

**КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ДЕЙНЕГА ЄВГЕН ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 2:37.014.52:572.026

**ДИСЕРТАЦІЯ
РЕЛІГІЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЕТНОМЕНТАЛЬНОСТІ
У ВІТЧИЗНЯНИХ ОСВІТНІХ ПРАКТИКАХ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ**

Галузь знань 03 Гуманітарні науки
Спеціальність 031 Релігієзнавство

Подається на здобуття ступеня доктора філософії з релігієзнавства

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Є.О.Дейнега

Науковий керівник:
Ломачинська Ірина Миколаївна,
доктор філософських наук,
професор

Київ – 2025

АНОТАЦІЯ

Дейнега Є.О. Релігія як чинник формування етноментальності у вітчизняних освітніх практиках: історія і сучасність. – Кваліфікаційна праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 031 Релігієзнавство. Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2025.

Дисертаційне дослідження розглядає релігію як чинник формування етноментальності у вітчизняних освітніх практиках – в історичному і сучасному аспектах.

Актуальність дослідження обумовлена зростанням інтересу до витоків народної історії, культури та освіти, який спостерігається з 1990-х років. Відбулося поступове повернення релігійного компоненту в місцеві суспільні процеси, що вплинуло і на суспільну свідомість громадян України. Сучасний соціокультурний процес в країні набуває характерного етнічного забарвлення на різних рівнях ідентичності.

Використані теоретико-методологічні засади дослідження забезпечили об'єктивний аналіз релігійних детермінант формування етноментальності в українських освітніх практиках із врахуванням культурно-історичного контексту розвитку Української держави. Зокрема, проведено критичний і неупереджений розгляд конфесійної складової етноментальних домінант у регіональному аспекті. Робота базується на релігієзнавчому принципі історизму, який дозволив чітко визначити просторово-часові координати досліджуваних процесів.

Перший розділ дисертаційного дослідження присвячений аналізу джерельної бази, характеристиці релігійно-культурних засад формування етноментальності, а також вивченню етноментального характеру християнства в Україні як простору перетину східної та західної культурно-історичних традицій.

Літературні джерела розподілені на кілька тематичних груп: дослідження етноментальності; географічні чинники формування народного

характеру; особливості східного та західного християнства; автохтонні вірування українців; етноментальні риси християнства в Україні між Сходом і Заходом.

З огляду на міждисциплінарний характер дослідження, широкі хронологічні рамки та різноманітність релігійно-культурних феноменів, що розглядаються, опрацьована література дала змогу визначити понятійний апарат роботи, який забезпечує впорядкування досліджуваних процесів і явищ.

Релігійно-культурні засади формування етноментальності розглядаються у такій послідовності: «етнос – територія – релігія – релігійно-культурні системи – ментальність – архетипи українського народу». Такий порядок дозволяє поступово переходити від загальних понять (етнос, територія) до більш складних і системних категорій (ментальність, архетипи), забезпечуючи логічну зв'язність викладу.

У межах дослідження головні архетипи української ментальності — героя, господаря та священика — формують ключові елементи національного самосприйняття. Ці архетипи гармонійно узгоджуються з екзистенційними складовими українського світогляду, які С. Кримський визначив через концепт «поле-дім-храм». Такий підхід дає змогу глибше зрозуміти культурні й соціальні основи українського народу.

Архетип героя осмислюється крізь призму індоєвропейських міфів, що підкреслюють символіку боротьби, сили та захисту рідної землі. У традиційній українській культурі цей образ часто знаходить своє втілення у фігурі козака — борця за свободу.

Архетип господаря відображає глибинний зв'язок із аграрною культурою та обрядовістю. Через ритуали, пов'язані з будівництвом дому, веденням господарства та повагою до землі, цей архетип уособлює дбайливість, відповідальність і прагнення впорядковувати життя. Земля та дім постають не лише матеріальними, а й духовними просторами, які формують основу життя українців.

Архетип священника ґрунтується на творчості Святих Отців, українській літературі та морально-етичних засадах служителів Церкви різних епох. Він втілює духовність, зв'язок із сакральним і моральний авторитет. Український священник традиційно виступає носієм віри, просвітником і захисником народної моралі, що сприяє зміцненню суспільства. Такий підхід до архетипів дозволяє глибше усвідомити самотність українського світосприйняття, де гармонійно поєднуються прагнення до свободи, дбайливість у господарстві та висока духовність.

Акцент цього підpunkту дисертаційного дослідження зроблено на проходженні українських земель крізь дві релігійно-культурні системи – язичництво і християнство.

Перераховані проблеми розглянуті з релігієзнавчих, історичних, філософських, культурологічних, етнологічних та соціологічних позицій. Прокоментовані деякі важливі публікації вітчизняних дослідників за останні десятиліття, що має на меті продемонструвати загальний характер дискурсу щодо релігійно-культурних особливостей України.

Місцеве релігійно-культурне середовище охарактеризовано через такі бінарні опозиції, як «язичництво – християнство», «політеїзм-монотеїзм», «православ'я – католицизм», «грецька обрядовість – латинська обрядовість», «Константинополь – Рим», «правобережжя – лівобережжя», «Україна – Росія», «Схід – Захід» тощо.

На конкретних прикладах проаналізовано процес адаптації язичницьких елементів православною церквою, що сприяло збереженню стародавніх вірувань під зовнішнім впливом християнства. Також визначені найважливіші історичні події церковного життя на українських землях, як-от християнізація, унія 1596 року, співжиття з російською Церквою в імперські часи тощо. Охарактеризована унійна свідомість, а також зміни в матеріальній і духовній культурі українців – послідовників унійної традиції.

Розгляд місцевого релігійно-культурного середовища ранньомодерного періоду (кінець XVI — початок XVII ст.) зосереджується на аналізі впливу

українського Ренесансу і гуманізму, пов'язаного з діяльністю таких видатних постатей, як Станіслав Оріховський-Роксолан, Іван Вишенський та Петро Могила. Цей період характеризується виразною відмінністю «київської» Церкви XVII століття від тогочасної московської Церкви, що мала інший обрядовий і духовний уклад, а також від сучасного православ'я. Синкретичний характер духовної традиції України пояснюється її особливим географічним розташуванням на межі Східної та Західної Європи.

У другій половині XVII століття відбулося переосмислення домодерної української культури. Попри те, що «київська ученість» виявилася явищем короткочасним, її відкритість, навіть після переходу до православної ортодоксальності московського зразка, заклала основи національної самобутності. Ці основи поєднали впливи Сходу та Заходу, утворивши риси нової української культури. Значну роль у цьому процесі відіграла Церква, яка сприяла формуванню української самосвідомості та залишила глибокий слід у культурному розвитку.

Християнство в Україні сформувалося як етноментальне явище на межі східного та західного світів. Аналіз здійснено за принципом «зворотної перспективи», коли сучасне релігійно-культурне середовище розглядається як результат тривалого укорінення соціально-політичних та культурно-ментальних механізмів. Уточнено поняття «Схід» і «Захід» в контексті української релігійно-культурної традиції, розкрито специфіку їх взаємодії на українських землях, що проявляється в матеріальній і духовній культурі.

Висновки до розділу узагальнюють опрацьовані матеріали, пропонуючи авторську інтерпретацію взаємодії східного та західного християнства на українських землях. Вони акцентують значення цього процесу для формування національної культури, що відзначається інтеграцією різних традицій і синтезом взаємовпливів.

Другий розділ роботи присвячено аналізу витоків формування етноментальних чинників української релігійної освіти. У центрі уваги перебуває дослідження стійкості православної домінанти у конфесійній

складовій етноментальності, яка знайшла своє відображення у дореволюційній освітній традиції. Висвітлюється проблема національної пам'яті як провідника етноментальності, а також надається характеристика взамовідносин Церкви і науки в умовах секулярного суспільства.

Розділ починається з характеристики освітніх практик давньоруського періоду, які базувалися на тісному зв'язку із релігійною традицією. Зроблено огляд праць киево-руських книжників, чиї тексти містять як елементи християнського світогляду, так і відлуння язичницьких мотивів, що вказує на синкретичний характер ранньої духовної культури Русі. Особливу увагу приділено проповідям тогочасних церковних діячів, які не лише виконували релігійну, але й освітню функцію.

У цьому розділі також проаналізовано проблему інтеграції українських земель до релігійно-культурного простора західного світу. Розглянуто вплив католицької експансії на регіон, що супроводжувався формуванням Уніатської церкви та латинізацією окремих верств суспільства. Паралельно простежено реакцію місцевих прихильників православної традиції, які створювали православні братства. Ці братства стали важливими осередками захисту православної віри, розвитку освіти та збереження народної самобутності.

Плідна культурно-освітня діяльність українців у Російській імперії розглядається як результат тривалої взаємодії України із західною релігійно-культурною традицією, що сприяло формуванню своєрідного запізнілого Відродження. Слов'яно-греко-латинська освіта, яка почала долати конфесійну обмеженість ще у XVI столітті, досягла найвищого розвитку в період «могилянської доби». Саме Київська колегія, яка згодом стала Києво-Могилянською академією, як зазначає С. Головащенко, відкрила «перше вікно в Європу» для всієї Русі, охоплюючи як Україну, так і Росію.

Особливості освітньо-культурного життя України у складі Російської імперії XVIII століття розглянуто крізь призму парафіяльних шкіл, які мали велике значення для соціального розвитку регіону. Ці школи, розташовані на обох берегах Дніпра, були найближчими до повсякденного життя населення,

що дозволило їм у значній мірі відобразити етноментальні особливості місцевої громади. У їхній діяльності зберігалися риси як православної традиції, так і впливи західноєвропейської освітньої культури.

Таким чином, культурно-освітня діяльність українців у складі імперії є прикладом органічного поєднання місцевих традицій із зовнішніми впливами, що сприяло формуванню своєрідної української освітньої ідентичності. З огляду на сказане, запропоновано поняття «освітньої звичаєвості».

Головними ідеологічними концептами імперського періоду визначено «освічений абсолютизм» і «офіційну народність». У межах цих концептів здійснено періодизацію, тісно пов'язану з проблемою русифікації українців. Русифікаційні процеси, що набули особливої інтенсивності після третього поділу Речі Посполитої, аналізуються як інструмент зміцнення релігійно-культурних і ментальних кордонів Російської імперії.

У цих процесах важливу роль відігравала православна домінанта, яка стала засобом уніфікації та контролю в місцевих освітніх практиках. Православна традиція використовувалася як основа для формування імперської лояльності, що знайшло відображення в системі освіти, зокрема через парафіяльні школи, де русифікація здійснювалася не лише мовно, а й через формування відповідного світогляду.

Отже, ідеологічні концепти імперії стали базою для систематичних заходів з асиміляції та культурної інтеграції, що значною мірою впливали на освітній і релігійний ландшафт українських земель.

У тексті охарактеризовано загальноєвропейські тенденції в освіті та релігії у XVI–XIX століттях, а також відповідні процеси в Україні як складової тогочасної Російської імперії. Зокрема, акцентовано увагу на освітніх реформах, впроваджених за правління Олександра I, які були спрямовані на модернізацію навчальних закладів та поширення освіти серед різних верств населення.

На прикладі діяльності Тадеуша Чацького досліджено особливості боротьби російських і польських еліт за вплив на гуманітарну політику на

українських землях. Зокрема, йдеться про протистояння між прагненням російської адміністрації до русифікації освіти та зусиллями польської шляхти зберегти і поширити свої культурно-освітні традиції, що знайшло відображення у заснуванні та діяльності освітніх закладів, таких як Волинська гімназія.

Таким чином, розглянуто взаємодію європейських і російських імперських впливів на освітній і культурний розвиток українських земель, що відображає складність гуманітарної політики в умовах імперського домінування.

У дисертації сформовано типологію моделей релігійного впливу на освіту в різні періоди історії України. У дохристиянську добу діяла **синкретична модель**, у якій освітні практики поєднували язичницьку обрядовість і народне моральне виховання. Після хрещення Русі утвердилася **конфесійно-уніфікована модель**, що базувалася на домінуванні православ'я та зосередженні освіти в церковних інституціях. У XVI–XVIII століттях розвинулася **унійно-поліконфесійна модель**, що відображала конкуренцію та взаємодію між православною, католицькою, протестантською та унійною освітніми традиціями. У період входження українських земель до складу Російської імперії формувалася **імперсько-асиміляційна модель**, у межах якої релігійна освіта використовувалася як засіб русифікації. За радянської влади діяла **секулярно-репресивна модель**, що передбачала повне витіснення релігії з освітнього простору. Із 1991 року в Україні утверджується **плюралістично-відновлювальна модель**, що поєднує відродження духовної освіти, міжконфесійну взаємодію та співпрацю Церкви з державою.

Третій розділ дослідження складається з етноконфесійної карти вітчизняної релігійної освіти, аналізу впливу православної, католицької та протестантської релігійної освіти на світоглядні засади етноментальності, а також висвітлення ролі конфесійної домінанти етноментальності у освітніх практиках української діаспори.

Місцева релігійна освіта розділена в роботі на дві групи – професійну (навчають майбутніх служителів Церкви і викладачів богословських дисциплін) і непрофесійну (навчання основам релігійних систем у світських навчальних закладах, як-от садочки, школи, коледжі тощо).

Осмислено історичні передумови утворення релігійних конфесій на історичних українських землях та процесі формування сучасного конфесійного середовища на території України. Також визначені головні події у місцевому релігійному житті у пострадянський час, надана відповідна хронологія. Конфесійна карта містить територіальний поділ, а саме: Захід, Центр, Схід, Південь. Такий поділ уможливорює структурований розгляд досліджуваного питання. Відібрані відповідні учбові заклади; розглянуті їх статuti, навчальні програми, позакласні активності тощо.

Досліджено освітні практики української діаспори в контексті конфесійної домінанти. Окреслено витоки формування східної та західної діаспор в контексті соціокультурних середовищ, що вплинули на їх становлення. Наведено історичну довідку щодо початків розселення українців за межами України, а також охарактеризовано роль релігійного чинника в процесах самоорганізації українців за кордоном.

Життя української діаспори – це масштабний етнокультурний феномен, повністю охопити який на сторінках дослідження неможливо, тому було вирішено розглянути найбільш показові напрями розселення українців, послуговуючись статистичними даними, зокрема чисельності закордонної громади. В результаті розглянуті освітні практики української діаспори в США, Канаді, Польщі, Австрії, Німеччині, Великій Британії, Угорщині та деяких інших країнах.

Окреслені перспективи дослідження формування нової української діаспори, що пов'язано з наслідками російсько-української війни.

Дослідження має висновки до кожного розділу, а також загальні висновки, в яких формулюються його головні положення.

Ключові слова: релігія, релігійно-культурний менталітет, національний (етнічний) менталітет, нація, етноментальність, етнокультура, освіта, релігійна освіта, духовна освіта, конфесійна освіта; позаконфесійна освіта; багатоконфесійна освіта; релігієзнавча освіта, національна ідентичність, етноконфесійна ідентичність, релігійна ідентичність, самоідентифікація українців, діаспора, національна свідомість, культура, українська традиція, національні цінності, релігійні цінності, релігійний простір, церква, духовність, релігійний плюралізм, поліконфесійність, толерантність, духовність, людина, особистість, моральність, духовний досвід, релігійний символ, релігійне життя України, релігійна віра, релігійна свобода, християнство, православ'я, Православна церква України, Українська греко-католицька церква, Українська Православна Церква, глобалізаційні процеси.

ABSTRACT

Deinega E.O. *Religion as a Factor in Shaping Ethno-Mentality in Domestic Educational Practices: Historical and Contemporary Perspectives.* —

A qualifying work in manuscript form. Dissertation for the Doctor of Philosophy in the specialty 031 Religious Studies. — Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, 2025.

This dissertation examines religion as a fundamental factor in shaping ethno-mentality within Ukrainian educational practices, both historically and in contemporary settings. The relevance of this study stems from the resurgence of interest in national history, culture, and education that has been observed since the 1990s. The gradual reintegration of religion into public life significantly influenced Ukrainian social consciousness. Today's sociocultural processes in Ukraine are marked by a distinct ethnic character that manifests at various levels of identity.

The theoretical and methodological framework of the study enabled an objective analysis of how religious determinants have influenced the formation of ethno-mentality in Ukrainian education. This was achieved through a contextual approach that considers the country's cultural and historical development. Special attention is given to the confessional aspect of regional ethno-mental dominants. The research applies the religious principle of historicism, allowing for the identification of the spatiotemporal dimensions of the processes under examination.

The first section of the dissertation analyzes the source base, explores the religious and cultural foundations of ethno-mentality, and investigates how Christianity in Ukraine reflects a unique synthesis of Eastern and Western cultural-historical traditions. Literary sources are categorized thematically: studies on ethno-mentality, geographic influences on national character, the characteristics of Eastern and Western Christianity, indigenous Ukrainian beliefs, and the ethno-mental features of Ukrainian Christianity at the crossroads of East and West.

Given the interdisciplinary nature, broad chronological scope, and diversity of religious and cultural phenomena covered, the reviewed literature helped structure

the conceptual framework of the dissertation and systematize the processes and phenomena under study.

The religious and cultural foundations of ethnomentality are presented in the following logical sequence: "ethnos – territory – religion – religious and cultural systems – mentality – archetypes of the Ukrainian people." This structure facilitates the progression from general to more complex concepts, ensuring coherence throughout the analysis.

The dissertation identifies three key archetypes of Ukrainian mentality — the hero, the master (host), and the priest — as core components of national self-identity. These align with the existential triad proposed by S. Krymskyi: "field – home – temple," which captures the essence of the Ukrainian worldview. The hero archetype, rooted in Indo-European mythology, symbolizes struggle, protection, and strength, often embodied by the image of the Cossack. The host archetype reflects deep ties to agrarian culture, the domestic sphere, and ritual life, representing responsibility, order, and care. The priest archetype draws on the legacy of Church Fathers, Ukrainian literature, and moral traditions, representing spirituality and moral leadership in society.

This framework highlights the integration of freedom, responsibility, and spirituality in the Ukrainian worldview.

The dissertation also examines Ukraine's passage through two major religious and cultural systems — paganism and Christianity — from multiple disciplinary perspectives, including history, religious studies, philosophy, cultural studies, ethnology, and sociology. Key dualisms such as "paganism vs. Christianity," "polytheism vs. monotheism," "Orthodoxy vs. Catholicism," and "East vs. West" are used to characterize the religious-cultural environment.

Examples of the Church's adaptation of pagan elements illustrate how ancient beliefs survived under external Christian forms. The work also covers major historical religious events such as the Christianization of Kyivan Rus, the Union of Brest (1596), and relations with the Russian Church under imperial rule. It discusses the evolving consciousness of Uniate believers and the syncretic nature of Ukrainian

spirituality due to its geographic location at the crossroads of Eastern and Western Europe.

In the second half of the 17th century, Ukraine experienced a rethinking of its cultural heritage. Although the “Kyivan school” was short-lived, its openness and integration of both Eastern and Western traditions contributed to the emergence of modern Ukrainian identity. The Church played a vital role in this cultural synthesis.

Christianity in Ukraine developed as an ethno-mental phenomenon shaped by long-standing socio-political, artistic, and cultural influences. The study uses a “reverse perspective” to analyze modern religious-cultural realities as outcomes of deeply rooted historical processes. Clarification is given to the concepts of “East” and “West,” as manifested in Ukraine’s material and spiritual culture.

The second section focuses on the historical roots of ethnomental factors in Ukrainian religious education. It emphasizes the consistent dominance of Orthodoxy in shaping the ethno-confessional identity, particularly in the pre-revolutionary era. It explores Old Rus educational practices grounded in religious traditions, highlighting the sermons and writings of Church leaders as both religious and educational tools.

Catholic expansion and the formation of the Uniate Church are also examined, alongside the defensive response from the Orthodox community, including the rise of brotherhood schools. The influence of Slavic-Greek-Latin education, especially during the Mohyla era, is highlighted as a key moment in opening Ukraine and Russia to European ideas through institutions like the Kyiv-Mohyla Academy.

The development of parish schools in the 18th century is analyzed to illustrate how Orthodox traditions and Western European educational influences coexisted and shaped regional identities. Educational activity within the Russian Empire exemplifies the blending of indigenous and external influences, contributing to a unique Ukrainian educational identity.

Imperial ideologies such as “enlightened absolutism” and “official nationality” shaped educational policies aimed at assimilation. Russification intensified after the third partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth, with

Orthodoxy used as a means of control and cultural unification through parish education.

Educational reforms under Alexander I are discussed in relation to broader European modernization trends. The work of Tadeusz Chatsky is used to illustrate the struggle between Russian and Polish elites over cultural and educational influence in Ukrainian territories, including the establishment of institutions such as the Volyn Gymnasium.

Thus, the interaction between European and Russian imperial influences on the educational and cultural development of the Ukrainian territories has been examined, reflecting the complexity of humanitarian policy under conditions of imperial domination.

The dissertation presents a typology of models of religious influence on education throughout various historical periods of Ukraine's development. In the pre-Christian era, a **syncretic** model prevailed, in which educational practices combined pagan rituals with elements of popular moral upbringing. Following the Christianization of Rus', a **confessionally-unified** model was established, characterized by the dominance of Orthodoxy and the concentration of education within church institutions. In the 16th to 18th centuries, a **uniate and multiconfessional** model emerged, reflecting competition and interaction among Orthodox, Catholic, Protestant, and Uniate educational traditions. During the incorporation of Ukrainian territories into the Russian Empire, an **imperial-assimilation** model took shape, wherein religious education served as a tool of Russification. Under Soviet rule, a **secular-repressive** model operated, aimed at the complete exclusion of religion from the educational sphere. Since 1991, Ukraine has been witnessing the development of a **pluralistic-restorative** model, which involves the revival of spiritual education, interconfessional dialogue, and cooperation between Church and state.

The third section presents an ethnic-confessional map of religious education in Ukraine, examining how Orthodox, Catholic, and Protestant systems influenced

ethnomenality. It also explores the educational practices of the Ukrainian diaspora, particularly regarding the confessional dimension.

Religious education is categorized into professional (training clergy and theology teachers) and non-professional (religious instruction in secular institutions). The dissertation reviews the historical formation of religious confessions and maps the current confessional landscape across Ukrainian regions, including Crimea.

The influence of different confessional traditions on educational philosophy is analyzed, along with diaspora education in countries such as the USA, Canada, Poland, Austria, Germany, the UK, and Hungary. The religious factor is shown to be crucial in maintaining Ukrainian identity abroad.

Each section includes detailed conclusions, and the final synthesis provides a comprehensive interpretation of how Eastern and Western Christianity have shaped Ukrainian national culture through a dynamic interplay of religious, cultural, and educational forces.

Keywords: religion, religious-cultural mentality, national (ethnic) mentality, nation, ethnomenality, ethnoculture, education, religious education, spiritual education, confessional education; non-confessional education; multi-confessional education; religious studies education, national identity, ethno-confessional identity, religious identity, self-identification of Ukrainians, diaspora, national consciousness, culture, Ukrainian tradition, national values, religious values, religious space, church, spirituality, religious pluralism, polyconfessionality, tolerance, spirituality, human being, personality, morality, spiritual experience, religious symbol, religious life of Ukraine, religious faith, religious freedom, Christianity, Orthodoxy, Orthodox Church of Ukraine, Ukrainian Greek Catholic Church, Ukrainian Orthodox Church, globalization processes.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові статті, опубліковані у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України:

1. Deinega E. Ethno-confessional map of religious education in Ukraine. *SKHID* 2025. № 7 (1). С.15 - 21 Веб-посилання на видання: <https://skhid.kubg.edu.ua/article/view/324203>
2. Deinega E. Orthodox dominant of preservation of national memory in the material and spiritual culture of the Ukrainian people. *SKHID*. 2024. № 4. С.47-52. DOI: <https://doi.org/10.21847/2411-3093.2024.649> Веб-посилання на видання: <https://skhid.kubg.edu.ua/article/view/320795/311485>
3. Дейнега Є.О. Релігійно-культурні основи формування етноментальності: український контекст. *Культурологічний альманах*. 2024. № 4. С.41-49. DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.4.5> Веб-посилання на видання: <https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/473/445>
4. Deinega E. The dynamics of intra-Orthodox relations in Ukraine in the situation of the Russian-Ukrainian war. *SKHID*. 2022. № 4. С.43-49. DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3\(4\).270054](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3(4).270054) Веб-посилання на видання: <https://skhid.kubg.edu.ua/article/view/270054>
5. Ломачинська І.М., Дейнега Є.О. Ужва В.О. Місія соціального служіння у богословському освітньому дискурсі. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*. 2021. № 38 (11-12). С.85-95 DOI 10.33930/ed.2019.5007.38(11-12)-9. Веб-посилання на видання: <https://www.journal-discourse.com/uk/arkhiv/2021-rik/vipusk-38-11-12>
6. Lomachinska I., Deinega E., Donets O. The religious factors of the Ukrainian mentality formation. *SKHID*. 2021. № 1 (3). С.34 – 39 DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2021.1\(3\).242755](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2021.1(3).242755) Веб-посилання на видання: <https://skhid.kubg.edu.ua/article/view/242755>

Публікації, у яких додатково висвітлено результати дисертації

1. Дейнега Є. Роль візантинізму в українській церковній культурі. *Київські філософські студії-2024 : Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 17 травня 2024 р.): Тези доповідей*. Київ: Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024. С.217 – 219 Веб-посилання на видання: https://fshn.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/kaf_f/KFS-2024/КФС-2024_збірник_тез.pdf
2. Deineha Y., Donets O. The ethno-mental nature of Christianity in Ukraine: between the East and the West. *Економіка. Управління. Інновації*. 2023. Вип. №2 (33). С. 1 – 20 ISSN 2410-3748. DOI 10.35433/ISSN2410-3748-2023-2(33)-1 Веб-посилання на видання: <http://eui.zu.edu.ua/article/view/295059>
3. Дейнега Є. Культурно-освітня діяльність церкви в Україні (кінець XVI – перша половина XIX ст.) *Київські філософські студії : Матеріали V Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 20 травня 2022 р.) : тези доповідей / за заг. ред. проф. Р.О. Додонова*. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2022. С.207 – 210 Веб-посилання на видання: https://fshn.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/kaf_f/KFS-2022/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0_%D0%9A%D0%A4%D0%A12022.pdf
4. Дейнега Є. Релігія як чинник формування вітчизняної освітньо-виховної традиції. *Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі: тези учасників міжнародної науково-практичної конференції*. 16-17 липня 2021 р. ГО Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, м. Одеса, С.42 – 46 Веб-посилання на видання: <https://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/123456789/6304/3>
5. Дейнега Є. Релігія як чинник формування етноментальності східних слов'ян : *IX International Scientific and Practical Conference “Challenges in Science of Nowadays”*, July16-18,2021inWashington,USA. Веб-посилання на видання: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/article/view/13877>

6. Дейнега Є. Витоки формування етноментальності в контексті релігійної освіти: український досвід. *Інтеграція освіти, науки та бізнесу в сучасному середовищі: літні диспути: тези доп. III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*, 11-12 серпня 2021 р. Дніпро, Україна. Веб-посилання на видання: <http://www.wayscience.com/wp-content/uploads/2021/08/Materials-of-conference-11-12.08.2021-1.pdf>

7. Дейнега Є. Релігійний фундаменталізм в контексті світової глобалізації. *Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, Україна, 10–11 вересня 2021 року). Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2021. С.45 – 49. Веб-посилання на видання: <https://ru.scribd.com/document/771733659/>

ЗМІСТ

ВСТУП	20
РОЗДІЛ I. ФЕНОМЕН ЕТНОМЕНТАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ РЕЛІГІЄЗНАВЧОГО АНАЛІЗУ	26
1.1 Аналіз джерельної бази.....	26
1.2 Релігійно-культурні основи формування етноментальності.....	37
1.3 Етноментальний характер християнства в Україні між Сходом і Заходом.....	66
<i>Висновки до першого розділу:</i>	<i>88</i>
РОЗДІЛ II. ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЕТНОМЕНТАЛЬНОСТІ У ВІТЧИЗНЯНИХ ОСВІТНІХ ПРАКТИКАХ.....	91
2.1 Витоки формування етноментальних чинників української релігійної освіти	91
2.2 Ключові домінанти конфесійної складової етноментальності у дореволюційній освіті	107
2.3 Вплив православної, католицької та протестантської релігійної освіти на світоглядні засади етноментальності.....	124
<i>Висновки до другого розділу:</i>	<i>149</i>
РОЗДІЛ III. РЕЛІГІЙНА СКЛАДОВА МЕНТАЛЬНИХ ЗМІН У СУЧАСНИХ ОСВІТНІХ ПРАКТИКАХ	151
3.1 Етноконфесійна карта вітчизняної релігійної освіти.....	151
3.2 Роль конфесійної домінанти етноментальності у освітніх практиках української діаспори.....	169
<i>Висновки до третього розділу:</i>	<i>188</i>
ВИСНОВКИ	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	197

ВСТУП

Актуальність теми дослідження.

Глобалізаційні процеси значно впливають на всі сфери людської діяльності, зокрема освіту та культуру. У цих умовах релігійні системи відіграють роль «балансиру», зберігаючи традиційні цінності та підтримуючи зв'язок із соціокультурними змінами. Конфесійна приналежність є важливим маркером ідентичності, що набуває особливого значення в умовах мультикультуралізму.

Релігія відіграє ключову роль у формуванні духовних, культурних і соціальних основ суспільства. Вона впливає на світогляд людини та сприяє розвитку етнічної ментальності, яка об'єднує індивідів у спільноту з унікальним культурним і ціннісним спадком. В освітньому процесі вона забезпечує спадкоємність традицій і формує колективну ідентичність.

Державні освітні системи прагнуть виховати особистість, яка органічно інтегрується в місцевий соціокультурний простір. Освітні практики з релігійним компонентом поєднують навчальну й духовну складові, формуючи особливу етноментальність — результат взаємодії історичної спадщини та сучасних реалій.

Вивчення релігії як чинника формування етнічної ментальності в освітньому середовищі України є актуальним, оскільки національна ідентичність українців формувалася під впливом різних історичних і культурних чинників. Визначальну роль у цьому процесі відіграли православна та греко-католицька традиції, а також елементи давньослов'янського світогляду, що знайшли відображення у звичаях, національному характері та ціннісних орієнтирах.

Необхідність дослідження зумовлена визначенням впливу релігійних наративів на формування українського соціокультурного простору в історичному контексті та сучасних умовах. Результати цієї роботи

сприятимуть глибшому розумінню процесів, що відбуваються на перетині релігії, освіти та національної ідентичності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконується відповідно до наукової теми кафедри філософії та релігієзнавства Факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка «Гуманітарна безпека України в контексті системних і позасистемних викликів сучасності» (державний реєстраційний номер: 0122U202038).

Мета дослідження полягає у розкритті релігійних детермінант формування етноментальності у вітчизняних освітніх практиках.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних завдань:

- визначити сутність дискурсу щодо етноментальності в контексті християнських релігійних систем;
- визначити домінуючі етнорелігійні наративи на території сучасної України і розглянути їх історичні передумови;
- проаналізувати витоки формування етноментальності в контексті вітчизняної релігійної освіти;
- дослідити православну домінанту конфесійної складової етноментальності у дореволюційній освіті;
- визначити специфіку етноконфесійної карти вітчизняної релігійної освіти;
- висвітлити особливості впливу православної, католицької та протестантської релігійної освіти на світоглядні засади етноментальності;
- проаналізувати конфесійні домінанти етноментальності у освітніх практиках української діаспори.

Об'єктом дослідження є релігія як чинник формування етноментальності.

Предметом дослідження є релігійні детермінанти етноментальності в українських освітніх практиках.

Теоретико-методологічну основу дослідження складає поєднання базових для релігієзнавчого дослідження принципів наукової об'єктивності (що забезпечує багатоаспектне розкриття релігійних детермінант формування етноментальності в українській системі освіти), світоглядно-конфесійної неупередженості (що дозволило проаналізувати конфесійні домінанти етноментальності), критичного осмислення досліджуваного матеріалу, що зумовило неупереджений аналіз проблеми. У роботі було враховано релігієзнавчий принцип історизму, що забезпечило розгляд історичного розвитку релігійних детермінант етноментальності з урахуванням конкретних просторово-часових координат.

Дисертаційне дослідження було виконане на взаємоперетині релігієзнавчої, соціально-філософської та освітньої галузей наукового знання, що зумовлює вибір відповідної методології дослідження. Основними науковими методами, які дозволили реалізувати сформульовану в дисертації мету і вирішити поставлені завдання, є наступні: *порівняльно-історичний* (з його допомогою було виділено основні закономірності становлення та розвитку релігійних детермінант етноментальності в історичному контексті), *компаративний аналіз* (порівняння особливостей впливу православної, католицької та протестантської релігійної освіти на світоглядні засади етноментальності), *структурно-функціональний* (дозволив проаналізувати функції релігійних інституцій у вітчизняній освітній системі), *діалектичний метод* (дозволив проаналізувати предмет дослідження у процесі його становлення), *семантичний* (за допомогою цього методу було уточнено зміст ідей і понять дисертаційного дослідження). Методи *аналізу, синтезу та узагальнення* були використані в процесі виокремлення взаємозв'язків релігійних детермінант етноментальності у освітніх практиках, виявлення закономірностей, притаманних досліджуваному явищу. Всі компоненти

методологічного комплексу були використані в дослідженні не відособлено один від одного, а в загальному контексті академічного релігієзнавства.

Наукова новизна:

Вперше:

- науково обґрунтовано взаємозв'язок між змінами в релігійній сфері та трансформаціями етнокультурної ідентичності у процесі становлення української освіти;
- запропоновано нову типологію моделей релігійного впливу на освітні процеси в різні історичні періоди розвитку України;
- обґрунтовано синкретичний характер української релігійної культури, сформованої на порубіжжі західної та східної релігійно-культурних платформ;
- визначено екуменічний характер української релігійно-культурної традиції в її освітніх орієнтирах.

Уточнено:

- основні аспекти ідеї «серединного шляху» становлення української ментальності в її релігійному вимірі;
- сформовано проекцію моделі архетипу українського етносу з «Поля – Дому - Храму» на «Героя – Господаря - Священика»;
- узагальнено і удосконалено системний аналіз взаємопливу православної, католицької та протестантської системи цінностей релігійної освіти на світоглядні засади етноментальності;

Набуло подальшого розвитку:

- наукові підходи щодо становлення української ментальності в її релігійному вимірі;
- визначальне значення православної домінанти в українській релігійній освітній традиції.

Теоретичне та практичне значення результатів дослідження полягає в можливості їх подальшого використання у сфері наукових досліджень з

релігієзнавства, культурології та освітології, а також при підготовці спецкурсів релігієзнавчого спрямування й написанні навчально-методичних посібників. Отримані результати можуть бути застосовані на практиці для узгодження діяльності релігійної та світської систем освіти, супроводу модернізаційних процесів в освітній сфері, а також удосконалення державно-церковних відносин в Україні.

Апробація результатів дослідження Зміст, основні положення та висновки дисертації були обговорені на засіданнях кафедри філософії та релігієзнавства Факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка. Теоретичні напрацювання і результати дослідження було оприлюднено на восьми міжнародних та всеукраїнських наукових **конференціях**: Інтеграція освіти, науки та бізнесу в сучасному середовищі: літні диспути: III Міжнародна науково-практична інтернет-конференція, (Дніпро, Україна, 11-12 серпня 2021 р.); Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства: Міжнародна науково-практична інтернет-конференція, (м. Одеса, Україна, 10–11 вересня 2021 року); Київські філософські студії : V Всеукраїнська науково-практична конференція, (м. Київ, 20 травня 2022 р.); Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі: Міжнародна науково-практична конференція, 16-17 липня 2021 р.; IX International Scientific and Practical Conference “Challenges in Science of Nowadays”, July 16-18, 2021, Washington, USA; Київські філософські студії-2024 : VII Всеукраїнська науково-практична конференція, (м. Київ, 17 травня 2024 р.).

Публікації. Наукові результати дисертації висвітлено у 13 наукових публікаціях, а саме: 6 статей (2 у співавторстві) з них зараховано 5 публікацій, які опубліковані у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України; 7 публікацій (1 у співавторстві), у яких додатково висвітлено наукові результати дисертації.

У статті «Місія соціального служіння у богословському освітньому дискурсі» (у співавторстві з І. М. Ломачинською та В. О. Ужвою) внесок Є. О. Дейнеги полягає у здійсненні тематичного аналізу процесу становлення соціального служіння християнської Церкви та його подальшій кореляції з формуванням української духовності.

У статті «The religious factors of the Ukrainian mentality formation» (у співавторстві з І. М. Ломачинською та О. Б. Донцем) внесок Є. О. Дейнеги полягає у розгляді історичного аспекту проблеми ментальності, її співвідношення з територіальним розміщенням етносу, а також характером його взаємодії із сусідніми етносами. Автором досліджено умови формування умовних кордонів «свого» та «іншого».

У статті «The ethno-mental nature of Christianity in Ukraine: between the East and the West» (у співавторстві з О. Б. Донцем) внесок Є. О. Дейнеги полягає у дослідженні проблеми порубіжних земель, уточненні понять «Схід» і «Захід», а також в аналізі особливостей етнічного забарвлення українського християнства.

Структура роботи. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (545 найменувань, з них 51 — іноземними мовами). Основний текст дисертації викладено на 170 сторінках, загальний обсяг роботи — 239 сторінок.

РОЗДІЛ І. ФЕНОМЕН ЕТНОМЕНТАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ РЕЛІГІЄЗНАВЧОГО АНАЛІЗУ

1.1 Аналіз джерельної бази

Специфіка дисертаційного дослідження полягає в його міждисциплінарному характері, що вимагає звернення до релігієзнавчих, історичних, педагогічних та інших суміжних наук. Це дозволяє сформувати коректний понятійний апарат, визначити відповідну методологію та глибше осмислити ключові положення дослідження.

Джерельну базу роботи складають праці вітчизняних і зарубіжних авторів різних періодів — дореволюційного, радянського та пострадянського. Аналіз цих матеріалів дає змогу узагальнити різні підходи до вивчення етнічної ментальності та її залежності від географічного положення, клімату, сусідніх етносів і характеру їхніх взаємодій на побутовому, політичному та культурному рівнях.

Для систематизації матеріалу доцільно поділити літературні джерела на кілька тематичних груп і розглянути їх у хронологічному порядку. Це дозволить врахувати історичний контекст і відстежити еволюцію підходів до вивчення заявлених питань у різних наукових школах.

Джерела *першої* присвячені дослідженню проблеми етнічної ментальності.

Перші наукові дослідження впливу природних умов на історичний і культурний розвиток України з'являються наприкінці XVIII ст. В. Каразін (1773–1842) досліджував взаємозв'язок клімату, сільського господарства та економіки.

З'являється перші дослідження народного характеру. Г. Сковорода формулює основи філософії «кордоцентризму» — пріоритету серця над розумом [353], що пізніше доповнив П. Юркевич [477].

У XIX ст. українські мислителі розвинули вивчення ментальних особливостей народу.

М. Максимович підкреслював роль географічних чинників у формуванні державності [51]. М. Костомаров у «Двох руських народностях» (1861) [203] порівнював українців і росіян, наголошуючи на впливі природних умов на їхні ментальні та культурні особливості. Він також запропонував модель українського характеру, відзначаючи його демократичність і волелюбність. Подібні думки висловлював П. Куліш («Листи з хутора», 1861–1862) [222], наголошуючи на культурній самобутності українців.

Формування української ментальності через історичні умови досліджували В. Антонович («Коротка історія козацтва», 1971) [7], який пов'язував степові простори з вільнолюбним духом козаків, а С. Рудницький («Основи землезнання України», 1924) [347] розглядав географічні фактори як ключові для розвитку українського суспільства.

Концепція ноосфери В. Вернадського (1926) [148] розширила ці уявлення, показавши взаємодію між природним середовищем, суспільним розвитком і людською діяльністю. Подібні ідеї підтримував О. Шульгин, перший міністр закордонних справ УНР, підкреслюючи взаємозалежність географічних і соціальних процесів [297].

Фольклор і літературу як відображення національної ментальності використовував І. Нечуй-Левицький, а О. Потебня у «Лекціях з теорії словесності» (1930) [311] досліджував зв'язок між мовою та етнічним характером.

У XX ст. В. Антонович у «Трьох національних типах народних» [6] пов'язував ментальність із політичними традиціями, а В. Липинський доповнив цю ідею, вивчаючи вплив історичних подій на свідомість народу [478]. Український характер як продукт цивілізаційного порубіжжя між Сходом і Заходом досліджував І. Лисяк-Рудницький («Історичні есе», 1973) [234].

Д. Чижевський аналізував ментальність у контексті філософії та соціології, вважаючи її результатом історичного розвитку [459]. Д. Донцов підкреслював національну самоідентифікацію [119], а О. Довженко у своїх фільмах («Земля», «Україна в огні») розкривав характер українців. У праці «Вступ. Філософія і світогляд. Людина і світ людини» (1977) [469] В. Шинкарук ще не вживав поняття "ментальність" у сучасному значенні, однак за змістом він аналізує близькі ідеї. Зокрема, Шинкарук досліджує, як формуються світоглядні установки людини, яким чином взаємодіють людська свідомість, культура, внутрішній світ особистості та її сприйняття реальності, а також яку роль відіграють духовні цінності у процесі самоусвідомлення індивіда. Філософ В. Табачковський («Криза буржуазного раціоналізму та проблема людської особистості», 1974) [380] досліджував трансформацію самоусвідомлення за радянських часів.

За часів незалежності А. Львовчикіна («Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи») [407] та Н. Яковенко («Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття») [480], аналізували історичні чинники ментальності. Наукова школа філософа Р. Додонова визначає її як багатовимірний феномен, що поєднує культуру, соціальну свідомість і поведінкові моделі [251].

Феноменологічний підхід застосовували С. Кримський («Архетипи української ментальності», 2006) [215] та Є. Сверстюк («Блудні сини України», 1993) [356], досліджуючи відродження ментальності після радянської епохи.

Архетипи соціального буття українців розглядають Донченко О. [120], Романенко О [343], А. Поцелуйко [312] та інші, аналізуючи вплив історичних подій на народну свідомість.

У західній науковій традиції поняття ментальності почало активно використовуватися в XIX–XX ст., коли дослідники звернули увагу на

соціальні, когнітивні та культурні аспекти формування колективної свідомості.

Французький соціолог Г. Тард у «*Laws of Imitation*» (1890) [534] аналізував механізми соціальної взаємодії, зокрема процеси імітації, що відіграють ключову роль у формуванні ментальності. Л. Леві-Брюль у «*How Natives Think*» (1910) [522] запропонував ідею «дологічного мислення», що пояснює особливості світогляду традиційних суспільств. Ж. Піаже у «*The Language and Thought of the Child*» (1923) [531] розвинув теорію когнітивного розвитку, показуючи, як змінюється мислення дітей у процесі розвитку.

Н. Еліас у «*The Civilizing Process*» (1939) [510] розглядав ментальність як продукт довготривалих соціальних змін, пов'язаних із контролем емоцій та розвитком державності. Ф. Ар'єс у «*Centuries of Childhood*» (1960) [501] досліджував зміни суспільної свідомості через історію дитинства. М. Фуко у «*Madness and Civilization*» (1961) [512] аналізував, як суспільство змінювало своє ставлення до розуму та божевілля в різні історичні періоди.

Важливий внесок у вивчення ментальності зробили представники французької історичної школи «Анналів», зокрема Л. Февр і М. Блок у 1920–1930-х роках. Вони запровадили поняття «колективної ментальності» як ключового чинника історичного процесу. Їхній підхід розвинув Ф. Бродель, який у «Середземному морі...» (1949) [498] застосував концепцію «довгої тривалості», аналізуючи взаємодію географічних, економічних і культурних чинників у формуванні ментальності.

Таким чином, західна наука розглядає ментальність як історично змінну категорію, що формується під впливом соціальних процесів, культури та когнітивного розвитку. Ідеї школи «Анналів» стали основою для подальших досліджень, відкривши нові перспективи у вивченні довготривалих змін у суспільстві.

До *другої* групи джерел належать дослідження, які висвітлюють проблему автохтонних вірувань східних слов'ян, релігійні переконання та практики, що існували до прийняття християнства. Ці праці аналізують давні

язичницькі вірування, культи, міфологію та обрядовість, які формували духовний світогляд і культурні традиції ранньослов'янських спільнот.

Дослідження Г. Хоткевича «Гуцули і Гуцульщина» (1920) [436] та «Заворожений світ» М. Ломацького [243] стали фундаментальними працями з етнографії, в яких висвітлено особливості гуцульських магічних вірувань, обрядів і народної демонології. У подібному ключі працювали й інші дослідники.

Ф. Вовк у своїй праці «Студії з української етнографії та антропології» (1916) [55] та Л. Білецький в «Історії української літератури» (1947) [20] (перший том, присвячений народній поезії) досліджували етнографічні й антропологічні аспекти вірувань українців, зокрема їхні обряди, міфи, їхнє походження та розвиток.

Внесок цих учених є вагомим у вивчення східнослов'янських, зокрема українських, вірувань, обрядів і народних звичаїв. У цьому контексті заслуговують на увагу також дослідження, присвячені пізнішим історичним етапам, зокрема періоду визвольних змагань українського народу.

Важливе значення мають матеріали, подані В. Грабовецьким у праці «Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр.» (1972) [85], оскільки вони розкривають релігійно-культурні та етнічні чинники, що впливали на народно-визвольну боротьбу українського народу в означений період.

В пострадянську добу варто виділити збірку класичних зразків української спадщини «Українці: народні вірування, повір'я, демонологія» (1992) [420], працю В. Рички «Київська Русь: проблема етнокультурного розвитку (конфесійний аспект)» [336], а також О. Моці і О. Рички «Київська Русь: Від язичництва до християнства» (1996) [254]. Значний внесок у вивчення релігійних уявлень давньоруського суспільства зробив О. Толочко у своїй роботі «Київська Русь» (1998) [397], де проаналізовано вплив вірувань на формування культурного коду українців. В. Войтович в своїй роботі «Міфи та

легенди давньої України» (2013) [58] систематизував українську міфологію та легенди, зокрема надаючи увагу дохристиянським віруванням, божествам, духам та іншим персонажам.

Ці вчені, попри різні підходи та наукові методи, заклали основу для дослідження автохтонних українських вірувань і звичаїв, які збереглися з дохристиянських часів і залишаються важливими для розуміння української культурної спадщини.

Заслужують уваги і західні дослідження автохтонних вірувань слов'ян. Із кінця XIX ст. зростає зацікавленість фольклором і міфологією різних народів, що сприяло вивченню дохристиянських вірувань слов'ян. Західні дослідники, застосовуючи різні методологічні підходи, аналізували міфологічні уявлення, ритуали та символіку слов'янських народів.

Англо-німецький лінгвіст і міфолог М. Мюллер у «*Introduction to the Science of Religion*» (1873) [529] розробив порівняльні методи аналізу релігій, що вплинули на подальші дослідження слов'янських вірувань. Німецький етнограф В. Маннхардт у «*Wald- und Feldkulte*» (1875–1877) [526] вивчав язичницькі культи, зокрема культ дерев і польових духів, характерний для слов'ян. Британський фольклорист Л. Спенс у «*Legends and Romances of Brittany*» (1917) [537] досліджував європейську міфологію, торкаючись слов'янських вірувань.

У другій половині XX ст. литовсько-американська археологиня М. Гімбутас у «*The Slavs*» (1971) [513] аналізувала доісторичні вірування слов'ян, пов'язуючи їх із символікою палеоліту. Румунсько-французький історик релігій М. Еліаде у «*A History of Religious Ideas*» (1978–1985) [509] підкреслював зв'язок слов'янського язичництва зі світовими міфологічними традиціями. Британський антрополог К. Мккін у «*Russian Folk Belief*» (1989) [527] досліджував слов'янську демонологію та народні релігійні практики. Е. Ендрюс у «*Slavic Mythology*» (2024) [492] систематизувала відомості про пантеон слов'янських богів, обряди та символіку.

Таким чином, західні дослідники зробили значний внесок у вивчення слов'янських вірувань—від аналізу давніх ритуалів і символів до дослідження їхніх проявів у фольклорі та народній релігії.

Джерела *третьої* групи з різних позицій висвітлюють етноментальний характер християнства в Україні між Сходом і Заходом.

Дослідження відмінностей між східною і західною християнськими традиціями охоплюють широкий спектр історичних, теологічних та культурних аспектів.

Вплив релігії на соціальні та економічні процеси Європи досліджує М. Вебер у «*The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*» (1905) [544], а світоглядні відмінності Сходу і Заходу — Р. Генон у «*Orient et Occident*» (1924) [515]. Філософсько-релігійні аспекти православної культури висвітлюють І. Огієнко у праці «Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу» (1918) [279] та Д. Чижевський у «Нарисах з історії філософії на Україні» (1931) [459].

Фернан Бродель у «Середземному морі та середземноморському світі в епоху Філіпа II» (1949) [498] розглядає вплив географії на формування католицизму і православ'я, а в «Граматичі цивілізацій» (1963) [497] аналізує культурні особливості цих традицій.

Окрему увагу дослідники приділяють східному християнству. М. Драгоманов у «Листах на Наддніпрянську Україну» (1893) [121] аналізує вплив православ'я на українську культуру, а І. Огієнко у «Історії української літературної мови» (1935) [278] підкреслює його роль у формуванні національної ідентичності. У новітніх дослідженнях Б. Гудзяк («Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії » (2000) [95] та Л. Филипович («Сучасні виклики для України в сфері релігійної безпеки» (2024) [426] аналізують сучасні виклики, що постають перед православною церквою.

Західне християнство також є предметом глибоких студій. І. Огієнко у «Українській культурі» (1918) [276] вивчає вплив католицизму,

а Ю. Аввакумов у статті «„Уніятизм“ чи унійна ідея?» (2013) [2] досліджує унійний рух. М. Маринович («Екуменічні проблеми в Україні: аналіз історії та перспективи.», 2010) [248] аналізує соціальний вимір католицизму, що доповнює Н.Кісь у дослідженні «Пам'ять та ідентичність українських греко-католиків. Про джерела історичної політики УГКЦ» (2018) [183] розглядає його роль у формуванні української культури.

Особливе місце в історії українського християнства займає Берестейська унія, що суттєво вплинула на релігійну ідентичність. Її значення аналізують М. Грушевський у «Історії України-Руси» (1898–1937) [91], І. Огієнко у «Українській культурі» (1918) [279], Ю. Липа в «Призначенні України» (1938) [231] та І. Лисяк-Рудницький у «Між історією і політикою» (1973) [235]. Б. Гудзяк у «Історії відокремлення» (1996) [94] розглядає передумови унії, а О. Турій у статті «„Уніятизм“ чи пошук єдності» (2006) [400] досліджує її культурний і релігійний вплив.

Україна історично виступає цивілізаційним порубіжжям між Сходом і Заходом, що відзначають у своїх працях М. Грушевський («Історія України-Руси», 1898–1937) [91], С. Рудницький («Україна і українці», 1916) [346], Д. Донцов («Націоналізм», 1926) [119] та Ю. Липа («Призначення України», 1938) [231]. Питання національної ідентичності в контексті взаємодії західних і східних впливів досліджують І. Лисяк-Рудницький («Історичні есе», 1973) [234] та Я. Грицак («Страсті за націоналізмом», 2004) [88].

Західні вчені також аналізують місце України між двома цивілізаціями. Л. Вулф у «*Inventing Eastern Europe*» (1994) [65] досліджує європейське уявлення про Україну як межу між цивілізаціями, а Т. Снайдер у «*The Reconstruction of Nations*» (2003) [536] розглядає її роль у формуванні сучасних європейських ідентичностей. Сучасні автори, як-от С. Плохій (2016) [298], В. Кулик (2020) [156] та О. Реєнт (2022) [329], продовжують досліджувати сприйняття України в Західному світі.

Низка джерел групи присвячена висвітленню порцесу формування і розвитку феномену української діаспори. Серед важливих авторів

Ю. Корнійчук [201], Л. Филипович [423], Л. Матлай [250], Т. Бевз [14], Т. Гринчишин та М. Димид [87] та ін.

Таким чином, численні дослідження підтверджують, що Україна перебуває на перетині східних і західних релігійних, культурних та політичних традицій, що визначає її унікальну роль у європейському просторі.

До джерел *четверної* групи належать праці, які присвячені православній домінанті конфесійної складової етноментальності у дореволюційній освіті. Важливими є дослідження таких авторів як В. Перерва [294], В. Попович [306], М. Гримич [86], Т. Бегеза [16], О. Красільнікова [211], Т. Євсєєва [134], О. Ігнатуша [153], С. Кваша [173], М. Костельнюк [202], П. Кралюк [210], М. Якубович [там само], В. Крекотень [212], А. Кудь [219], В. Кушнір [225], В. Ластовський [227], С. Науменко [267], Ю. Ніколенко [271], І. Лиман [314], О. Філоненко [427], К. Харлампович [430], В. Мілько [254], А. Боровик [30] та ін.

Окрему увагу слід приділити працям Л. Филипович та А. Колодного, які заклали основи дослідження взаємозв'язку етнічної та релігійної компонент в Україні. Серед їхніх ключових робіт можна виділити: «Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан» (1996) [196], «Етнологія релігії. Українське релігієзнавство» (1999) [421], «Етнологія релігії: традиція вітчизняного релігієзнавчого осмислення і теоретичне вирішення проблем співвідношення релігії та етносу» (2000) [424].

З огляду на заявлену тему особливу цінність має дисертаційне дослідження С. Хрипко «Духовно-релігійні вияви української ментальності» (2003) [439] та стаття «Геополітики та геописихологія як джерела формування специфіки української релігійності та характерних ознак національної ментальності» [438]. Також варто звернути увагу на статті І. Ломачинської, присвячені проблемам релігійної освіти, а саме: «Релігійна освіта та професійна діяльність в Україні: законодавче і нормативне регулювання» (2020) [239], «Релігійна освіта в Україні: проблеми та перспективи» (2020) [241], «*Religious Education in the European Educational Space: Social and*

Cultural Context» (2021) [525] та «Місія соціального служіння у богословському освітньому дискурсі» (2021) [240].

Для концептуального узагальнення щодо становлення і розвитку релігійної освіти в Україні доцільно звернутися до досліджень В. Хромця, серед яких «Нові форми інституціалізації богослов'я у світську систему освіти України» (2008) [446], «Види та форми християнської богословської освіти» (2012) [444], «Форми отримання богословської освіти та їх розвиток в перспективі трансформацій богословської освіти майбутнього» (2018) [448], «Сучасний дискурс богослов'я та богословської освіти в Україні» (2019) [447], «Богословська освіта в Україні: релігійний і світський контекст» (2019) [442], «Богословська освіта як феномен релігійного та світського освітнього простору України» (дисертація) (2019) [443].

Дисертація Ю. Назаренко «Аксіологія релігійно-освітнього дискурсу» докладно висвітлює сучасний стан взаємодії релігії та освіти, а також релігійні цінності в державній освітній системі (2017) [262]. Дотичною до проблематики дисертаційного дослідження є також стаття М. Колінько «Розвідки культурного порубіжжя: border, boundary, frontier studies» (2017) [192].

У монографії А. Колодного та Л. Филипович «Релігійні ідентичності в їх сутності і конфесійних виявах: український контекст» (2021) узагальнено роль релігійної ідентичності у процесі її формування в українському суспільстві. Проаналізовано ключові детермінанти та чинники становлення української релігійної ідентичності, розкрито особливості її еволюції, а також окреслено основні етапи розвитку сучасних релігійно-конфесійних ідентичностей [335].

П'ята група джерел містить статути, освітні стандарти, навчальні програми та інші нормово-правові документи. Серед таких документів декларація "Gravissimum Educationis" ("Про християнське виховання") [504], "Nostra Aetate" (про ставлення до нехристиянських релігій) [274] та "Dignitatis Humanae" (про релігійну свободу) [392]. Опрацьовано «Компедіум соціальної

доктрини Церкви», який визначає освітньо-соціальну політику католицьких церков в Україні та за її межами [290].

Розглянуто соціальну доктрину Православної Церкви «За життя світу» – документ, підготовлений спеціальною комісією православних учених за дорученням Вселенського патріарха Варфоломія. У ньому аналізуються актуальні соціальні проблеми, зокрема бідність, расизм, права людини, репродуктивні технології та екологічні виклики. Хоча документ має нетиповий для Православної Церкви формат і не є догматичним чи доктринальним, його головна мета – представити православне соціальне вчення у контексті сучасних суспільних реалій, важливою складовою яких є й освітня сфера [143].

Інший важливий документ – "Основи соціальної концепції Української Православної Церкви", який визначає ставлення Церкви до питань освіти, культури та науки. Крім того, у ньому розглядаються особливості взаємовідносин Церкви з державою та світськими засобами масової інформації, а також аналізуються виклики глобалізації та проблеми секуляризації [288].

Проаналізовано стандарт вищої освіти за спеціальністю 041 Богослов'я для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти [319].

Розглянуто освітньо-професійну програму «Богослов'я» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 041 «Богослов'я» галузі знань 04 «Богослов'я» на основі проходження якої присвоюється кваліфікація бакалавр богослов'я, богослов, викладач у Таврійському християнському інституті та деяких інших освітніх установ [379].

Розглянуто освітньо-професійну програму «Богослов'я» другого рівня вищої освіти за спеціальністю 041 «Богослов'я» галузі знань 04 «Богослов'я» на основі проходження якої присвоюється кваліфікація магістр богослов'я, богослов, викладач у Івано-Франківській Академії Івана Золотоустого [287].

Розглянуті документи охоплюють ключові аспекти релігійної освіти, соціального вчення та нормативно-правового регулювання навчальних

програм у богословській сфері. Вони формують концептуальні та нормативні засади релігійної освіти, визначаючи її роль у суспільстві та сприяючи гармонізації освітніх стандартів із соціальним ученням Церкви.

Таким чином, аналіз джерельної бази засвідчує доцільність подальшого поглибленого аналізу ролі релігії у формуванні етноментальності засобами українських освітніх практик в широкому історичному контексті.

1.2. Релігійно-культурні основи формування етноментальності

У сучасному глобалізованому світі прискорений обмін інформацією, товарами й культурними цінностями створює нові умови для взаємодії між народами та цивілізаціями. Проте унікальні риси кожного народу, закладені в його етноментальних особливостях, залишаються вагомими й продовжують відігравати важливу роль у процесах самоідентифікації. Дослідження має на меті продемонструвати тяглість народного життя, простежити розвиток етноментальних рис місцевого населення та обґрунтувати глибинні домінанти колективної свідомості українців.

Релігія відіграла значну роль у розвитку людства, і її прояви на різних етапах історії часто мали характерні етнокультурні риси. Світові тенденції розвитку свідчать, що самобутні релігійні переконання були невід'ємною складовою життя та соціального устрою давніх племен, античних та середньовічних суспільств, а також сучасних націй [171, с.54].

Релігійно-культурні засади відіграють ключову роль у формуванні етнічної ментальності на українських землях, де православ'я та греко-католицизм вплинули на світогляд і культурні орієнтири. Релігія стала важливим чинником збереження національної ідентичності, підтримуючи традиції, мову і духовне життя. Язичницький період також значно вплинув на етноментальність, поєднуючи природну сакральність з колективним досвідом.

Язичницькі обряди й символи інтегрувалися в християнську традицію, зберігаючи духовну спадщину і самобутність культури.

Робота не є дослідженням з історії Церкви або педагогіки в традиційному сенсі, але розглядає ці аспекти як складові соціального буття народу з метою визначення його ціннісних орієнтирів і способів саомислення в різні історичні періоди. Наведені приклади ілюструють етнічний менталітет як відображення об'єктивної реальності, характерної для сучасників певної епохи.

Гене́за етносу є фундаментальною для розуміння культурних, соціальних і історичних контекстів формування людських спільнот. Цей процес включає в себе багатоаспектний аналіз розвитку мовних, релігійних, політичних та інших особливостей, які складають основу етнічної ідентичності. З позицій етносоціології етнос являє собою специфічну людську спільноту, яка характеризується довготривалим існуванням [303, с.37-54].

У Енциклопедії сучасної України В. Лісовий визначає етнос як «спільноту, у яку люди об'єднані уявленнями про спільне походження та наявністю культурної спільності – мови, звичаїв, міфів, епосу. Сукупність спільних культурних елементів позначають терміном «етнокультура». Підставою віри у спільне походження можуть бути як реальні, так і уявні обставини» [132].

За Б. Євтухом, етнос – це «усталена сукупність людей, яка історично склалася на певній території, має спільні риси <...>, стійкі особливості культури (включаючи мову) і психологічного складу, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших етносів» [131, с.32].

Ю. Нікішенко визначає етнос як органічну соціальну систему, засновану на міжпоколінній етнокультурній інформації, освяченій традиціями. Етнос є самодостатнім для свого розвитку, і його збереження забезпечує етнічна культура. Культура народу втілює його життєвий досвід через норми поведінки, традиції та звичаї, які можуть змінюватися під впливом різних епох і культур. Такі компоненти часто стають етнічним маркером, що вирізняє

народ серед інших. Цей аспект культури можна охарактеризувати як невідрефлексовану етнічність [270; 375, с.37].

Соєю чергою поняття «народ» в історії змінювало своє значення, починаючи з тісного зв'язку з терміном "плем'я", що означало природну спільноту, об'єднану кровним зв'язком, мовою, віруваннями та звичаями. У періоди загроз племена об'єднувались у ширші спільноти — народ, але в мирні часи домінувала родова ідентичність. Тому як плем'я, так і народ можна розглядати як форми родових об'єднань [230].

Вищезгадана енциклопедія поняття «народ» визначає як «спільноту вищого, ніж нація, рівня, оскільки є комбінацією етнічного і соціального чинників» [264].

В нашому дослідженні поняття «етнос» і «народ» будуть вживатися як взаємозамінні, оскільки вони рівноцінно описують «історично сформовану людську спільноту, яка відрізняється від сусідів окремою власною територією, культурою, мовою, психічним складом, свідомістю» [146, с.4]. Цими поняттями зручно користуватися з огляду на їх універсальність – вони не прив'язані до поняття політичної нації і сягають корінням глибше за неї.

Поступово в етнічному середовищі виникає особлива етнорелігійність, яка «не тільки відрізняє одну релігію від іншої, а насамперед народ від народу» [там само]. Релігійна традиція осмислена та інтерпретована етносом стає самобутнім культурним феноменом.

Усталена духовна традиція сприяє укоріненню самоідентифікації людських спільнот та їх подальшої консолідації. Під впливом духовної традиції відбуваються відмінні «культурно-цивілізаційні трансформації» [56, с.142].

Соціолог Е. Сміт виокремлює шість головних атрибутів етнічної спільноти: «групова власна назва; міф про спільних предків; спільна історична пам'ять; дин або більше диференційних елементів спільної культури; зв'язок із конкретним «рідним краєм»; чуття солідарності у значної частини населення» [366, с. 28-51].

Вітчизняні дослідники також вказують з-поміж інших на усталену територіальність як необхідну умову формування етносу. Так, М. Хоменко пише про «спільність мови і спільність території, умови його стійкого функціонування – специфічні елементи матеріальної і духовної культури, <...> об'єктивні властивості етносу <...> – мова, що виступає і як умова формування етносу, і як підсумок етногенезу» [435, с. 83-86], і важливим маркером етнічної самобутності та культурної завершеності етносу.

Академік С. Павлюк вживає поняття «етнічна традиційність» та пише про «фільтрування і сентизування» [289, с.32-33] іноетнічної традиційності – процеси, які характерні для будь-якої етнічної спільноти. Також етнічна спільнота створює образ «друга» і «ворога» за конфесіональним, народним або регіональним критерієм [523, с.35]. Відповідно, одночасно з територіальними кордонами з'являються кордони «свідомісні» – ментальні. Міжетнічна культурна взаємодія відбувається в площині «свій» – «чужий».

Люди проводять реальну або уявну межу «нашої землі» і «землею інших», що призводить до створення «двох географічно-культурних сутностей — «землі Інших» та «свого» простору». З плином часу земля предків набуває майже сакрального значення – «територія наповнюється низкою уявних вартостей, що на цю територію проектується» як-от про спільність походження, <...> історії, культурної традиції тощо» [480].

Історик А. Киридон вважає, що будь-яка «ідентичність завжди претендує на «розміщення». Відповідно параметри ідентичності мають корелювати з просторовими, смисловими, ціннісними та часовими формами» [63, с.11]. Ми погоджуємося з цією позицією і окреслюємо територіальні межі дослідження в рамках міжнародно визнаних кордонів України 1991 року.

Надбання релігійно-культурного розвитку регіону становить культурну спадщину українського народу, і результатом соціального процесу, який «творився на території сучасної України її автохтонним населенням упродовж багатьох століть. Цей процес творчості супроводжувався осмисленням та адаптацією до автохтонного світогляду і світовідчуття тих культурних,

духовних і суспільних ідей і прагнень, котрі приносили на територію нинішньої України інші народи» [365, с.14-28].

Ж. Янковська влучно визначає сутність традиції, яка полягає в «акумулюванні в собі етнічної пам'яті і культурного досвіду народу, вона закорінена в минуле, існує сьогодні, трансформуючись, проростає в майбутнє. <...> передаючись із покоління в покоління [вона] активує досвід і знання предків, актуалізує їх, що є тим джерелом, яке постійно живить національну культуру. Традиція забезпечує збереження культурних архетипів, які є її смисловим ядром, формують константи духовного життя» [486, с.716].

У трактуванні Е. Дюркгейма, видатного представника французької соціології, релігія постає як система колективних уявлень, що сприяє консолідації суспільства, забезпечує зв'язок між індивідом і соціумом, а також між окремими групами та суспільством у цілому [35].

Такої ж думки А. Колодний [193], який пише, що релігія забезпечує духовну єдність етносу та сприяє збереженню його унікальності. Дослідження Р. Береста [17, с. 14-21] підтверджують, що православна і греко-католицька традиції інтегрували релігійні принципи з національними особливостями. Це сприяло формуванню стійкої колективної свідомості, орієнтованої на моральність, солідарність, любов до батьківщини й повагу до її традицій.

Як пише В. Липинський «Своєю непорушною догмою і вірою в вищі од часових людських примх та ілюзій Божі закони, релігія при допомозі церкви береже людей від анархії в думанні, в почуванні і в ділах. Вона служить “провідником для розуму і сторожем для серця”; вона дає лад і порядок думкам та інстинктам в житті кожної людини, а тим самим дає той лад і порядок думкам та інстинктам громадським, без якого організованого, державного життя не буває» [232, с.24].

На думку О. Лисенка, «Релігія відіграє в суспільстві роль одного із смислоутворюючих, ціннісноутверджуючих чинників тісно переплітаючись з усіма соціо-культурними цінностями, нормами, звичаями, обрядами, традиціями того чи іншого народу, представлених в інших формах суспільної

свідомості та духовного життя. Мораль та право, які визначають тип і спосіб соціальної взаємодії, містика і філософія, котрі встановлюють (в особливий спосіб) першосмисли буття, мистецтво як духовно-практична діяльність по створенню і засвоєнню естетичних цінностей і, певною мірою, навіть наука як теоретико-практична діяльність по отриманню об'єктивних знань про світ та людину є взаємопов'язаними з релігійними цінностями, принципами, ідеалами, нормами домінуючої в культурі релігійної традиції» [233, с.73-76].

Релігія «ніколи не існувала поза етнічним ґрунтом» і «ніби вплетена в структуру етнічного менталітету, починаючи від родів і племен та закінчуючи націями. Тісний зв'язок між етнічними та релігійними елементами простежується вже на перших етапах їх розвитку. У родоплемінних спільнотах поряд із домінуючими кровно-родинними зв'язками важливого значення набуває релігійний чинник, при цьому межі територіальної осілості племені переважно збігаються з ареалом поширення відповідної релігії [247, с.55-56].

В межах етнічної території людськими спільнотами створюється самобутня культура – результат поєднання духовно-історичного досвіду народу, його уявлень про красу та цінності.

Культура (від лат. cultura – обробка, догляд) – це відображення життєдіяльності людини в її поведінці, діяльності, ідеях, нормах і цінностях. Вона протиставляє людський світ природному, підкреслюючи його унікальність. Її витoki пов'язані із самоусвідомленням людини землеробської цивілізації.

Філософ М. Попович вказує на те, що термін «культура» спочатку застосовувався для позначення діяльності, пов'язаної з доглядом, обробкою та підтримкою, зокрема в сакральному контексті, що передбачав духовний нагляд і ритуальну практику. Інший аспект формування поняття культури пов'язаний із усвідомленням людиною простору свого існування як унікального середовища – території, освоєної та заселеної цивілізованими спільнотами [223].

Народознавча наука виділяє матеріальну і духовну культуру. До матеріальної культури належать всі предмети, створені людськими руками і мають фізичну форму. Це знаряддя праці, транспортні засоби, поселення, житло, одяг, прикраси, зброя, їжа, домашнє начиння та інше. Характер матеріальної культури «знаходиться у прямій залежності від господарської діяльності народу, її характер визначає формування всіх структур культури і соціального життя».

Особливості природно-кліматичних умов у поєднанні зі специфікою господарської діяльності народів та їхніми традиціями формують унікальні риси таких складових матеріальної культури, як типи поселень, житло, одяг і харчування.

За В. Надольською, духовна культура – «це вироблена колективним розумом людей система виробничих навиків, народних знань, традицій і звичаїв, пов'язаних з господарським, соціальним і сімейним життям людей, різних видів мистецтва, народної творчості, релігійних уявлень і вірувань, яка існує в колективній живій пам'яті будь-якої людської популяції, передається із покоління в покоління шляхом розповіді, демонстрації, через існуючі форми виховання і виявляється в певних формах поведінки» [261].

Отже, духовна культура, як носій колективної пам'яті та засіб передачі традицій, відіграє ключову роль у формуванні етнічної свідомості. Вона забезпечує спадкоємність культурних надбань, що закріплюються через релігійні традиції та освітні практики.

В процесі історичного розвитку «етнічна свідомість, спираючись на консервативний механізм традиції, забезпечує збереження і передачу з покоління в покоління етновизначальних рис матеріальної та духовної культури» [146]. На нашу думку, релігійна традиція та освітні практики, сформовані під її впливом, є визначальними факторами утворення поведінкових стереотипів та світобачення людей.

Загальне філософське визначення культури можна сформулювати як все, «що створено людством на відміну від того, що створено природою» [261, с.6-46].

Різноманітність підходів до дослідження культури та релігії зумовлює застосування таких методів, як історичний, структурно-функціональний, феноменологічний та інші, залежно від акцентів, зроблених на різних аспектах цих феноменів. Аналізуючи взаємозв'язок релігії і культури, вчені стверджують, що релігія формує певну систему цінностей і моральних норм, які стають базовими елементами культурної свідомості та моделюють її структури.

Консенсусною є думка щодо ціннісного аспекту, який пов'язує культуру з релігією, яка є «репрезентантом культури, <...> [і] виконує функцію несення змістів (суспільство вписує досягнення культури мовою релігії). У такий спосіб релігія може виконувати й історично найчастіше виконувала щодо культури функцію формування нормативних кордонів, меж, що забезпечують можливість існування, репродукування й розвитку культури, а й відтак і суспільства» [25, с. 55-63].

Одним з головних завдань цього підпункту є розгляд релігійно-культурних умов, у яких сформувалися специфічні риси українського етносу. Насамперед, необхідно охарактеризувати релігійно-культурні системи, через які пройшов український регіон у процесі історичного розвитку, оскільки саме вони є першопоштовхом народного життя в широкому розумінні.

Послугуючись термінологією іконопису, дослідження етнічної ментальності вимагає звертання до зворотної перспективи – незаангажованого погляду на історію етнічної спільноти, а також середовища, в якому були сформовані її характерні ментальні риси.

Еволюція людського мислення й культури призвели до формування на українських землях етноментального трикутника «язичництво – візантійське християнство – релігійний синкретизм у формі українського православ'я» [106, с.43]. Використання такого концепту узгоджує тривалі

культурно-історичні періоди вітчизняної історії, розставляючи акценти, необхідні для коректного дослідження заявленої теми.

Етнограф В. Шаян акцентує увагу на тому, що дохристиянські літописи висвітлюють незначну частину історії українського народу [465]. Цю думку розвиває О. Воропай, який пише: «Зустріч Візантії з Україною — це не була зустріч бідного з багатим; це була зустріч якщо не рівних, то близьких потугою, але різних характером культур. Ще й тепер ми маємо у своїх звичаях і народній усній творчості ознаки зустрічі, поєднання староукраїнської, дохристиянської і християнської культур. Але ми до цього вже так звикли, що іноді не можемо розпізнати, де кінчається в народніх звичаях староукраїнське і де починається християнське». Саме тому важко уявити «Різдво без куті, Великодня — без писанки, Святої Тройці — без клечання, навіть називаємо це останнє свято «зеленими святами» [62, с.12] (в церкві освячують полин, любисток, чебрець та деякі інші рослини). На Яблучний Спас, або Преображення Господнє до церкви несуть яблука, мед, колоски пшениці тощо [429].

Невизначеність кордонів староукраїнських звичаїв, які поступово інтегрувалися в християнсько-православну традицію, призвела до того, що багато дослідників ототожнюють «староукраїнські» та «язичницькі» традиції. Вони відводять їм роль «духовного ядра» українського народу, що є головним елементом формування етнічної ідентичності [465].

З філософських позицій характеризує процес формування місцевої етноментальності Д. Чижевський, згідно з яким вона «бере початок і в дохристиянському часі і в християнському; і від «правовір'я» християнського, <...>, і від уніатів, і від католиків, і від «аріян»; і від селян, і від козаків, і від шляхти, і від аскетичного світогляду Лаври, і від барокового письменства Київської академії» [459, с.17-23].

Подібні узагальнення демонструють наскрізність і безперервність розвитку місцевого народного характеру та впливу на нього релігійної складової.

Витоки людської цивілізації зберігають в собі «усвідомлення першопричинності духовних сил, або ж ставлення людини до життя і смерті, свободи самотності, любові й страху, до гармонії внутрішнього світу зі світом зовнішнім» [220].

Історик І. Крип'якевич влучно задає питання щодо витоків народного характеру, його специфічного світогляду: «як далеко в минуле сягають джерела нашого світовідчуття: коли, в якому часі появилися первинні риси нашого світогляду, які саме були ті прапочатки, в яких умовах вони розвивалися і що з них дійшло до нашої епохи»? [150, с.151-166].

За М. Костомаровим, український народ є «одним з типів слав'янського світу», який мав специфічні культурно-ментальні риси ще за часів давньої Русі [203], і «коріння якого – плем'я полян – провідник» грецької освіченості та культури на давньоруських землях» [91].

В дохристиянську добу: «племена <...> мали назви переважно згідно місця проживання (поляни, древляни, сіверяни). Такий поділ зберігався постійно <...>; теперішні етнографічні назви співпадають з тими, про які говорив Нестор» [203]. Також відрізнялася мова та побутові звички племен. Подібні етнографічні відмінності зберігаються тривалий час, однак важливіше звертати увагу на глибинні ознаки української народності, її кореляції з релігійними віруваннями.

Дослідниця Г. Лозко визначає найвищу ідею українського язичництва як «філософію вічного життя, обожнювання природнього начала Всесвіту, радість існування на землі. Вважалося, що в потойбічний світ людина відходить такою, якою була за життя: або вільною і багатою, або нікчемним рабом, яким і перебуває вічно. Тому кожен член первісного суспільства намагався за життя досягти найвищих почестей, шани, багатства, відзначитися на полі бою чи в повсякденній праці. Звідси – одвічне прагнення військової верстви, в т. ч. українського козацтва, до свободи» [237, с.4].

Священне вважалося сакральним, оскільки представляло інший порядок речей у порівнянні з повсякденним життям. Шанування древніми людьми

священного каміння та дерев пояснюється тим, що ці об'єкти переставали бути «самими собою», а навколишня реальність трансформувалася в реальність трансцендентного характеру, процес утворення якої неможливо пояснити повністю [127].

Капища були місцем зустрічі людей з божествами. Анімізм та натуралізм, вірування в душі природних елементів і явищ, складали основу для розуміння світу та взаємодії з ним, і були ключовими аспектами язичницької ментальності. Ритуальні практики язичницької доби були невід'ємні від природних явищ і полягали в поклонінні божествам, таким як Перун, Велес, Макош, Сварог та багатьом іншим: «На високих горбах або під старими деревами ставили фігури богів з дерева й каміння і молилися до них» [216, с.5-6].

Стародавні вірування забезпечували стабільність соціального й політичного життя племені, зберігаючи традиційні принципи взаємодії людей, усталену поведінку, звичний побут тощо.

Циклічність язичницького часу, як і в християнстві, виявляється у щорічній повторюваності свят, проте відмінності між ними суттєві. В дохристиянський період люди сприймали час саме як циклічний процес, що був нерозривно пов'язаний із природними змінами пір року та аграрними циклами. Це визначало характер ритуальних практик, які спрямовувалися на підтримання зв'язку зі священним, задовбрювання його для забезпечення безпеки та добробуту племені.

Головна особливість язичницького обряду полягала в тому, що подія, яка перебувала в його центрі, відбувалася безпосередньо в момент її здійснення: сонцестояння, збір урожаю, народження, смерть тощо. Тут був відсутній елемент пригадування – обряд не відсилав до минулого, а був частиною природного циклу, що повторювався щорічно [29, с.21].

Природне середовище відіграло ключову роль у формуванні господарсько-культурних особливостей українців та окремих етнографічних груп, визначило розташування сучасної господарської інфраструктури

й спеціалізацію регіонів. Природні умови українських етнічних земель мали як прямий, так і опосередкований вплив на становлення української духовності, виступаючи матеріальною основою існування українського народу. В результаті формувалося «селянське» відчуття часу, зумовлене астрономічно-біологічними та господарськими циклами» [190, с.28].

Етнологиня Н. Громова пояснює що «Вся календарна обрядовість базується <...> в більшості землеробських народів, просто на тому, що сам собою врожай не ростиме. Тобто люди, крім того що вони вкладались реальними діями, робили багато магічних дій і думали, що без них нічого не відбудеться» [357].

Отже, характер праці – це важливе джерело формування ментальних рис та загального світосприйняття, оскільки «Відомо, що вся стародавня культура українців зростала на культі землі, хліборобської праці. Хліборобство було для українців єдиною надією, мрією, ідеалом їх життя. Земля – основний елемент світобудови, головна ланка в світотворчому ланцюгу. Найяскравішою рисою особистості українця є незвичайний, таємничий контакт із духом рідної землі» [1, с.1].

Концептуально вдало узагальнює побутово-трудоий характер української ментальності дослідниця І. Колесник, яка пише про «селянськість» як генетичну рису української культури – своєрідний антеїзм на місцевий лад: «Хліборобські ідеали впливали з родинного стилю життя і проймали свідомість і селянина, і інтелектуала. Природне відчуття близькості з народною стихією знайшло втілення в українському романтизмі, народництві, <...> в державницькій ідеології (еліта не може існувати без народу)» [190, с.26-37].

З часів прийняття християнства в X ст. й до тепер, православна релігійна традиція домінує в українському регіоні, і є суттєвим (однак не єдиним) джерелом самовизначення місцевого населення.

Перехід від однієї культурно-історичної епохи до іншої характеризується

«взаємозалежністю змін і зламів, що відбуваються в різних сферах суспільного життя» [31, с.17], і завжди є процесом поліфонічним та взаємозалежним.

Адаптація візантійського християнства у 988 році стала переломним моментом в історії давньоруської держави, визначивши подальший релігійно-культурний та ментальний розвиток регіону. Впровадження східного християнства інтегрувало українські землі до візантійського цивілізаційного кола, формуючи специфічне світовідчуття та морально-етичні орієнтири населення на різних рівнях ідентичності.

Вітчизняна наукова думка щодо наслідків християнізації за східним обрядом неоднорідна і коливається між позитивістськими позиціями І. Огієнка (фактичне ототожнення української культури і православної традиції) та скепсисом М. Юрія («Київська Русь не тільки зуміла підморозити візантійську спадщину, а й біблійську спадщину задушила, закостенила, вийняла з неї облагороджену і живу душу») [475]. Існують і більш радикальні оцінки християнізації за візантійським обрядом, як-от позиція Г. Лозко, яка пише про «візантійське духовне ярмо» [237, с.3], в яке були загнані русичі.

Ми ж розглядаємо долучення східних слов'ян до візантійського цивілізаційного кола з позицій рівновіддаленості, визначаючи риси адаптованої культури, які найсуттєвіше вплинули на культурно-ментальні риси місцевого населення та склали домінанти подальшого культурного-історичного розвитку України. Ретроспективно адаптація православної традиції на теренах Середнього Подніпров'я заклала підвалини відмінності Східної і Західної Європи.

Згідно з Ю. Пелешенко, християнське вчення становило основну стилістичну та формотворчу основу для європейської середньовічної цивілізації, що визначало самосприйняття представників тогочасного суспільства та їх ставлення до навколишнього світу. Українська середньовічна культура, особливо в східних і центральних регіонах, розвивалася в контексті східнохристиянської культурної традиції, головною складовою якої стало православ'я.

На основі грецької та слов'янської писемності утворилася специфічна східнохристиянська металітература, що вирізнялася власною системою стилів, жанрів і характером функціонування. Водночас, православнослов'янські літератури, включаючи східнороманські, етапно та структурно відрізнялися від класичної візантійської письменності [292], тобто проявлялися місцеві ментально-естетичні риси, відбувалося творча адаптація нових культурних елементів.

Однак протягом історії на берегах Дніпра візантійські культурні елементи або перепліталися із західними впливами (наприклад, у релігійному живописі та храмовій архітектурі), або виступали об'єктивною межею між ними у вигляді кириличного письма.

Дослідження процесу формування ментальних рис населення України в перехідний період «потребує врахування і християнських, і дохристиянських способів мислення і відчуття» [307, с.87-104]. Необхідно охарактеризувати особливості синтезу двох релігійних систем і притаманного їм світовідчуття.

Недарма візантолог А. Домановський ставить під сумнів «генетичний зв'язок між Візантією та східнохристиянським, слов'янським, ортодоксальним світом», оскільки вкрай важко прослідкувати глибинне сприйняття механізмів соціальної взаємодії та рівень укорінення світоглядних стереотипів: «Перенести культурний код з одного суспільства в інше не так просто» [51]. Отже, мова йде не про «демонтаж» однієї релігійно-культурної традиції з подальшою заміною на іншу, а про поступовий перехід до нових форм пояснення навколишньої дійсності, видозміненого побуту, а також нових вимог до духовного життя тогочасних людей. Ми розглядаємо ментальні зміни місцевого населення як результат еволюції релігійно-культурної системи, її ускладнення.

Східні слов'яни не будували храмів для поклоніння своїм численним богам; не було й «складної духовної ієрархії», але «з прийняттям християнства поширилася нова, витончена та складно організована релігія» [376, с.56], яка долучила праукраїнські землі до візантійського цивілізаційного кола:

«Архетипи, канони і стилістика візантійського мистецтва були перенесені на слов'янський ґрунт і впродовж XI–XV ст. вписалися в контекст слов'янської традиції» [49, с. 14].

Визнаючи об'єктивну ускладненість православної релігійної системи, її культурно-просвітницьку місію, ми об'єктивно оцінюємо і язичницький період вітчизняної історії, який не був «суцільним злом», якому служили давні жреці. З огляду на те, що багато дохристиянських елементів освячуються православною церквою, акцентування на суто негативній природі язичницьких вірувань, їх примітивності, було б особливо невірно [74, с.346].

Після християнізації відбулися значні зміни у сприйнятті часу. Якщо в язичницькій традиції він мав циклічний характер, що був тісно пов'язаний із природними змінами та аграрними циклами, то в християнському світогляді час набув лінійності та історичного виміру.

Християнська концепція часу звільнилася від міфологічного уявлення про вічне замкнене коло сезонних змін і сліпого фатуму. У центрі цієї нової концепції опинився Великдень, який символізує оновлення та надає часові спрямованість у майбутнє. Християнство долає платонівське протиставлення «вічного і тимчасового», оскільки, згідно з релігійним ученням, дія Святого Духа освячує історію, а завдяки Ісусу Христу час набуває божественного виміру, що є присутнім у живому та вічному Бозі (А.Майнарді).

На відміну від язичницької обрядовості, яка була спрямована на повторюваність природних і соціальних процесів, християнські обряди мають історичний характер. Вони не лише відзначають сакральні події, а й містять елемент пригадування, підкреслюючи спадкоємність духовної традиції. Християнське богослужіння та пов'язані з ним твори мистецтва одночасно присвячені самій священній події та її згадуванню, що підсилює зв'язок із минулим та його значущістю для сучасності [29, с.17-22].

Таким чином, перехід від язичництва до християнства позначив зміну у світосприйнятті: від циклічного часу, що визначався природними явищами, до лінійного, в якому події набули історичного виміру та сакрального значення.

Поширення християнства на давньоруських землях сприяло формуванню територіальної цілісності, в якій церковні інституції виступали репрезентантами цієї території за візантійським зразком, керуючись принципом ієрархії та адміністративного поділу [326; 80, с.12-23]

Відтепер «Християнське життя невідривне від храму, кам'яна оболонка передає образ віри, обставини місця і часу акту віри» [79, с.8]. Поступово церкви ставали новими домінантами давньоруських міст: «Храм мислився як символ гармонійної організації хаосу буття силою Божого слова. Тому вже зовнішні пропорції його мали бути бездоганними і визначати ідею гармонії, що водночас і пов'язана з довкіллям, і виділяється з нього. Цьому слугували і розташування церкви на високих місцях, так, щоб її було видно на тлі неба, і способи вписування споруди в земний світ: це могли бути зокрема галереї, що поступово немовби піднімали споруду храму від низького навколишнього земного середовища вгору» [307, с. 87-104].

Храм, як у площині «схід — захід», так і у вертикалі, підпорядкований ідеї тричастинного членування світу. Він успадковує як ідею світового дерева з його тричастинною організацією, так і ідею жертовного стовпа, адже головне культове дійство християнства полягає у спокутній жертві таїнства євхаристії.

На відміну від язичницьких храмів, де ритуальні дії відбувалися на зовнішніх площах, а доступ до внутрішніх приміщень мали лише головні жерці, християнський храм цілком є місцем сакральних дій. У ньому святість і сакральність розподіляються нерівномірно, наростаючи від входу на заході до вівтаря на сході.

Церковний побут впливав і на світське життя, зокрема через ідею вічності. Дзвін, який лунав у відзначені молитвами години, немов розділяв час на два окремі потоки – світський та час послідовників Церкви. Відомості про полеглих в усьобицях князів включали до життєписів святих та мучеників (починаючи з Бориса і Гліба, канонізованих церквою), поєднуючи таким чином церковне життя з мирським.

Ці зміни у сприйнятті часу та смерті мали значний вплив на моральне та духовне життя населення. Період християнізації давньоруських земель характеризувався помірною увагою до есхатології навідміну від перших років християнства, коли віряни з тривогою очікували кінця світу, що робило християнський побут підкреслено урочистим в своїй трагічності. Однак важливим моральним чинником трансформації ментальності місцевого населення продовжувала бути тема спасіння людини. Роздуми про сенс буття і надія на посмертне існування з можливістю воскресіння суттєво змінили ставлення до смерті і померлих.

В язичницькій духовній системі смерть означала «втрату особистості, символізованої іменем», тоді як християнська позиція щодо цього була іншою: «покійний зберігав своє «Я», оскільки чекав Страшного суду і потім міг зберегти вічне життя «на небесах». Як «свій» покійний, святий і мученик залишався членом церкви, його не тільки поминали — він незримо був присутній під час служби, як і інші члени церкви, тому й зберігав щось і від свого «Я» (індивідуальне і неповторне «житіє» і ім'я), але вкрай абстрактне, як «адресу» [там само].

Загалом православно-візантійський світогляд не може бути зведений до якогось незмінного комплексу, оскільки він містив низку контрастних напрямів: «Києворуські книжники могли знайти тут ідеї маніхейства та ісихазму, концепцію імператорської влади, орієнтованість на книгу як об'єктивне і основне джерело знань, акцентували на проблемі Богопомазаності» [49, с. 244.].

Як було зазначено раніше, релігійно-культурний досвід і уклад життя одного древнього суспільства було неможливо надбудувати над іншим, не менш древнім. Саме тому місцеві боги та вірування не зникли, і східні слов'яни тривалий час жили в умовах двовір'я [376], завдяки чому язичницькі вірування продовжували існувати під зовнішнім шаром християнства — в «гущавині народу, на дні фольклору, <...> в звичаях і обрядах» [465].

Церква адаптувала велику кількість дохристиянських обрядів і традицій, включаючи свята, пов'язані з природними циклами, які були інтегровані в церковний календар. Також язичницька символіка, зокрема природні мотиви, знайшла своє відображення в архітектурі та декоративних елементах церков.

Як зазначає М. Попович, «світська культура знаходилася під впливом ідеології і образності християнства, почасти асимілюючи в християнському дусі архаїчні язичницькі уявлення, почасти зовнішньо співіснуючи з ледве зміненою старовиною». Поява «небесних сил» узгодила побутові уявлення східних слов'ян про злих і добрих духів, які супроводжували щоденне життя людей: «Цей світ посередників між Богом і людьми гармонійно організований у тріади: Херувими, Серафими, Престоли; Господства, Сили, Власті; Начала, Архангели, Ангели» [307, с.87-104.].

Культурологиня Н. Кривда на прикладі ікон пояснює адаптацію язичницьких атрибутів після прийняття християнства: «Зайнявши місце давніх язичницьких богів, ікона не набула нового функціонального значення, а тому вшановувалася насамперед як оберіг, сила якого розповсюджувалася тільки на представників певного роду» [213, с.3-10].

Ідеологія сакрального живопису східного християнства сприяла ствердженню особливого світосприйняття, який полягав у розумінні тварного світу як образа вічного і нетварного, а не навпаки. Небесна сфера містить сутності, які існують поза часом і простором. Образи ікони, що вкривають стіни храмів, символізують ці вічні, позачасові і позапросторові небесні реалії.

Як пояснює М. Попович, «в живописному образі перейдено межу часу, в іконі зникає різниця між «раніше» і «пізніше». <...>, не образ святого має бути схожий на реального святого, а реальний святий — на свій образ-ікону. <...> Простір ікони замкнено — отже, всі симетрії, всі пропорції тут, у просторі ікони, а не в нашому тварному світі. Оскільки не ікона — образ світу, а навпаки, світ є образом своєї сутності, вічного і незмінного, вираженого в іконі, то змінюється докорінно позиція зображення і зображуваного» [307, с. 87-104]. Таким чином, ікона ніби дивиться на глядача, а не навпаки. Подібні

особливості сакрального живопису вказують одну з характерних ідей богопізнання – обожнення, що своєю чергою висуває до людини низку вимог, направлених на узгодження всіх аспектів її життя з православними ідеалами.

З плином часу змінювався й характер впливу візантійських елементів на місцеву культуру і соціокультурне життя. Візантолог І. Шевченко підкреслює, що «візантійська спадщина в культурі вищих класів Києва становила найважливіший неслов'янський компонент у ранній період» розвитку праукраїнських земель. Однак в середні віки візантійська цивілізація вже не була єдиним джерелом культурних імпульсів – під час перебування українських земель у складі польсько-литовської Речі Посполитої відчутними стали західні впливи, які сприяли «культурному відокремленню українців від їхніх північних сусідів — населення Московської, згодом Російської держави, — з якими їх єднала спільна візантійська спадщина» [467].

Зближення із західноєвропейським культурним колом призвело до появи характерних рис західного мистецтва в архітектурі та живописі, хоча культурне життя місцевого населення зберігало старі візантійсько-руські традиції Київської Русі. Це відображає двоїстий характер культурного розвитку: з одного боку, спадщина Великого князівства Київського залишалася важливим елементом мистецької традиції, а з іншого — з'являлися елементи західноєвропейської естетики [129].

В українській художній культурі XI–XVIII століть «східні та західні впливи або чергувалися між собою, або співіснували». Яскравим прикладом цього є Софійський собор у Києві, де внутрішній простір з візантійською мозаїкою та грецькими написами поєднується із зовнішніми бароковими архітектурними додатками, зробленими за правління Івана Мазепи [467].

Християнство, запроваджене з Візантії, починаючи з XII століття, поступово набувало локальних особливостей. Візантійська релігійна традиція видозмінювалася в умовах Київської Русі, особливо в обрядово-культурній сфері, адаптуючись до духовних і естетичних потреб місцевого населення. Водночас ідеологічна основа православного культу залишалася вірною своїм

візантійським витокам, а адаптація відбувалася через інтеграцію елементів української культури в церковне мистецтво.

Таким чином, українське православ'я зберігало спадковість із візантійською традицією, водночас відкриваючись для західних впливів, що формувало його самобутній стиль. Його особливість проявлялася не лише в унікальній організації обрядів, але й у мистецькому втіленні церковного життя. Саме через іконопис і стінопис формувалося оригінальне осмислення канонічних положень віровчення, що надавало місцевого колориту релігійній традиції [211, с.7-12].

Цей процес особливо помітний у розвитку українського сакрального живопису, де зберігалися візантійські впливи, але поступово виникали місцеві художні особливості. Як зазначає М. Жолтовський, стінопис київської церкви Спаса на Берестові є «останнім дзвінким акордом старого церковного іконопису, щільно пов'язаного з мистецтвом тогочасного греко-слов'янського світу» [142, с. 15]. Це свідчить про завершення етапу, коли візантійські елементи домінували у церковному мистецтві, й перехід до нового, більш самобутнього стилю, що відображав характерні риси української культури. Одночасно відбувається поступове становлення самостійного українського варіанту релігійної культури східнохристиянського світу – виникає своєрідна компіляція питомих слов'янської культури та східно-християнсько-візантійської традиції [5, с. 15-31].

Українська ікона в XV-XVII ст. набуває характерних місцевих рис, «розчинюючи візантійські основи візантійського мистецтва у західній стилістиці та іконографії» [187, с.324]: «сухий» візантійський стиль еволюціонує у напрямку яскравіших тонів. З'являються спроби іконописців зображати на іконах звичні для них побутові елементи. Наприклад, в «композиції Різдва на галицьких іконах пастирів зображують з торбами, суковатими палками, батогами та одягом карпатських пастухів».

Літературна пам'ятка XVI ст «Пересопницьке Євангеліє» є ще одним прикладом стильового поєднання візантійських елементів із західними

впливами: мініатюри в книзі – майже «чистого візантійського характеру» – одяг апостолів, стилізовані пейзажі тощо. Однак перша сторінка кожного Євангеліє має рамку, на якій розташовується «рослинний орнамент античного характеру», який набув популярності в Італії за доби Ренесансу й поступово поширився Європою [129, с.9].

Інший приклад – Почаївська гравюра 1768 р. на якій апостола Луку зображено в процесі написання ним портрету Пречистої Діви Марії – візуально типової візантійської ікони, тоді як автор зображений у західному костюмі барокової доби [467].

Очевидно, що архітектурні споруди «створені різними культурними силами, є і змістовно, і формалістично різними» [79, с.6-7]. Православна архітектура формується під впливом комплексу богословських ідей, що втілюють християнську космогонію. Архітектурна структура православного храму підпорядкована чітко організованому сакральному простору, який невіддільний від богословської складової візантійської релігійної традиції. Семантика архітектури православного храму виражає глибокі ідеї східнохристиянської духовної традиції, які можна сприйняти як зовні, так і всередині культової споруди [44, с.26-30].

У період бароко на українських землях проявлялися самобутні культурні тенденції. Польська католицька спільнота, прагнучи утвердитися на приєднаних територіях, відкидала місцеві традиції та впроваджувала західноєвропейські культурні норми, характерні для її релігійної та соціальної системи. Ця культурна модель була тісно пов'язана з тогочасними процесами в католицизмі, зокрема з Реформацією, Контрреформацією, а також кризами в науці та художньому стилі, що знайшло відображення в архітектурі католицьких храмів.

На противагу цьому, православна архітектура в Україні розвивалася унікальним шляхом, уникаючи внутрішніх стильових суперечностей, притаманних католицьким орденам. Українська культура барокової доби спиралася на багатство власної православної традиції, народну творчість і

досягнення минулих епох, прагнучи до формування оригінальної культурної ідентичності. Українська православна спільнота була «носієм оригінальної традиційної культури, що мала відмінну власну проблематику (культурне відновлення церкви, національне самовизначення)» [79, с.6-7].

Отже, мова йде про відмінність ціннісної системи, культурно-ментальних орієнтирів, а також вірність слов'янській інтерпретації візантійської традиції з боку місцевого населення. Спостерігається прив'язаність до старини та етнічне забарвлення храмового зодчества.

Берестейська унія 1596 року є однієї з найважливіших подій в церковному житті Східної Європи наряду з християнізацією давньоруських земель, оскільки вона стала каталізатором нового релігійного мислення [384]. Вона загострила питання конфесійної ідентичності, що особливо відчувалося в XVII столітті – періоді складних трансформацій, які торкнулися всіх сфер життя. Саме цей час, який історик Н. Яковенко називає «довгим XVII століттям», відіграв ключову роль у формуванні місцевої релігійно-культурної. В цей період виокремилася українська тожсамість, ставши предтечею національного будівництва та «поворотом на Захід» за Д. Чижевським. Світське життя почало еволюціонувати з часів започаткування Острозької слов'яно-латинської академії.

В політичній царині сформувалася концепція «третього шляху», тобто відмежування українського народу від народу польсько-литовського, в умовах знаходження між великими державами, як-от Річ Посполита та Російська імперія [482, с.12].

Релігійне життя також було динамічним і характеризувалося проникненням католицьких богословських ідей і догматично-обрядових практик до Київської метрополії, яке почалося впродовж другої половини XVI ст., що пояснюється розвитком книгодрукування.

Як влучно зазначає о. Б. Гудзяк, «живий дух протестантської Реформації, Контрреформації і Католицької Реформи» був почутий православними русинами,

«приголомшивши руську спільноту багатством західної богословської, інституційної і пастирської традицій» [95, с.315].

Проникнення нових ідей відбувалося безболісно завдяки геокультурному фактору, зокрема своєрідній «рівновіддаленості» Київської митрополії від грецьких та латинських церковних центрів. Це сприяло тому, що руська церковна думка не сприймала теологічні розбіжності між «грецькою» і «латинською» традиціями надто категорично [там само, с. 66].

Гнучкість у сприйнятті теологічних відмінностей не виключала впливу західної традиції. Релігійна приналежність поступово набувала етноконфесійного характеру, що особливо проявилось в покатоличенні української шляхти. Католицизм у Речі Посполитій асоціювався з польською ідентичністю, тож уже в третьому поколінні покатоличена шляхта зазвичай втрачала зв'язок з українською культурою.

Таким чином, процеси релігійної асиміляції в минулому значною мірою впливали на формування етнокультурної ідентичності українців. Проте вже наприкінці ХХ століття ситуація змінилася: здобуття Україною незалежності у 1991 р. стимулювало інтерес до народної історії, міжкультурних відносин народу, глибинних витоків його звичаїв і традицій.

У 1995 році Л. Шкляр сформулював своєрідну відправну точку дослідження народного характеру місцевого населення: «українці мають велику потребу в самовизначенні, їм здається, що за допомогою цього критерію вони зможуть відділити себе від всіх інших» [102, с.43].

Вживання поняття «ментальність» в українській науковій думці В. Шкляр пов'язував з активізацією самосвідомості та закладанням підвалин політичної нації. Відбулася «ревізія уявлень» [32, с.9] і почався процес переосмислення культурно-історичної спадщини українського народу, який триває й досі.

За останні десятиліття феномен етнічної ментальності з різних позицій досліджувався багатьма українськими релігієзнавцями, істориками, філософами та культурологами.

У дослідженні Н. Венжинович (2005) мова розглядається як основний носій етноментальності, що формує та передає культурні цінності, моделі поведінки і світовідчуття. Менталітет, за авторкою, є способом мислення, який впливає на поведінку людини та її здатність до адаптації чи опору змінам [50, с. 8].

У монографії М.А. Козловця (2009) ментальність українців аналізується через суспільно-політичні орієнтири, сформовані під впливом ізоляції від Європи та східних чинників. Відновлення державності актуалізувало складне самосприйняття, в якому поєдналися дохристиянська спадщина, візантійські, католицькі, впливи степових народів, радянські та регіональні впливи [188].

Монографія М. Степико «Українська ідентичність: феномен і засади формування» (2011) досліджує історичний бекграунд формування української ідентичності та специфічних ментальних рис, акцентуючи увагу на політично-релігійних аспектах, народного життя як-от козацтво і православна традиція [375].

Вагомим внеском у вивчення українського менталітету зробив колектив авторів у складі О. Рафальського, Я. Калакури, В. Коцура та М. Юрія. Їх праця «Антропологічний код української культури і цивілізації» (2020) [8] досліджує зміст і функції культурного коду українців на різних етапах народної історії – від найдавніших часів до сьогодення як смислових систем, особливостей мислення, ментальних рис, інтелектуального і емоційного світобачення, культурних надбань тощо.

М. Степико у праці «Українська ідентичність у глобалізованому світі» аналізує виклики національного будівництва, зокрема протистояння між панросійською імперською ідентичністю та проєвропейською українською самосвідомістю. Автор застерігає, що через історичну спільність у побуті, освіті, релігії та інших сферах проросійська ідентичність може витіснити українську, створюючи ілюзію їхньої подібності [374].

Ми вважаємо, що феномен ментальності є відповіддю на виклики, пов'язані з проживанням в певному природному середовищі, різноманітні

соціальні потрясіння всередині та поза межами етнічної спільноти. В результаті представники визначають прийнятні, безпечні та раціональні поведінкові механізми.

У дослідженні поняття «менталітет» і «народний характер» вживаються як взаємозамінні, означаючи сукупність стійких психічних і культурних рис етносу, що формують його світогляд, цінності та поведінку. Вони включають історично сформовані стереотипи, традиції й релігійні уявлення.

А. Киридон аналізує механізми культурної взаємодії, наголошуючи, що її інтенсивність і умови впливають на дифузію культури. Насильницьке нав'язування викликає відторгнення, що посилює акцент на самобутності, мові та історичній пам'яті, тоді як етнічна культура здатна адаптуватися через внутрішню перебудову [63, с.12].

Люди набувають необхідне «спільне “психологічне оснащення”» представників певної культури, завдяки чому хаотичний потік різноманітних вражень інтегрується свідомістю у певне світобачення. Воно й визначає, врешті-решт, поведінку людини, соціальної групи, суспільства, внаслідок чого суб'єктивний “зріз” суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного процесу» [437, с. 3-35].

Я. Калакура пояснює структуру ментальності, в якій «поєднуються такі компоненти як емоційно-поведінковий, владний, когнітивний (пізнавальний), світоглядний, комунікативний та ін. Вони формуються історично в процесі етногенезу, під впливом соціокультурного, природного і географічного середовища, мають властивість збагачуватися і передаватися генетично від покоління до покоління, виявляються в усіх формах діяльності людини, в її моралі, поведінці, свідомості, культурі, мові, звичаях, віруваннях тощо» [170, с.373-385].

Л. Пономаренко аналізує архетипічну специфіку української ментальності, її вплив на поведінкові моделі та соціокультурні особливості. Автор зазначає, що формування ментальності відбувалося в унікальних

умовах, що зумовило появу ключових архетипів, зокрема героя і господаря [302].

Архетипи цілісно впливають на свідомість, охоплюючи інтелект, емоції, мотивацію та поведінку. Вони мають ресурсний потенціал, допомагаючи особистості долати труднощі, розкривати творчий потенціал і впливати на суспільство, сприяючи гармонії або викликаючи конфлікти.

Кожна культура має унікальний набір архетипів, що відображають її дух і самобутність. В українській традиції ключовими є архетипи господаря, господині, дитини, дому, землі, дерева, свободи, які формують взаємопов'язану систему колективного несвідомого [362, с.317-338].

В межах нашого дослідження системоутворюючими архетипами українського народу були визначені є архетип героя, господаря та священника.

Обрана нами архетипічна тріада «герой – господар – священник» гармонійно узгоджується з екзистенціалом українського народу, сформованим Б. Кримським – «поле – дім – храм» [215].

Роль поля для української ментальності є ключовою темою, оскільки поле виступає не лише географічним простором, але й глибоким символом, що формує національну свідомість, традиції та цінності. Воно асоціюється зі свободою, відкритістю і боротьбою за незалежність, особливо через значущість козацьких степів. Поле стало основою господарського життя, джерелом трудової етики та образу селянина, що глибоко вкорінений у ментальність українців [364].

У народній культурі поле символізує життєвий шлях, безкінечність та спокій. Воно часто виступає у творах української літератури як місце, де відбувається єднання людини з природою, роздуми над сенсом життя. Цей символ також відображає любов до рідного краю та повагу до предків.

У період боротьби за незалежність поле часто сприймалося як сакральний простір, де розгорталися доленосні історичні події. Воно стало

символом стійкості, боротьби та незламності українського духу, що досі впливає на ментальність сучасного суспільства [178].

Символіка поля переплітається з образом культурного героя, який уособлює стійкість, захист і відданість спільній справі. Цей образ відображений у язичницьких богах, християнських святих, епічних персонажах та постатях Київської Русі й козацької доби. В українській духовності завжди домінувала ідея унікальності та індивідуальності над колективізмом [185, с.61].

Архетип культурного героя, що втілює духовне та моральне лідерство, перегукується з архетипом господаря, який забезпечує матеріальну основу спільноти. Господар володіє ресурсами та ефективно ними управляє, створюючи унікальний світ через обробку землі та облаштування дому. Він не лише організовує простір, але й забезпечує захист і добробут людей [362, с.317-338].

Архетип господаря нерозривно пов'язаний з аграрними культами і традиційною будівельною обрядовістю – традиціями, що укорінювалися в народному житті протягом багатьох століть.

Образ архетипового священника можна знайти у Законі Божому: «Таїнство священства – це священнодійство, під час якого обрана особа (єпископ, пресвітер або диякон) через покладання рук архієрея сповнюється благодаттю Святого Духа для звершення духовного служіння в Церкві Христовій» [145]. Василій Великий застерігає пастиря «не занедбати чогось із того, що пастирю належить», а далі уточнює «Те, що заблукало, приведи назад; перев'яжи зранене, вилікуй слабе!» [46].

Як бачимо, історично до представників священницького стану висуваються високі морально-етичні вимоги. Фактично, мова йде про впорядкування ними земного життя, підтримку гармонії і балансу як в особистісних стосунках, так і на рівні державному, що особливо помітно у священництві православної традиції.

Українська православна спільнота зберегла свої традиції та обряди більш незмінними порівняно з католицькими громадами [363]. Як зазначає І. Огієнко, вплив православної церкви на традиційні обряди був менш директивним, ніж вплив католицької церкви, що сприяло збереженню автентичності народних вірувань і ритуалів [277].

Після здобуття незалежності в Україні відбулося релігійне відродження, яке сприяло поверненню до духовних коренів, але також виявило проблеми, пов'язані з культурними та політичними розбіжностями через взаємодію різних цивілізаційних впливів. Християнство набуло виразного етнічного забарвлення, а релігія знову стала важливим фактором у світовій політиці [136].

Різноманітність культурно-історичної спадщини України вимагає застосування чіткого понятійно-категорійного апарату, побудованого на історичній ретроспективі. Для аналізу використовуються поняття, такі як «контактна зона» (Головащенко), «тожсамість» (Наталія Яковенко), «проникна зона» (Брехуненко), «валентність» (Кучма), «перехідний тип культури» (Окіншевич), «двокультурність» (Колесник), «протиставлення одного світу – іншому» (Дашкевич), «геокультура» (Маланюк), «рівновіддаленість» (Гудзяк), «серединний шлях» і «етноментальний трикутник» (авторські концепти).

Важливим є також визначення особливості місцевої суспільної свідомості, в процесі дослідження якої І. Колесник акцентує увагу на її «темпоральності», ідеї «першодії» та хронологічних розривах, які формували колективну свідомість українського народу впродовж тривалого часу (християнізація, татаро-монгольська навала 1240 року, період Руїни, доба Хмельниччини, церковні унії тощо) [190].

У свою чергу Л. Кучма виділяє три головні події української історії: хрещення Русі, рішення Переяславської ради та здобуття незалежності у 1991 році [224]. Проте укладення Берестейської унії 1596 року він не враховує, хоча

ця подія, за багатьма дослідниками, є ключовим елементом історичного наративу.

Для конкретизації релігійно-культурних та ментальних трансформацій в Україні в часі і просторі пропонується визначити хронологію розвитку народного життя з акцентом на релігійно-культурному компоненті, використовуючи підхід дослідницького колективу у складі П. Яроцьковго, С. Головащенко та В. Клімова.

Язичницький період представлений автохтонними культами, що існували до християнізації. Ці культи мали глибокі корені в природній релігійності місцевого населення та були тісно пов'язані з обрядовістю, календарними святами й ритуалами. Трансформація язичницьких вірувань почалася з приходом християнства у IX–X століттях, коли ці традиції поступово інтегрувалися в нову релігійну систему.

Цей процес знаменував поступовий перехід від політеїзму до християнської монотеїстичної моделі, що вплинула на ментальність, ритуали та світогляд населення. Християнство стало культурним стрижнем, який формував не лише релігійне, але й соціально-культурне життя на українських землях.

Християнський етап розділений нами на такі ключові періоди: хрещення Русі в 988 році і початок формування Київського християнства; інтеграція українського християнства до західноєвропейського культурного кола; Флорентійська (1439 рік) та Берестейська унії (1596 рік) – спроби об'єднання православної та католицької церков, їхні наслідки; відродження українського православ'я за митрополита Петра Могили (XVII ст.); підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату (1686 рік) з поступовим перетворенням на частину Російської православної церкви [489, с.7], однак зі збереженням характерних народних рис.

Радянський період характеризувався релігійними переслідуваннями, політикою державного атеїзму і спробами викорінення духовного життя, які

детально досліджені В. Войналовичем, С. Плохієм, Л. Филипович, І. Преловською та іншими науковцями.

Період незалежності (1991 рік – сьогодні) характеризується відродженням релігійної самобутності держави, зростанням міжконфесійного діалогу та впливу релігії на культурний розвиток та освіту.

Наведена хронологія дозволяє простежити еволюцію релігійного і культурного життя на території України, акцентуючи увагу на ключових етапах і їхньому значенні для формування специфічних ментальних рис.

Таким чином, феномен ментальності є відповіддю на виклики, пов'язані з проживанням в певному природному середовищі, різноманітні соціальні потрясіння всередині та поза межами етнічної спільноти. В результаті представники визначають прийнятні, безпечні та раціональні поведінкові механізми. Різноманітність культурно-історичної спадщини України зумовила необхідність застосування чіткого понятійно-категорійного апарату, побудованого на історичній ретроспективі. Для аналізу було використано поняття, такі як «контактна зона», «тожсамість», «проникна зона», «валентність», «перехідний тип культури», «двокультурність», «протиставлення одного світу – іншому», «геокультура», «рівновіддаленість», що зумовили подальше формування авторських концептів - «серединний шлях» і «етноментальний трикутник».

1.3. Етноментальний характер християнства в Україні між Сходом і Заходом

Історично українські землі перебували під впливом і Сходу, і Заходу, що спричинило виникнення специфічної культурної гібридності. Цей синтез проявляється як у побутових традиціях, так і в архітектурі, де можна знайти елементи візантійської стилістики, яка поєднується з європейськими мотивами. Саме ця багатовекторність дала Україні змогу розвиватися

унікально, зберігаючи власну культуру, проте одночасно сприймаючи як західні, так і східні риси, зокрема через православ'я.

Берестейська унія 1596 року стала важливим чинником духовного та політичного поділу регіону на Схід і Захід. Вона, як зазначає Ю. Токарська, «закріпила відмінність історичної долі Лівобережжя, Правобережжя та Галичини в XVI–XVIII століттях» [395, с. 37]. Унія спричинила кризу в релігійному та політичному житті України, посиливши позиції шляхти й розділивши територію на Східну та Західну частини [214, с. 271].

З одного боку, Берестейська унія загострила конфлікт між Східним і Західним християнством у регіоні, а з іншого – реформувала східну християнську традицію, адаптуючи її до викликів західного світу. Потрапляння українців до культурного впливу інших етнополітичних спільнот призводило до посилення впливу їхніх панівних релігійних систем і формувало нові ідентичності та ментальні типи.

Розташування українських земель між імперськими полюсами було одним із головних чинників, що вплинули на формування специфічних рис етнічної ментальності місцевого християнства. Наприклад, релігійне життя Волині в кінці XVI – першій половині XVII століття характеризувалося «специфічною етноконфесійною свідомістю», виявом якої з одного боку «усвідомлення свого «руського» походження», а з іншого – «свідома належність до унії, поєднання з підкресленою повагою до духовної традиції Римо-Католицької Церкви, що межувала з двообрядністю» [118, с.487].

Така етноконфесійна свідомість була притаманна Унійній Церкві загалом, оскільки вона опинилася «затиснутою» між католицизмом і православ'ям, змушена витримувати атаки та звинувачення з обох боків. У протистоянні з православними уніати змушені були постійно відстоювати свою «руськість», адже до кінця XVI ст. поняття «руський» і «православний» були майже тотожними. Створення Унійної Церкви зруйнувало моноконфесійний характер «руської нації». Уніати змушені були доводити,

що вони не «спольщилися», не «златинились», і є «руськими» нарівні з православними [214, с.46].

Спостерігалися зміни не тільки в царині духовної культури, але й матеріальної. Питання латинізації Унійної Церкви залишається неоднозначним і активно обговорюваним. З часом уніатські традиції все більше набували рис латинської обрядовості. Це яскраво проявлялося у зміні вигляду храмів: з'являлися бічні вівтарі, амвони, сповідальниці та органи, які раніше були невідомі східній традиції. Іконостаси поступово зменшувалися або зовсім зникали, натомість їх могли замінити вівтарі з іконографією, що частково нагадувала іконостас. Наприклад, замість ряду ікон апостолів у верхній частині вівтаря могли з'являтися відповідні скульптури.

Особливо цікавим явищем стали намісні вівтарі, які створювали шляхом встановлення вівтарного столу під намісними іконами нижнього ряду іконостасу. Водночас процес латинізації не означав повного відкидання східних традицій на користь західних, а радше сприяв їхньому синтезу. У результаті формувався новий стиль, що поєднував риси бароко, рококо та класицизму, залежно від епохи [484].

Вплив нових релігійних і культурних тенденцій «ускладнював подальший процес національної консолідації та створював умови для асиміляції руської аристократії» (під асиміляцією мається на увазі полонізація або в більш широкому контексті – латинізація).

Отже, покатоличення часто призводило до повного розриву з українством, оскільки католицизм ототожнювався з польською самосвідомістю. У перших поколіннях конвертитів ще зберігалось усвідомлення свого руського походження, а Католицька Церква визначалася як «Костел народу польського і руського». Проте вже в другому-третьому поколіннях цей зв'язок фактично зникав, що сприяло завершенню процесу полонізації.

В результаті різне трактування співвідношення національної і релігійної ідентичності зумовило формування двох основних векторів розвитку українського суспільства: православного та уніатського [118, с.490].

Отже, унікальність української духовної традиції, що виникла на перетині східних і західних християнських впливів, не лише визначила культурну самобутність України, а й стала важливим фактором у подальшій історії її релігійного життя. Водночас питання конфесійної приналежності та релігійної ідентичності набували особливого значення в контексті політичних процесів. У цьому аспекті православ'я відіграло не лише духовну, а й геополітичну роль. Саме на цю особливість звертає увагу В. Войналович, зазначаючи «функціональну значимість православ'я як важливого операційного імперієстворюючого чинника та інструменту реінтеграції пострадянського простору» з боку Росії [56, с.143; 72], а також зазіхань на «канонічну територію» РПЦ в Україні.

Культурологиня О. Пахльовська надає характеристику цивілізаційним викликам України в її новітній історії і ніби задає зворотній вектор руху – від Сходу на Захід. Дослідниця вказує на «цивілізаційний розворот, приведення в рух конфліктів тисячолітньої давності. Відбувається остаточний крах православної цивілізації як цілісності, розкол слов'янського світу, перегрупування ідеологій у євразійському світі, визначення остаточної лінії східного кордону Європи» [159].

Відсутність належного діалогу між церквами не дозволяє сподіватися на створення ними «української» плюралістичної моделі міжконфесійних відносин у найближчому майбутньому. Попередні уявлення про українське християнство як синтез Сходу та Заходу наразі не справджуються і залишаються бажаними. Нині ми стикаємося з ситуацією загостреного протистояння великих церков, глибокого розколу, головним і найзначнішим серед яких є розбіжності між західним і східним християнством, між візантійсько-московською та католицько-протестантськими традиціями [457].

Актуальність теми цього підпункту дослідження обґрунтовується геокультурним положенням України, землі якої є фронтиром – «широкою смугою земель, на які претендують суб'єкти, розташовані з обох її боків, але тривалий час не здатні контролювати її, перетворивши на лінійний кордон». На відміну від кордону, «фронтір <...> – це проникна зона і джерело взаємовпливів. Це зона не тільки жорсткої конфронтації за простір, а й активних контактів, у кожному випадку за власною моделлю» [33].

За М. Колінко, «Локус фронтиру відображає його особливі властивості в порівнянні з межею і кордоном та характеризує інше явище. Він є територією рухомого кордону і відрізняється специфічністю й складністю міжкультурних взаємодій» [192, с.92].

Це особливо помітно у випадку України, яка історично опинилася на перетині цивілізаційних світів. Саме тому бінарна опозиція «Схід-Захід» є функціональним підходом до аналізу історичних процесів, що вплинули на розвиток місцевого релігійно-культурного середовища, формуючи характерні етноментальні риси християнства та населення загалом.

Зазвичай дослідники зосереджують увагу на розташуванні України «між Росією та Європою» в вузькому контексті, а також «між східним і західним християнством (цивілізацією)» — у ширшому, що й становить головний інтерес нашого дослідження.

На думку Л. Окіншевича, визначення приналежності України до Сходу чи Заходу – це ключова проблема української історії, невіддільна від будь-яких інших дискусій щодо культурно-історичних процесів в регіоні. Не є винятком й розгляд етноментального характеру християнства в Україні.

Одночасно Л. Окіншевича говорить про фактичну відсутності сталої культурної «межі» в Україні, оскільки вона була рухомою і «за різних часів у різних місцях, то пересуваючись на Захід, то знову — відходячи на Схід». Дослідник визначає «перехідний» тип культури, формування якого відбувалося «в просторі зіткнення двох цивілізацій», в результаті чого

неможливо говорити про абсолютну належність України до жодного з цивілізаційних полюсів, їх «культурного комплексу» [283].

З огляду на необхідність предметного розгляду теми цього підпункту дослідження, в якості початкової тези ми спираємося на концепцію рівновіддаленості історичних українських земель від грецького та латинського церковних центрів, запропоновану Б. Гудзяком і вже згадану нами в попередньому підпункті дослідження. Такий підхід знімає напругу, пов'язану з начебто апіорною необхідністю зайняти одну зі сторін.

Вимальовується серединність української культури і ментальності, що узгоджується з так званою «тожсамістю» українського народу, яку Н. Яковенко виводить на основі «третього шляху» України – між православ'ям і католицизмом [482]. Додамо лише, що в контексті нашого дослідження коректнішим видається вживання поняття «серединний» шлях, як дотичне до обох релігійно-культурних традицій.

Концепт «серединного шляху» є важливим для пояснення політичної долі України в різні епохи, зокрема в площині її взаємин із сусідніми державами. У цьому контексті аналіз «Синопису» І. Гізеля, проведений О. Сирцовою, розкриває нові аспекти київської духовності та ідентичності, спростовуючи міф про «промосковський» характер твору. Зокрема, авторка вказує на те, що акцент на зв'язках Києва з Константинополем відображає прагнення утримати автономність від Московії.

Авторка доводить, що згадка про Константинополь на титульному аркуші першого видання 1674 року відображає ключові складові ідентичності духовенства Києва, підкреслюючи його історичну пов'язаність із Константинополем. Це набувало особливої актуальності в умовах загрози підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Гізел, звертаючись до царя Олексія Михайловича, бачив у ньому не просто московського правителя, а спадкоємця Київської Русі, що відповідало традиціям києво-печерського монастирського письма.

Основна ідея твору – утвердження православного самодержавства, яке ототожнювалося з київським спадком. «Синопис» наголошував на величчі Києва та його історичній ролі, протиставляючи її тенденціям до церковної провінціалізації. Водночас у творі не використовувався термін «московське самодержавство», а виборна гетьманська влада розглядалася як нижча форма управління. З часом ідея київського самодержавства втратила значення в Україні, тоді як у Москві концепція самодержавства набула популярності, зробивши «Синопис» ключовим джерелом для вивчення давньоруської історії в Росії. Для нашого дослідження важливим є факт «формули подвійного відсторонення як від Москви, так і від Чигирини» [361, с.78-85], оскільки він унаочнює «серединний шлях» місцевої релігійно-культурної традиції.

Серединність соціально-політичного життя регіону вдало виведена в «Книзі буття українського народу» М. Костомарова, завдяки якій уможлиблюється ретроспективний огляд релігійно-культурних домінант місцевого населення, які трансформувалися в залежності від політичних подій навколо регіону.

Історик пише про наближення до західної сусідки: «І поєдналась Україна з Польщею як сестра з сестрою, як єдиний люд слов'янський до другого люду слов'янського нерозділимо і незмісимо, на образ іпостасі божої нероздільної і незмісимої, як колись поєднуються усі народи слов'янські поміж собою». А пізніше – коментар щодо зближення з Московією: «Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею як єдиний люд слов'янський» [204, с. 17-20]. Однак першому М. Костомаров дорікає утисками народу з боку панів, а другому – жорстокістю царату, підкреслюючи тим самим середнє положення українських земель, що підтверджується як географічно, так і в релігійно-культурній царині, а також на ширшому рівні узагальнення – ментальному рівні.

Спостерігаються ознаки суперечливого характеру української ментальності стосовно обох слов'янських гілок, незважаючи на їх культурно-історичну близькість. Тобто «тожсамість» українського народу простежується

протягом значної частини його історії, що уможливило осмислення характеру впливу релігійних систем на ментальні риси населення регіону. «Єдиний люд слов'янський» історично існував не тільки в споріднених, але різних християнських деномінаціях, а також надав їм характерного етнічного і політичного забарвлення.

Завдяки рівновіддаленості місцева релігійна думка історично була переважно терпимою до теологічних розходжень між Східною і Західною церквами і могла органічно сприймати релігійно-культурні ідеї обох полюсів [95, с.66]. Подібні інтенції спостерігаються ретроспективно і є характерними для сучасних реалій місцевого релігійно-культурного життя.

Однак католицький священник і філософ Ч. Тейлор справедливо зауважує, що «латинський і грецький обряди сформували дві різні християнські цивілізації, <...> які мають «пов'язані, але відмінні богословські погляди та <...> різні імпульси до реформ» [384]. В результаті сформувалася своєрідна «контактна зона з вельми строкатим спектром соціокультурних феноменів» [481].

Доцільно уточнити поняття «Схід» і «Захід» в контексті теми нашого дослідження, окресливши головні аспекти дискурсу навколо релігійно-культурних та соціально-політичних особливостей обох полюсів.

У контексті України "Схід" є складним і багатовимірним поняттям, що охоплює як географічні, так і історико-культурні аспекти. З географічної точки зору, Схід України охоплює такі області, як Донецька, Луганська, Харківська, що зберігають важливе значення у зв'язку з їхнім промисловим потенціалом та близькістю до кордону з Росією. Ці регіони з початку ХХ століття стали центром індустріалізації, що вплинуло на їхній економічний розвиток та соціальний склад. Наближеність до Росії сформували ідентичність регіону, створюючи певну відмінність від інших регіонів країни [472, с. 172-188].

Історично Схід України був регіоном значної міграції, що призвело до культурного різноманіття та потужного впливу російської культури. Після індустріалізації в радянський період на східні регіони масово переселялися

працівники з інших республік СРСР, що сприяло створенню мультикультурного середовища, але водночас закріплювало радянську ідеологію. Це пояснює більшу прихильність до російської мови і культури в цих регіонах, що стало актуальним питанням під час політичної дестабілізації в 2014 році.

Схід України також відіграє важливу роль у сучасному політичному та соціокультурному житті країни. Вплив різних політичних і культурних ідентичностей призвів до феномену "регіональної ідентичності", який особливо виразний на Сході. Як результат, регіональна ідентичність часто переважає над національною [485].

У культурному контексті східний вплив яскраво проявляється в українській фольклорній традиції та естетиці, зокрема в поєднанні язичницьких елементів із православною обрядовістю. Це особливо помітно в народній поезії та мистецтві, де використовуються мотиви, що перегукуються зі східними культурними зразками, зокрема візантійським іконописанням. Як зазначають Г. Лозко та А. Колодний, унікальна релігійно-культурна форма української культури зберегла архетипи, що сягають корінням у східнослов'янське язичництво, і гармонійно поєднала їх з православною канонічною традицією [237; 194].

У релігійному вимірі східний вплив на Україну передусім пов'язаний із православною традицією та її візантійським корінням, що виразно відрізняє українську релігійну культуру від західноєвропейської, де домінують католицизм і протестантизм. Незважаючи на значну схожість із іншими східними православними церквами, українське православ'я сформувалося під впливом унікальних історико-культурних обставин, що сприяло збереженню його самобутності. Протягом століть воно тяжіло до автономії, зокрема в прагненні зберегти свою ідентичність і уникнути асиміляції в межах російської церковної традиції. Ці тенденції продовжують відігравати значну роль у розвитку православної спільноти в Україні.

У політичному контексті східний вплив проявляється через історично сформовані відносини України з сусідніми державами, що позначилося на її прагненні зберегти автономний статус у межах східноєвропейського регіону. Політичні контакти з сусідніми імперіями мали як сприятливі, так і суперечливі наслідки для становлення української державності. Балансування між впливами різних східних центрів влади, зокрема Російської та Османської імперій, суттєво позначилося на політичному розвитку країни, визначаючи її стратегічну роль у регіоні і формуючи сучасне бачення її геополітичної позиції.

Таким чином, східний вимір для України є багатограним: він включає релігійні, культурні та політичні аспекти, що формують її унікальну ідентичність і забезпечують культурну стійкість в умовах зовнішнього впливу.

В контексті України «Захід» також має багатогранне значення, яке охоплює як географічний, так і культурно-політичний аспект. Географічно під «Заходом» часто розуміють західні регіони України, такі як Львівська, Івано-Франківська, Волинська та Закарпатська області, які історично розвивалися під впливом центральноєвропейських держав, зокрема Австро-Угорщини та Польщі. Це сприяло формуванню особливого етнокультурного регіону з сильним національним та культурним самовираженням [89].

Культурно та ідеологічно «Захід» для України пов'язаний із цінностями демократії, прав людини, правової держави та економічної свободи. Західні моделі суспільного розвитку, особливо після здобуття незалежності, стали орієнтиром для України, що виражається у прагненні до інтеграції з Європейським Союзом. На думку українського історика О. Палія, процес євроінтеграції є не лише політичним, а й цивілізаційним вибором, який відображає прагнення України бути частиною західного культурного простору [206].

Соціокультурне значення «Заходу» також має історичні корені. Українські землі протягом століть були ареною протистояння між західноєвропейськими та східними (передусім російськими) впливами. Це

протистояння відображається в сучасних геополітичних орієнтаціях різних регіонів України. Наприклад, західні області історично були більш схильні до націоналістичних ідеалів та незалежницьких настроїв, що спонукало їх протидіяти радянському впливу в XX столітті.

Західні цінності також відіграють важливу роль у сучасному формуванні національної ідентичності українців. Для багатьох українців «Захід» асоціюється з прогресивними соціальними стандартами, такими як гендерна рівність, свобода слова та самовираження, що відрізняється від консервативних поглядів, які панують у деяких східних культурах. Це підтверджує дослідження Івана Лисяка-Рудницького, який зазначав, що українська ідентичність має інтегративний характер, що поєднує елементи як західної, так і східної традиції [234].

Схожої позиції дотримується й І. Колесник, яка вважає, що дихотомію «Схід-Захід» в контексті України не можна звести до культурно-історичних або геополітичних факторів. Натомість автор пропонує звернутися до концепції «двокультурності» [189, с.94]. Однак двокультурність може зумовлювати культурну конфліктність та напругу на різних рівнях соціального організму.

Наприклад, Л. Кучма акцентує увагу на тому, що Україна не може бути типовою європейською країною «під дахом, вкритим червоною черепицею»: за розмірами її територія набагато переважає європейські держави; вона є спадкоємицею кількох імперій, а відтак відчуває впливи різних регіональних ментальностей, є «законною спадкоємицею всіх цих зниклих світів» [224, с.36].

В новітній історії прослідковується головний дискурс щодо культурно-історичної належності українських земель: «Україна – не Росія» і «Україна – це Європа» [507].

Актуалізується необхідність визначення сутності регіону, оскільки наявні концепції чіткої визначеності не дають. Блаженніший Л. Гузар виступав

з критикою сприймання України в якості «моста» між Сходом і Заходом, акцентуючи увагу на невизначеності сутності території.

Відповідно, визначення України С. Плохія – «брама Європи», також є дискусійним. Л. Кучма в праці «Україна – не Росія» виказує думку щодо неприпустимості сприймання країни в якості «буферної зони» між Росією та Європою [224], а відтак визначення «Україна – щит Європи» виглядає зовсім обмеженим, оскільки не відповідає тисячолітнім культурно-релігійним традиціям регіону, і є суто реакційним.

М. Юрій називає Україну «периферією західної цивілізації», «ареною зіткнення західної та східної суперцивілізацій», що виражається в її «несимфонійності» та зумовлює культурно-ментальну конфліктність [475].

Місцезорештування України – це «не лише тільки територія між православ'ям й католицизмом, але й також земля на кордоні Європи та Азії», яку С. Жила та О. Лілик символічно називають «марсовим полем Східної Європи», місцем переходу одного культурно-історичного пласту в інший [141, с.148]. Культурологиня О. Пахльовська йде далі, категорично узагальнюючи поділ на «Європу та не-Європу» [284].

Характеризують географічний і духовний простір за допомогою метафор не лише українці. Так, Польща – це «оплот західного, католицького світу», чехи – «єдина слов'янська нація з європейськими стандартами життя», а румуни – «горді нащадки римських легіонерів» [533]. Як бачимо, таке самосприйняття народів підкреслює виняткову «західність» і підкреслює відсторонене відношення до Сходу.

Європейське «ядро» України не виключає її контактів з іншими культурними пластами, насамперед – російським та польським, культурно-історичні наслідки яких добре відомі.

Незважаючи на регіональну неоднорідність Європи, «Заходом» часто позначають «Європу» як єдине ціле, і в цьому сенсі Україна є «органічною частиною європейської спільноти», що обґрунтовується не лише фізичною географією, але й «спільною культурною і соціальною спадщиною», яка

апріорно апелює до історичності будь-якого зв'язку і надає культурному компоненту більшу важливість, ніж географічному. Наприклад, Османська імперія протягом кількох століть займала велику територію європейського континенту, але не була частиною європейської культури [там само, с.1-2].

Під «спільною культурною спадщиною» не слід однак розуміти її однорідність, оскільки загальної культурної єдності не існує, і точніше говорити про подібність «релігії, соціальної структури, суспільного устрою і панівних цінностей» [519, с.33].

Сучасні українці, говорячи про Західну Європу, часто мають на увазі країни Центральної Європи, зокрема Німеччину. У побутовій свідомості існує чітка дихотомія «Росія – Європа», де Росія асоціюється з регресом і деградацією, а Європа є взірцем прогресу і суспільного устрою. Цей розподіл відображає не лише геополітичну, але й культурну та релігійну ідентичність.

Захід для України в культурно-релігійному сенсі означає вплив західно-європейських католицьких і протестантських традицій. Це впливає на релігійні практики, архітектуру, художні стилі та інші елементи, що були привнесені з Західної Європи, особливо з Польщі та Австрії. Західний вплив виявляється також у духовній культурі, обрядовості і святкуваннях, що стали частиною української релігійної традиції.

Особливо важливим є роль Української Греко-Католицької Церкви, яка поєднує східний обряд із підпорядкуванням Папі Римському. Західний вплив також знаходить своє відображення в релігійному живопису, архітектурі костелів та культурних традиціях західних областей України, таких як Львівщина і Закарпаття. Це відрізняє українську ідентичність від східного православ'я, створюючи своєрідний культурний мікс, що включає елементи обох традицій.

Україна є простором, де переплітаються щонайменше три релігійно-культурні пояси: західний, центральний і східний. Західна Україна тяжіє до західноєвропейської культурної моделі, сформованої під впливом латинського християнства, з його раціоналізмом, правовою культурою та індивідуалізмом.

Східна частина країни репрезентує традиції східного християнства — з його симфонічною моделлю взаємодії Церкви та держави, містичним світоглядом і акцентом на ритуалі. Центральна Україна, своєю чергою, виступає як перехідна зона, де співіснують і взаємодіють елементи обох традицій. У цьому контексті жорстке протиставлення "правобережної" та "лівобережної" України є спрощеним і не враховує складної культурної мозаїки українського простору.

Таким чином, культурне та релігійне різноманіття України є важливим елементом її національної ідентичності, що поєднує в собі впливи як Сходу, так і Заходу.

Історик А. Тойнбі вказує на візантійський дух, який укорінений в країнах, які сповідають православ'я, і який може нагадувати про себе крізь інтегровані в місцевий ґрунт західні моделі управління [391] і світосприйняття, пов'язані із західно релігійно-культурною традицією.

Формування релігійної свідомості регіону має глибокі історичні корені, що беруть початок з Міланського едикту 313 року, який узаконив християнство в Римській імперії. Поділ християнства на католицизм і православ'я в XI столітті закріпив розмежування Західної та Східної Європи. Це розмежування зумовило різні ментальні домінанти через відмінності у богослов'ї, церковній організації та духовній практиці [233].

Західне християнство, успадкувавши римські традиції, утвердило примат Римської Церкви та сформувало єдину латинську традицію, ставши духовним і політичним лідером Заходу. Східне християнство розвивалося в межах багатих культурних традицій Візантії, зберігаючи грецьке богослов'я та духовну автономію. Христологічні та політичні розбіжності між Сходом і Заходом закріпили розкол християнського світу [501].

Східна і Західна церкви мали різні підходи до христології: Схід зосереджувався на богословських дискусіях, а Захід — на практичному застосуванні віри. Ці відмінності вплинули на розвиток містицизму, який набув гностичного та морально-практичного спрямувань. Візантійське

християнство формувалося під впливом грецької культури й філософії, що зумовило еллінізацію православного світогляду [441].

Східна містична традиція, спираючись на неоплатонізм, наголошувала на непізнаваності Бога та єднанні з Ним через аскезу й духовне очищення, що відображено у вченні Каппадокійців і Григорія Паламита. Західний містицизм розвивався як індивідуальний досвід внутрішнього самозаглиблення, часто незалежний від церковної доктрини. Попри відмінності, обидві традиції визнавали аскетизм як основу містичного шляху, але Схід зосереджувався на діяльному єднанні з Богом, а Захід — на споглядальному піднесенні [там само].

Поступово сформувався унікальний духовний характер Східної церкви, характерними рисами якого є «відчуття гармонії світу» та «немоноцентричності» мислення. Божа любов і любов до Бога – важливі домінанти православної свідомості. Слова апостола Івана «Бог є любов» є ключовими для розуміння духовного характеру православної традиції [368; 242].

На основі догматичних розбіжностей та різних символічних виражень церковних традицій, поступово сформувалася й відмінна обрядовість та ставлення до неї: Східна Церква майже не розділяє обряд й віру – вони міцно зв'язані – «ритуальний символ – це дієва віра» (літургія, молитва, пост, практики аскези тощо). Західна ж Церква тяжіє до аналізу й абстрогування – «віра як сукупність істин». Самобутності обом відгалуженням християнства надавали й локальні звичаї, які характеризувалися специфічним відчуттям служіння [501, с.50].

Спостерігається також відмінне сприйняття деяких важливих свят. Наприклад, «Страсний тиждень, що передує Великодню, проходить на Заході під знаком жалоби, <...>, страждання, смерті Христа в постаті людини. На Сході вона проходить під знаком радості, піснеспівів во славу вознесіння Христа в божественній іпостасі. Східні розп'яття показують Христа мирного,

спокійного в смерті, тоді як на Заході показують страждаючого спасителя» [497].

Православ'я ґрунтується на христоцентричній, містичній моделі світосприйняття, зосередженій на внутрішньому зануренні, смиренні та сприйнятті Христа як живої реальності. Католицизм, натомість, сформував раціональну систему цінностей, спрямовану на прогрес, впорядкування світу та активну дію. Відмінності між традиціями виявляються також у розумінні істини: для Заходу вона раціональна й визначена, а для Сходу — вічна й таємнича [198].

Християнство на українських землях остаточно утвердилося в 988 році з хрещенням Русі, що визначило її цивілізаційний вибір і інтеграцію у вселенську християнську спільноту. Православ'я сприяло подоланню язичницької кризи ідентичності, формуючи концепцію соборності та духовної єдності. Воно відіграло ключову роль у консолідації суспільства, розвитку культури й укріпленні соціальних структур.

Т. Євсєєва називає головні кумулятивні чинники, які застосовувала тогочасна Церква: «церковно-державне право, соборність, писемність, література високого теологічного, наукового та художнього рівня». Такий гуманітарний інструментарій уможливив солідаризацію і певну уніфікацію мозаїчного населення регіону. Діяльність освіченого духовенства позитивно вплинула на формування морально-етичних норм давньоруського суспільства, однією з важливих рис якого була відповідальність кожного члена суспільства [134, с.4-6].

Характерна для християнського Сходу взаємодія церкви і держави, так звана «симфонія», зміцнила князівський авторитет. Київська митрополія як церковно-релігійний центр сприяла об'єднанню і зміцненню сформованої народності в Київській державі [75, с.4].

Входження українських земель до Великого князівства Литовського, а пізніше — Речі Посполитої, наблизило їх до західноєвропейського цивілізаційного кола.

Католицька місіонерська діяльність в Україні XIII ст. була започаткована ченцями домініканського ордену, які «засновали монастир св. Катерини в Чернігові, потім був осідок у Києві» [449, с.317]. В XIV-XV ст., коли на Правобережжі виникають католицькі дієцезії, які сприяють духовному освоєнню регіону [454, с. 445-457].

М. Царик пише: «Заснування католицьких єпископських кафедр на нових землях і зміцнення статусу та положення католицьких чернечих орденів сприяло активному наверненню православних до католицизму. Цьому сприяли і такі політичні фактори, як приналежність окремих областей України до різних католицьких держав: Галичини – до Польщі, Закарпаття – до Угорщини, Волині – до Литви» [449, с.317]. Формувалися «особлива прикордонна ідентичність та дух» [298, с. 23].

Православна церква в Україні відігравала ключову роль у збереженні народної культури та ідентичності, протистоячи асиміляційним процесам, зокрема окатоличенню та полонізації в Галичині під польською владою. Як зазначає С. Головащенко, саме православ'я стало оплотом місцевої традиції, вкоріненої у східно-візантійській культурі. На землях під владою Литви православ'я зберігало державний статус і сприяло поширенню руських звичаїв, мови та культури [75, с.5]. Тобто українська церква, спираючись на пасіонарність етносу, створювала самобутній інтелектуально-культурний простір в сторонній політичній формації.

Як бачимо, географічне положення України сформувало місце зустрічі релігійно-культурних традицій. Однак тогочасне соціокультурне характеризувалося не тільки боротьбою за збереження старини, звичних традицій і укладу життя. Поступово в регіон потрапляли елементи західної культури і загальноєвропейських суспільно-релігійних явищ, насамперед Реформації і Контрреформації. Візантійське світосприйняття доповнюється ідеями гуманізму і ширшою інтерпретацією ідеї Бога та Церкви. Протестанський індивідуалізм стимулював появу «Пересопницького Євангеліє» – перекладу Євангеліє староукраїнською мовою [295].

З'являється друкарня Швайпольта, яка першою починає друкувати книги кирилицею для потреб Православної церкви [92]. Поряд з реформаторськими ідеями, українці також засвоювали старі католицькі доктрини, які були доповнені етнічними особливостями різних європейських народів, що М. Грушевський визначив як «виразну сполуку українсько-візантійських основ життя з західними впливами» [90].

Посилення протестантського впливу «призупиняє латинізацію і водночас посилює полонізацію української шляхти» [75, с.5-6]. Як зазначає Л. Филипович, «Протестантські церкви усвідомлювали свою роль у децентралізації християнства, називаючи це по-різному: реформування, реформація, повернення до джерел, відродження, пробудження, оновлення, очищення, нове об'явлення тощо» [425, с.55]. Подібні спостереження уможлиблюють глибинне розуміння складності релігійно-культурного ландшафту тогочасної України.

Після Тридентського собору (1545–1563) посилюється Контрреформація, в Україні з'являються єзуїти як чинник латинізації населення. У відповідь на католицький вплив виникають православні братства, що захищають духовну традицію. Їхня діяльність сприяє розвитку освіти, книгодрукування та збереженню української культури [75, с.5-6].

Своєю чергою лояльне ставлення до західного християнства на цих територіях (у порівнянні з Східною Україною, де православне духовенство трималося осторонь західних впливів і створювало негативне ставлення до них серед вірян) призвело до використання молитов, що згадували західних святих. Згодом культ Діви Марії набуває популярності, а свідомість вірян збагачується католицьким вченням про чистилище.

Дослідник О. Ігнатуша влучно називає Католицьку церкву «духовним стрижнем європейської цивілізації» [153, с.2], концептуально визначаючи одну з домінант українського християнства. Інша полягає у тягlostі в регіоні візантійської традиції як комплексі релігійно-культурних ідей, які обрамляли повсякденне життя православних українців. Не забуваємо й про важливий

фактор тяглості місцевого народного життя, його етнічно-ментальних особливостей.

В результаті потужних релігійно-культурних впливів і соціально-політичних впливів Сходу і Заходу у XVI — першій половині XVII ст. сформувалася синкретична, «православно-латинська спрямованість української культури» [161, с.155-175]. В царині освіти репрезентантом сенкретичності місцевої культури стало відкриття в 1776 р. слов'яно-греко-латинської академії в Острозі.

Джованні Броджі Беркофф висловлює важливу думку, що конститутивною рисою українського культурного простору XVI–XVII століть був його «поліморфізм». Ця характеристика, яка включає багаточисельність, багатомовність, мінливість та відкритість до зовнішніх асиміляційних впливів, є ключовою для розуміння культури того часу. За словами Броджі Беркофф, така еластичність «культурного коду» пояснюється як «іманентною», тобто притаманною ще з киево-руських часів, здатністю синтезувати різні традиції, так і функціонально — як відповіддю на загрозу дезінтеграції не повністю сформованої культурної спільноти [499, с. 32].

Узагальнено продемонструвати складність взаємодії регіональних ідентичностей і ментальностей можна звернувшись до думки Л. Филипович, яка визначає генезис цієї складності в «історичному розділенні етносу кордонами кількох держав (польсько-литовської, московської, угорської, румуно-волоської, польської, австро-угорської тощо) [421, с.74-87].

На початку XVII століття відбулося відновлення ієрархії, а тривала боротьба за її легалізацію в умовах складної геополітичної ситуації в Україні сприяла реформуванню православної церкви. Церква відновила свою соборність, зміцнила освітньо-духовний потенціал і відігравала значну роль у формуванні української державності під час козаччини, Гетьманщини та у Запорізькій Січі. Цей ренесанс тривав до втрати незалежності Київської митрополії та її приєднання до Московської патріархії. З кінця XVII століття (1686 р.) і майже до середини XVIII століття, будучи частиною Російської

православної церкви, українська православна церква збагачувала Московську патріархію своїми ієрархами та науковим потенціалом у галузі богослов'я.

Водночас через політику царизму вона поступово втрачає свою інституційну автономію, соборність, уніфікується за російсько-московським зразком [75, с.6], збереження етнічної та народної самобутності створювало підґрунтя для подальшого формування національної свідомості. Це, своєю чергою, сприяло активізації національного руху, зокрема серед галицьких русинів у ХІХ столітті, розвиток якого відзначався поетапністю та внутрішньою поляризацією. Ці орієнтації включали полонофільську, русофільську, українофільську та австро-русинську течії, а їх співвідношення постійно змінювалося протягом цього періоду.

Якщо звернути увагу на мовно-культурні критерії, то «до середини ХІХ століття можна помітити виразну тенденцію до поступової полонізації, а в богословсько-літургійній сфері — дедалі більшу латинізацію всього етосу київської християнської традиції в цілому та вищої уніатської ієрархії і духовенства зокрема». О. Турій вважає, що саме цей фактор міг стати однією з ключових передумов доволі швидкого згортання унійної традиції та масового повернення до православ'я, яке на землях українсько-білоруського пограниччя, що опинилися під владою Російської імперії після поділів Речі Посполитої, згодом супроводжувалося активною русифікацією вірян [402].

Таким чином, процеси полонізації та латинізації, що мали місце в попередні століття, значною мірою вплинули на подальшу долю унійної церкви, зумовивши її згортання під тиском нової імперської влади та наступну русифікацію вірян. Однак релігійна ситуація на українських землях зазнала ще серйозніших змін у ХХ столітті, зокрема в радянський період, коли державна політика щодо Церкви набула відверто репресивного характеру.

У радянський період православна церква в Україні зазнала масштабних репресій, втратила юридичний статус і майже повністю втратила вплив на духовне та культурне життя. Незважаючи на спроби українізації та тимчасове здобуття автокефалії, церква була ліквідована більшовицькою владою.

Слушною є думка М. Лагодича, згідно якої «з відокремленням Церкви від школи був втрачений спадок православної педагогіки, оскільки християнська особистість може формуватися лише в євхаристичній громаді». Дослідник наголошує на нездатності «громадської обрядовості» замінити християнську духовність, що, на його думку, зумовило повернення народу до «первісного джерела своєї духовності — Церкви» в період незалежності [226]. У радянський період греко-католицька церква зазнала жорстоких репресій (радянська влада вбачала в католицизмі ідеологічну загрозу через його зв'язки із Заходом), була офіційно ліквідована у 1946 році, а її майно передали Російській православній церкві. Попри переслідування, вона продовжила існування в підпіллі, зберігаючи духовні традиції та підтримуючи вірян.

Саме через таку стійкість культурних і релігійних традицій навіть у періоди утисків формується основа для подальшого суспільного розвитку. У цьому контексті розвиток суспільства і культури може проходити від національно-культурного піднесення до культурно-цивілізаційної інтеграції [15, с.35]. Такий процес культурно-цивілізаційної інтеграції особливо помітний у країнах, що знаходяться на перетині різних релігійних і культурних традицій. Україна є яскравим прикладом такого поєднання, адже вона одночасно належить як до православного, так і до католицького світу. Символічним підтвердженням цього став візит Іоанна Павла II у 2001 році, під час якого він наголосив на своєму дружньому ставленні до українського народу. Доцільно нагадати слова понтифіка, сказані ним в першій промові на українській землі: «Прихожу до вас, дорогі жителі України, як друг вашого благородного народу. Прихожу як брат по вірі, щоби обійняти велику кількість християн, які серед тяжких страждань зберегли вірність Христу. Прихожу скерований любов'ю, щоби всім дітям цієї землі, українцям кожної культурної і релігійної належності, виказати свою повагу і щиру дружбу» [116]. В промові Папи підкреслена поліконфесійність і полікультурність України, її особлива духовна і геополітична місія, сутність якої полягає не в розмежуванні Сходу і Заходу, а в забезпеченні платформи для міжкультурного спілкування.

Таким чином, характер відображення української культури у різні періоди історичного розвитку може змінювати її наближення або до західної, або до східної моделі. Один із цих полюсів зазвичай має позитивне або негативне значення. Інтелектуальні та духовні прояви української культури на ключових історичних етапах співвідносяться з тими цінностями, які мають для неї найбільше значення.

Висновки до першого розділу:

— В дослідженні поняття «менталітету» та «народного характеру» є взаємозамінними — як сукупність стійких психічних і культурних характеристик, властивих певному етносу, що формують його унікальний світогляд, систему цінностей, поведінкові моделі та спосіб сприйняття світу. Це поняття включає історично сформовані стереотипи поведінки, традиції, моральні норми та релігійні уявлення, які впливають на спосіб життя і соціальну організацію спільноти.

— Колективна ментальність етносу формує уявлення про значущість одних й відсутність такої значущості в інших елементах духовної сфери, підтримуючи ієрархію форм суспільної свідомості в умовах конкретної етнічної цілісності. Серед системоутворюючих архетипів українського народу виокремлюються архетипи героя, господаря та священника. Архетип культурного героя, як один із ключових елементів національної духовної традиції, проходить крізь усі історичні етапи, втілюючись у язичницьких божествах, християнських святих, епічних і билинних персонажах, а також у видатних постатях Київської Русі та козацької доби. Його витoki сягають глибини індоєвропейських міфів.

— Його риси також знаходять відображення у видатних особистостях періодів нової та новітньої історії України. Архетип господаря нерозривно пов'язаний з аграрними культами і традиційною будівельною обрядовістю — традиціями, що укорінювалися в народному житті протягом багатьох століть. Праобраз архетипу священника можна побачити в Законі Божому: «Священство — це Таїнство, у якому правильно обрана людина (у єпископа, або пресвітера, або диякона) через архієрейське рукопокладання отримує благодать Святого Духа для священного служіння Церкві Христовій.

— Історично «єдиний люд слов'янський» формувався не лише в межах споріднених, але різних християнських деномінацій, а й надавав їм характерного етнічного та політичного забарвлення. Це стало невід'ємною

частиною української ідентичності, яка відрізняє її від східного православ'я. У результаті сформувався релігійно-культурний симбіоз, що поєднує елементи обох традицій. Його збереження й розвиток мають ключове значення для духовного та культурного ландшафту України.

— Православна традиція характеризується «вертикальною моделлю світосприйняття» та є христоцентричною, зосереджуючись на Новому Заповіті. Для послідовників православ'я Христос не є просто містичним символом – він «живий і дійсний Христос». Основа сподівань послідовників цієї традиції має переважно містичну основу. Вона характеризується заглибленням у себе і відповідним ставленням до навколишньої дійсності – пасивним з акцентованим змиренням з життєвими обставинами. Натомість католицизм сформував західну систему цінностей, тип мислення та загальний характер культури. Сформувалася свідомість з орієнтацією на активну діяльність, зміни і прогрес – виникає «природна ідея творчості та покликання людини до перетворення світу». В результаті, географічне положення України сформувало місце зустрічі релігійно-культурних традицій. Однак тогочасне соціокультурне характеризувалося не тільки боротьбою за збереження старини, звичних традицій і укладу життя. Поступово в регіон потрапляли елементи західної культури і загальноєвропейських суспільно-релігійних явищ, насамперед Реформації і Контрреформації. Візантійське світосприйняття доповнюється ідеями гуманізму і ширшою інтерпретацією ідеї Бога та Церкви.

Основні положення цього розділу висвітлено у таких публікаціях:

1. Дейнега Є. Роль візантинизму в українській церковній культурі. *Київські філософські студії-2024 : Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 17 травня 2024 р.): Тези доповідей*. Київ: Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024. С.217 – 219 Веб-посилання на видання: https://fshn.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/kaf_f/KFS-2024/КФС-2024_збірник_тез.pdf
2. Дейнега Є.О. Релігійно-культурні основи формування етноментальності: український контекст. *Культурологічний альманах*. 2024. № 4. С.41-49. DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.4.5> Веб-посилання на видання: <https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/473/445>
3. Deinega Y., Donets O. The ethno-mental nature of christianity in Ukraine: between the east and the west. *Економіка. Управління. Інновації*. 2023. Вип. №2 (33). С. 1 – 20 ISSN 2410-3748. DOI 10.35433/ISSN2410-3748-2023-2(33)-1 Веб-посилання на видання: <http://eui.zu.edu.ua/article/view/295059>
4. Deinega E. The dynamics of intra-Orthodox relations in Ukraine in the situation of the Russian-Ukrainian war. *SKHID*. 2022. № 4. С.43-49. DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3\(4\).270054](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3(4).270054) Веб-посилання на видання: <https://skhid.kubg.edu.ua/article/view/270054>
5. Дейнега Є. Релігія як чинник формування етноментальності східних слов'ян : *IX International Scientific and Practical Conference “Challenges in Science of Nowadays”, July16-18,2021inWashington,USA*. Веб-посилання на видання: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/article/view/13877>
6. Lomachinska I., Deinega E., Donets O. The religious factors of the ukrainian mentality formation. *SKHID*. 2021. № 1 (3). С.34 – 39 DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2021.1\(3\).242755](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2021.1(3).242755) Веб-посилання на видання: <https://skhid.kubg.edu.ua/article/view/242755/241588>
7. Дейнега Є.Релігійний фундаменталізм в контексті світової глобалізації. Актуальні наукові дослідження різноманітнихсоціальних процесів сучасного суспільства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції(м. Одеса, Україна, 10–11 вересня 2021 року). Одеса :ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2021. С.45 – 49. Веб-посилання на видання: <https://ru.scribd.com/document/771733659/>

РОЗДІЛ II. ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЕТНОМЕНТАЛЬНОСТІ У ВІТЧИЗНЯНИХ ОСВІТНІХ ПРАКТИКАХ

2.1 Витоки формування етноментальних чинників української релігійної освіти

Дослідження витоків формування етноментальних чинників української релігійної освіти актуальне з низки причин. По-перше, «з часів християнізації Київської Русі і до початку індустріальної епохи головним історичним типом шкільного навчання було церковне» [294, с.9].

Дослідник В. Перерва влучно називає шкільне життя «підгалуззю» церковного життя. Тобто виховували християн в дусі православної традиції в специфічних соціально-економічних умовах, як-от безальтернативність просвітницької діяльності Церкви, проживання більшості українців у сільській місцевості та їх належність до селянського стану.

По-друге, невіддільність Церкви від держави в дореволюційну добу, покладала на неї низку соціальних функцій, насамперед – інформаційну: «В храмі зачитували маніфести та укази імператорів, розпорядження генерал-губернаторів та губернаторів, зміст найважливіших законодавчих постанов, повідомлення про насування епідемій та майбутні надзвичайні природні явища (появу комет, сонячні затемнення тощо)» [там само, с.9]. Служителі церкви закликали також «не знищувати плід в утробі, берегти природу та дотримуватися правил санітарної гігієни» [там само, с.9].

В ширшому контексті «Історично склалося так, що впродовж багатьох століть наш народ нерідко виражав свої педагогічні ідеали мовою релігії» [140, с.7]. Зокрема «Православна освіта історично була суттєвим компонентом формування духовності українського народу». Мова йде про «багатовікову традицію православного виховання, штучно перервану в 1917 році» [305, с.37].

Історія богословської освіти починається з апостольської спільноти, яка передавала Божественне Одкровення через безпосереднє навчання. У II–

IV століттях вона еволюціонувала від неформальних релігійних бесід до більш структурованої системи, особливо після визнання християнства державною релігією. Богословське навчання поступово набуло рис філософської школи, хоча чіткої освітньої системи ще не існувало [306].

З поступовим розвитком богословської освіти та її зближенням із філософськими традиціями знання почали набувати системного характеру. Водночас, із поширенням християнства на різні землі зростала роль письмової культури, що сприяло формуванню освітніх центрів і поширенню книжності.

За часів Київської Русі книга почала відігравати роль не тільки джерела знань, але й загального вдосконалення людини. В «Повісті минулих літ» читаємо: «Велика користь буває чоловікові від науки книжної, бо книги вказують і навчають нас, як іти шляхом покаяння, і мудрість і стриманість здобуваємо зі слів книжних. Книги подібні рікам, що тамують спрагу цілого світу – це джерело мудрості» [299].

Аналіз архівних документів, літописів, літературних джерел та історичних праць свідчить, що писемність в Україні існувала ще до офіційного прийняття християнства. Зберігся переказ про зустріч Кирила в Херсонесі у 848 році з людиною, яка мала Біблію і Євангеліє, написані руською мовою. Українські дослідники, зокрема Михайло Грушевський та Іван Огієнко, зазначали, що школи грамоти були поширеними в дохристиянській Русі, що свідчить про наявність освітніх традицій у той період.

На думку О. Любара і Р. Осипця, саме з цієї причини школи грамоти не згадуються у «Повісті временних літ». У літописі зазначено, що до школи брали лише дітей «нарочитих мужів». Навчання починалося не з оволодіння грамотою, а з опанування «книжного навчання». Це свідчить про те, що діти, яких приймали до навчання, вже мали базові навички письма і читання, а навчальний процес спрямовувався на здобуття глибших знань. Подібні учбові заклади були відкриті і в інших давньоруських містах – Новгороді, Чернігові, Галичі та ін [246, с.68-70].

На початку XI століття в Київській Русі сформувалися нижчі школи грамоти та елітні заклади «вчення книжного», що забезпечували відповідно базову та глибшу освіту. Писемність була широко поширена, про що свідчать археологічні знахідки та берестяні грамоти. Монастирські школи відігравали ключову роль у розвитку книжної традиції, релігійного світогляду та морального виховання [456].

У контексті постійної загрози з боку кочівників з Півдня значна увага приділялася патріотичному вихованню. Основними засобами його реалізації були билини, казки, легенди, оповіді воїнів, пісні та інші елементи народної педагогіки.

Згідно літописів, у школах «учіння книжного» учні здобували знання з природознавства, географії, властивостей різних матеріалів і їхнього практичного застосування у ремеслах, а також основи медицини, мистецтво перекладу й переписування книг.

Навчальними посібниками для шкіл «вчення книжного» та «грамоти» були, зокрема, два «Ізборники» князя Святослава (1073 і 1076 років) [28, с. 179-183], Псалтирі, Молитвослови та інші тексти. Ці книги висвітлювали важливість освіти й виховання, значення праці в житті людини та роль позитивного прикладу дорослих у формуванні молодого покоління [246, с.68-70].

Як зазначає В. Біднов, більшість книг, поширених на наших теренах, складалася з перекладної літератури. Окрім Святого Письма та богослужбових текстів, популярними були твори отців Церкви, серед яких особливо вирізнялися праці св. Василя Великого, Григорія Богослова, Іоана Златоуста, Кирила Єрусалимського, Феодорита Кирського та інших. Окремі твори цих авторів включалися до різних збірників, що поширювалися у вигляді рукописів.

Уся ця література мала переважно богословський характер, оскільки в той час найбільша увага зосереджувалася на релігійних питаннях. Навіть

твори, які стосувалися історії чи природознавства, були насичені релігійними елементами й перекладалися зі грецької мови на слов'янську [18, с.4].

Створення перекладної церковної, історичної, філософської та іншої літератури сприяло виникненню перших бібліотек. За «Повістю временних літ», у 1037 році Ярослав Мудрий заснував бібліотеку при Софійському соборі в Києві. До середини XI століття там було близько 950 рукописних книг, переважно богослужбового та повчального змісту. Серед них – «Ізборники» Святослава (1073, 1076 рр.), що містили твори грецьких авторів богословсько-філософського спрямування. Ці книги використовували для навчання, що допомагало учням краще розуміти євангельські тексти та явища природи [147].

У Київській Русі формувалася власна педагогічна думка через тлумачення творів грецьких авторів, що зберігались у бібліотеці Софійського собору. За Ярослава Мудрого діяла школа переписувачів книг, де навчали перекладачів і наближали підготовку до рівня вищої освіти. Центрами книгописання стали Києво-Печерський та Видубицький монастирі, де створили видатні пам'ятки давньоруської літератури (наприклад, «Слово про закон і благодать», «Слово про похід Ігорів» та «Повість временних літ») [147].

Уже в XI столітті освіта в Київській Русі в елітарних школах вивчали філософію, граматику, риторику, історію, богослов'я. Християнство сприяло визнанню Русі серед європейських держав.

Київська Русь мала освітні переваги: у 1086 році княжна Анна Всеволодівна відкрила при Андріївському монастирі перше в Європі жіноче училище, де навчали читанню, співу, шиттю. На відміну від західноєвропейських шкіл, тут вивчали твори Платона, Аристотеля, Сократа та інших античних авторів.

Освіта мала релігійний характер: школи поширювали християнство, а вчителями були здебільшого священики та церковні служителі. Народна школа діяла в тісному зв'язку з церквою, що зміцнювало релігійні засади в суспільстві [294].

З розвитком шкільної освіти виникають і поступово формуються самобутні педагогічні ідеї. Значний внесок у цю сферу зробили видатні мислителі, зокрема Кирило Туровський, який у своїх «Словах» і «Повчаннях» обґрунтував релігійно-моральну концепцію виховання особистості. Кирило Туровський цікавий і тим що в проповідях звертався до «пейзажних замальовок», що нетипово для богословської літератури і що дослідники пов'язують з впливом автохтонних релігійно-культурних впливів [352, с.228].

Автори «Ізборника» 1076 року викладають теорію примирення суспільства через виховання. Нестор-літописець розвивав ідею виховання молоді в дусі єдності слов'янських народів, тоді як Климент Смолятич акцентував увагу на пріоритеті розуму над емоціями. Не можна не згадати і «Повчання дітям» Володимира Мономаха, яке стало прикладом раціонального підходу до освіти. Ці ідеї заклали основу розвитку української педагогічної традиції [28, с.179-183].

В києво-руський період були сформовані характерні риси української духовної традиції й способу мислення, а саме – практичність та слабкі прояви спекулятивності філософської думки [84, с.29].

Таким було релігійно-культурне середовище в якому сформувалися і розвивалися давньоруські школи.

Під впливом візантійського шкільництва XI — XII ст., люди долучалися до самостійного читання: «Такий спосіб навчання <...> відповідав тодішнім обставинам культурного та економічного життя, став традиційним, поширився з України на північні новгородські та московські землі, протягом довгих віків знаходив собі гарячих оборонців й зберігся серед народних мас мало що не до часів революції 1917 р., незважаючи на широке розповсюдження початкових шкіл урядового характеру (з половини XIX ст.)» [18].

Після татарської навали культурний центр українських земель зміщується із Наддніпрянщини на Волинь і Галичину, де відчутними стають європейські впливи. Освіта до кінця XVI століття залишалася пов'язаною з церковною традицією, а навчання здійснювалося духовенством на основі

богослужбових книг. Важливу роль відігравали дяки, які навчали дітей різного походження як у церковних школах, так і приватно [там само].

Дослідниця Т. Євсєєва пише, що «Через Церкву суспільство та держава протягом століть мали можливість найбільш природним чином вносити нові правові й культурні концепції у свій розвиток, міняти його форми, напрямки, та загальні “контури” культури» [134].

Інтеграція Галичини та Поділля до Польського королівства сприяла поширенню європейських впливів, але призвела до втрати політичної автономії та активної полонізації. Це позначилося на місцевій аристократії, ремісництві та загальному культурному ландшафті регіону. Православна церква опинилася в умовах жорсткої конкуренції з римо-католицизмом, що послабило її позиції [298, с.96].

Реформаційні процеси в Україні XVI–XVII століть мали унікальний характер, зумовлений як загальноєвропейськими тенденціями, так і впливом Речі Посполитої. Хоча Реформація не була тут радикальною, вона поширила протестантські ідеї серед панства й міщан. М. Драгоманов зазначав: «...наші люди здавна мусіли знатись з людьми усякої віри... тільки ще в XVI–XVII ст. наша Україна була найближче, ніж коли-небудь, до тих думок, які помогли в Європі перемінити папські церковні порядки на громадські» [122, с.84].

Значного поширення набули різні протестантські течії, серед яких кальвінізм, антитринітаризм (аріанство, социніанство), чеські брати, анабаптизм та лютеранство. Найбільш впливовою серед них був кальвінізм, який, хоча й зазнав певних адаптацій у місцевому контексті, став провідною протестантською конфесією.

Однією з причин швидкого поширення кальвінізму була його церковна організація, яка надавала значні права релігійним громадам. Вони обирали своїх пасторів та пресвітерів на обмежений термін, що забезпечувало автономність від державної влади. Це приваблювало шляхту, оскільки дозволяло їй займати провідні позиції в релігійних громадах, зміцнюючи власний соціальний статус [269, с.169]. Кальвіністська ідеологія, адаптована

до місцевих умов, здобула широку підтримку серед шляхти, включаючи такі відомі роди, як Ходкевичі, Глебовичі, Гойські, князі Пронські, Вишневецькі, Сапіги-Горностаї, Немиричі, Замойські та Потоцькі. Як зазначається у Великій українській енциклопедії, частка шляхтичів на Холмщині, Санацькій і Перемишльській землях, які прийняли кальвінізм, сягала 25–30 % [487]. Однак протестантські громади часто втрачали активність після смерті або зміни конфесії своїх покровителів, що призводило до їхнього занепаду.

Ще одним впливовим напрямом реформаційних рухів в Україні став антитринітаризм (аріанство, социніанство), який підкреслював відмову від догмату Трійці, а також пропагував релігійну толерантність та соціальну рівність. Аріани виступали проти кріпосного права, що зробило їхні ідеї популярними серед міщанства та частини шляхти [269].

У другій половині XVI — на початку XVII століття антитринітарії активно сприяли розвитку освіти, книговидання, перекладу та науки в Україні. Їхня просвітницька діяльність заклала підґрунтя для формування власних конфесійних традицій. Ці традиції згодом продовжилися в пізніших антитринітарних рухах [367].

Реформаційні ідеї сприяли розвитку освіти, книгодрукування та поширенню писемності. У цей період активно працювали друкарні у Львові, Острозі, Києві, Вільні, Заблудові, де видавалися книги церковнослов'янською, староукраїнською та латинською мовами. Видатним діячем, який поєднував православні традиції з реформаційними ідеями, був Іван Федоров — засновник книгодрукування в Україні [344].

Вказані протестантські течії сформувалися та розвивалися переважно в межах Речі Посполитої, зокрема на територіях сучасної України та Білорусі, які стали основними центрами антитринітаризму до середини XVII століття. Унітаризм, як релігійна течія, виник і розвинувся саме в Центрально-Східній Європі, відображаючи специфічні духовні пошуки та культурні процеси цього регіону [269].

Попри міцні православні традиції, католицька експансія через єзуїтські та уніатські школи суттєво вплинула на освітній простір України в XVI–XVIII століттях. Єзуїти відкрили численні колегії, зокрема у Львові, Луцьку, Острозі, Кам'янці та Житомирі. Їхня діяльність сприяла поширенню західноєвропейських освітніх моделей і трансформації етноментальності [182].

Учні єзуїтських колегій походили з різних суспільних верств, однак основну частину вихованців становили представники шляхетських та міщанських родин, а також діти духовенства. У навчальних закладах єзуїтів здобували освіту представники різних конфесій, зокрема католики, православні (особливо в першій половині XVII століття) та греко-католики, які переважали серед учнів Львівської колегії у другій половині XVIII століття.

У XVII–XVIII століттях при колегіях почали створюватися конвікти (інтернати), призначені для навчання молодих шляхтичів із малозабезпечених родин. Такі заклади функціонували, зокрема, у Кам'янці (1614–1672, 1714–1773), Острозі (1640), Львові (1709), Луцьку (1752), Кросні (1766), Вінниці (1754) та Кременці (1749–1750) [там само].

У XVIII столітті на основі шляхетських конвіктів створювалися рицарські академії для дітей магнатів, де вивчали іноземні мови, політику, право та рицарські дисципліни. Єзуїтські колегії мали розвинену інфраструктуру з бібліотеками, бурсами, друкарнями та театрами, а серед викладачів були відомі педагоги того часу. Після розпуску ордену єзуїтів у 1773 році їхні навчальні заклади були реорганізовані на світські школи й гімназії під контролем Едукаційної комісії [там само].

Отже, діяльність єзуїтських шкіл і розвиток уніатської освіти, суттєво вплинули на формування освітнього простору та етноментальності українського суспільства в ранньомодерний період. Включення українських земель до культурного та освітнього простору католицької Європи сприяло модернізації освітньої системи, проте водночас призводило до змін у світоглядних орієнтаціях місцевого населення.

Єзуїтські колегії поширювали латинську освіченість, запроваджували нові педагогічні методи та сприяли підготовці освічених кадрів для державного й церковного управління. Вони формували у своїх випускників європоцентричний світогляд, орієнтований на польську та католицьку культурну традицію. Це, своєю чергою, призводило до часткової денаціоналізації частини української шляхти та інтелігенції, яка під впливом єзуїтської освіти часто переходила в католицизм і полонізувалася [81].

Уніатська освіта, яка розвивалася паралельно, прагнула поєднати східнохристиянські традиції з латинською освітньою моделлю. Це сприяло виникненню компромісної ідентичності серед греко-католиків, які намагалися поєднати українську культурну спадщину з західноєвропейськими освітніми стандартами. Водночас уніатство часто сприймалося православною спільнотою як інструмент католицької експансії, що викликало соціальні й релігійні конфлікти.

Загалом вплив католицької освіти на українську етноментальність можна оцінювати двояко. З одного боку, єзуїтські та уніатські навчальні заклади сприяли зростанню освіченості, розвитку науки й мистецтва, інтеграції українських земель у загальноєвропейський культурний простір. З іншого боку, цей процес супроводжувався поступовим витісненням традиційних православних освітніх центрів, розмиванням національної ідентичності частини української еліти та посиленням впливу польсько-католицької культури на місцеве населення.

В якості реакції на ідеологічну експансію католицизму з'являються братські школи. Починаючи з кінця XVI століття, в Україні сформувалася розгалужена мережа початкових і вищих братських шкіл, які відіграли ключову роль у становленні та розвитку національної системи духовної освіти. Відповідно до принципів функціонування братств, до таких навчальних закладів приймали виключно осіб православного віросповідання.

За своєю організаційною структурою, методикою навчання та моделлю взаємодії між викладачами і вихованцями братські школи наближалися до

народних освітніх установ. Водночас, їхні педагогічні принципи стали основою для подальшого формування закладів нового типу — колегіумів і семінарій.

Таким чином, братські школи виступили фундаментом для розвитку системи духовної освіти в XVI–XVII століттях, заклавши основи майбутніх Києво-Могилянської академії, а також Чернігівського, Переяславського та Харківського колегіумів [306, с.9].

Л. Тимошенко характеризує опозиційний характер православної традиції так: «В XVI ст. набули поширення рукописні і друковані учительні Євангелія, відбулося піднесення релігійної літератури антикатолицького і антиунійного характеру (частково й антипротестантського) спрямування», пристосовуючи «кращі традиції грецько-візантійського православ'я» до «викликів Заходу» [387, с.117]. І. Огієнко також виокремлює звичаєзберігаючу та просвітницьку функції діяльності братських шкіл [279].

Найстарша братська школа в Україні була заснована при Свято-Успенській церкві близько 1585 року. Її створили активні члени Львівського братства, серед яких Ю. Рогатинець, І. Рогатинець та І. Красовський. Статут школи, відомий як «Порядок шкільний», був розроблений львівськими міщанами і є важливою пам'яткою української педагогічної думки.

У документі закріплювалися демократичні принципи організації школи, зокрема рівне ставлення до учнів незалежно від їхнього соціального статусу. Основу контингенту становили діти львівських ремісників і купців, але були також учні з інших міст і сіл. Молодші учні здобували базові навички грамотності, а старші («спудеї») вивчали старослов'янську, грецьку та латинську мови, а також граматику, риторику, поетику та основи філософії. Школа мала значний вплив на розвиток хорового співу та шкільного театру в Україні.

На противагу полонізованим освітнім закладам, братські школи мали полістановий характер. Як зазначали самі братчики, місія школи полягає у

«навчанні дітей всіх станів», «убогих за простибіг (безплатно), а багатих за рівним датком» [508].

У 1591 році була надрукована грецько-церковнослов'янська граматика «Адельфотес», створена учнями Львівської братської школи та викладачем Арсенієм Еласонським. Серед викладачів і ректорів школи в різні періоди були відомі діячі: С. Зизаній, Л. Зизаній, Ф. Касіянович, І. Борецький, П. Беринда, І. Трофимович-Козловський, С. Косов та ін.

На початку XVII століття братство ухвалило рішення відкрити нову школу при Свято-Онуфріївському монастирі, підпорядкувавши її управління ректорові Львівської братської школи. Керівництво школи прагнуло перетворити її на заклад вищого рівня, однак у другій половині XVII століття школа занепала. У 1780-х роках діяльність школи остаточно припинилася.

У Львові, окрім центральної Львівської братської школи, функціонували також інші початкові навчальні заклади. Ці школи діяли при міських церквах і братствах у передмістях. Зокрема, освітні осередки були створені при Благовіщенській, Богоявленській, Воскресінській церквах, а також при храмах святої Параскеви, Різдва Пресвятої Богородиці (відома як школа "на Тарнавці"), Миколаївському, Святоюрському та святого Федора Тирона [160; 253].

Педагог А. Твердохліб характеризує діяльність Київської братської школи, як «спробу православних міщан Києва зберегти свої звичаї та підняти на вищий рівень православну освіту, які занепали на фоні зростання популярності ідей унії та католицької єзуїтської системи освіти» [383, с.117-118].

Діяльність українських православних братств сприяла «збереженню Київською митрополією конфесійної визначеності та незалежного статусу, а суспільство загалом, відродивши традиційний високий культурний рівень, досить успішно пододало кризу національної ідентичності» [134].

На цьому тлі варто розглянути релігійно-культурні особливості Московського царства за кілька років до приєднання до нього українських

земель. Соборне уложення 1649 року визначило роль церкви в освіті Московського царства та посилило її залежність від держави, регулюючи широкий спектр суспільного життя. Його положення почали застосовуватися на українських землях із другої половини XVII століття, зокрема в справах про державну зраду та повернення селян-втікачів. Формально кодекс залишався чинним до 1835 року, коли його замінив Звід законів Російської імперії [82].

Окрім правових змін, які впливали на статус українських земель, важливе значення мало й питання освіти. З кінця XVI століття питання характеру та спрямування освіти на українських землях стало предметом жвавих дискусій. Зміст шкільного навчання переважно мав релігійно-церковний характер, опираючись «на східні, православні традиції», хоча форма навчання тяжіла до західної культурної традиції. Організація шкіл і викладання, включно з використанням латинської мови, наслідували західні зразки, але адаптувалися до національних потреб і особливостей українського суспільства [48, с.151-152].

У цей період сформувалася «шкільна поезія», яка відображала просвітницькі ідеали та важливість освіти, зокрема через твори на зразок «Скарги нищих до Бога». Києво-Могилянська колегія стала центром барокової культури й розвитку православної освіти. Реформи Петра Могили в умовах кризи православ'я привели до створення першого вищого богословського закладу — Києво-Могилянської академії [306]. Вона поєднувала східну та західну традиції, сприяючи наближенню українського суспільства до загальноєвропейських культурних процесів [387].

За «могилянської доби» відбулася кульмінація взаємодії на українських землях культурних формацій — своєрідне «запізніле європейське Відродження» з пануванням гуманістичного духу, з інтенціями до універсальні людські цінності та здатності людини осянути таїни божественного задуму. Тяжіння до універсальності відбилося в слов'яно-греко-латинській освіті, яка «долала конфесійну обмеженість і розширювала горизонти світу» [76, с.8].

Києво-Могилянська академія та братські школи, хоча й не були суто духовними закладами, діяли під егідою церкви, що зумовлювало їхній релігійний характер. Релігійне виховання відіграло важливу роль у навчальному процесі, тому багато випускників ставали священнослужителями. Освітня діяльність цих шкіл сприяла поширенню просвітницьких ідеалів барокової доби [212, с. 7-24].

Творчий потенціал взаємопроникнення релігійно-культурних течій в Україні призвів до ролі українського православ'я як провідника православ'я вселенського. Унаслідок історичних і політичних подій було втрачено два ключові чинники, які сприяли піднесенню східної церкви в попередні століття, як-от інтеграція культурної спадщини античного та середньовічного Близького Сходу, що занепала через іноземне панування на Балканах і Близькому Сході у XV–XVII ст. У цей час Московська Русь, як новий центр православ'я, проявляла ортодоксію з підкресленим ізоляціонізмом.

Другим чинником була традиційна взаємодія церкви з державою, так звана «симфонія». Втрата державності на Близькому Сході й у Константинополі, а також жорсткий «цезаропапізм» у Москві послабили гармонійний союз православ'я з владою. До XVII ст. вселенське православ'я втратило стабільність і культурну велич.

У XVII ст. українське православ'я, подолавши ізоляціонізм, стало провідником вселенського православ'я, зберігаючи соборні засади й активну участь мирян у церковному житті. На відміну від ортодоксії Московії, в Україні тривали розвиток і поширення православної науки. За С. Головащенко, саме в Києві було створено «Катехізис» для всього православного світу, а книжки з Печерської друкарні читало пів-Європи» [76, с. 8].

Насичене інтелектуальне життя українського регіону зумовило той факт, що до XVII ст. Москва як культурно-релігійний орієнтир «перебувала на периферії уваги та мислення української еліти: «православна Русь у Речі Посполитій була зайнята проблемою боротьби з унією», тоді як «московські

книжники і релігійні мислителі <...> не помічали змін в українському православ'ї» [467].

Однак у 1650-х рр. українські вчені та церковні діячі починають переселятися до Москви, створюючи там українське лобі, а в сімдесятих роках цього є століття деякі київські інтелектуали переорієнтовуються на нового свого московського правителя» [там само].

В політичному процесі 1648-1654 рр., Церква використала власний політичний ресурс для ствердження нового державного курсу: визнання Б. Хмельницьким православної віри як державної легітимізувало його владу в очах Московського царства і всього православного світу», одночасно віддаливши його від католицьких правителів тогочасної Європи [16, с.153].

Л. Окіншевич підкреслює «складну політичну акцію і гостру суспільну боротьбу» цих процесів, в яких відбувалася «народна боротьба за свою віру і свою волю». У свідомості тогочасного українця наступ католицизму на православну традицію і боротьба з уніатством сприймалися як загроза народній самобутності та окремішності [283, с.8].

Однак І. Шевченко зазначає, що «лише після Полтавської битви (1709), перемоги Петра I над Мазепою і коли Польщу як противника було усунено, Росія почала відігравати все більшу й більшу роль в культурі та історичній долі України» [467].

Дослідниця Т. Бегеза, спираючись на історичні джерела стверджує, що «вибір Московського царства як зовнішньополітичного вектора був зроблений і впроваджувався у життя <...> духовенством Гетьманщини». Це рішення не було спонтанним, а мало глибоке історичне підґрунтя, що сформувалося ще в попередні століття.

Загальний характер зовнішньополітичних зв'язків України з XV–XIII ст. визначався сповіданням «значною частиною українського духовенства соціально-політичної доктрини православного духовенства Сходу – ідея провіденційного призначення Московського царства у середовищі східного православного духовенства тривалий час панувала впевненість, що

московський православний цар повинен стати царем всіх православних і звільнити їх від політико-адміністративного та духовного гноблення мусульман або католиків» [16, с.152-153].

Українські землі приєдналися до Московського царства в період, коли сучасникам особливо реальною здавалася ідея «третього Риму», однак характер взаємин царя і патріарха відрізнявся від візантійських, оскільки цар «Не мав офіційного місця в ієрархії, не мав сана диякона, не виголошував ектеній, не кадив у вівтарі, не повчав». Навпаки – цар ставився до патріарха з «покорюю» і смиренням» [300, с.6].

Посилення впливу Московського патріархату на українську православну церкву після Переяславської угоди 1654 року відбувалося паралельно з релігійними суперечками на західноукраїнських землях, спричиненими латинізацією [376].

Релігійна освіта відігравала ключову роль у збереженні духовної самобутності українців, враховуючи етнічну специфіку та використовуючи мову як засіб ідентифікації. Богословські й літературні твори, зокрема праці Григорія Сковороди, акцентували увагу на морально-етичних засадах християнства, а Церковнослов'янська мова стала основою літературної традиції. Українська греко-католицька церква (УГКЦ), залишаючи східні обряди й підпорядковуючись Папі Римському, сприяла зміцненню національної свідомості, особливо на заході України, підтримуючи освіту та книгодрукування. У ХІХ ст. за митрополита Андрея Шептицького УГКЦ стала осередком національної консолідації, а в радянський час, діючи в підпіллі, зберігала духовну тяглість. Видатний діяч Церкви, патріарх Йосиф Сліпий, зміцнив церковну ієрархію, розвивав богословську освіту та сприяв духовній єдності українців у світі [471].

Йосиф Сліпий здійснив низку наукових подорожей Західною Європою та до Святої Землі, а також брав участь в унійних конгресах у Велеграді, Празі та Пінську [54]. У 1936 році у Львові відбувся унійний з'їзд, присвячений 300-річчю діяльності київського митрополита Вельямина Рутського, метою якого

було поглиблення екуменічних студій. Під час заходу Йосиф Сліпий виступив із доповіддю «Погляд на з'єдинені та нез'єдинені Церкви Сходу і догматичні різниці між ними». У своїй праці він ґрунтувався на «глибокій шані та любові до східної церковної традиції», яку активно пропагував серед своїх вихованців.

У 1930-х роках Йосиф Сліпий здійснив кілька паломницьких подорожей, враження від яких відобразив у подорожніх записах, опублікованих у журналі «Нива». Його праці «Паломництво до св. Землі», «Подорож до Англії» та «Подорож по Сицилії» вийшли окремими книжковими виданнями [434, с. 82].

На думку Й. Сліпого, подорожування є не лише фізичним переміщенням, а й виявом «духовної потреби людини», що сприяє пізнанню культурних пам'яток минулого та збагаченню світогляду. Визначаючи основну мету паломництва, він наголошував на важливості «поклонитися святим місцям і помолитися на Божому гробі», «побачити Християнський схід, відомий із ранішніх студій, відновити спомини – думки про святі місця» та, найголовніше, заохотити українців до того, «щоб не заросла втерта дорога українського паломника до Господнього гробу» [69; 471].

Діяльність Йосифа Сліпого та УГКЦ підтверджує її роль як моста між Україною та Західним світом, поширюючи європейські богословські ідеї та знайомлячи Захід з духовною спадщиною Київської Церкви. Українські протестантські церкви також відігравали важливу роль у формуванні релігійної освіти, акцентуючи увагу на індивідуальній духовності та просвітництві. Вони адаптувалися до місцевих умов, зокрема через створення навчальних закладів для підготовки священиків і місіонерів. Наприклад, школи на зразок "Дияконії" Української Лютеранської Церкви [433, с. 17-24] та Буковинський біблійний інститут адвентистів Сьомого Дня [3] стали платформами для вивчення Біблії та розвитку навичок служіння громаді. Ці заклади сприяли формуванню нового покоління церковних лідерів, які впливали на розвиток української культури та освіти в релігійному контексті.

Протестантські громади підкреслювали важливість незалежності освіти від церковного впливу, що сприяло розвитку критичного мислення та особистого вибору віри. Їхня добродійна діяльність, спрямована на соціальні ініціативи та гуманітарну допомогу, допомогла залучити нових послідовників. Протестантські церкви стали важливим чинником у розвитку української релігійної освіти, орієнтуючись на індивідуальність і свободу вибору.

Таким чином, багатовіковий розвиток релігійної освіти в Україні демонструє її ключову роль у формуванні етнічної ментальності. Освітня діяльність Церкви, поєднана з боротьбою за національну ідентичність, забезпечувала не лише духовний, а й соціальний розвиток українського народу.

2.2 Ключові домінанти конфесійної складової етноментальності у дореволюційній освіті

Через двадцять років після приєднання Лівобережної України до Московського царства, київський архімандрит І. Гізель вперше видає «Синопис», в якому розповідає про «єдину державну традицію Київської Русі, про спільну династію Рюриковичей», а також про єдиний православний народ. Історик З. Когут припускає, що написання «Синопису» мало практичні цілі, а саме «надання московському цареві мотивації для продовження боротьби з Річчю Посполитою за звільнення з-під влади католиків іншої частини «єдиного православного народу», а також «полегшення процесу інкорпорації гетьманської еліти до російського панівного класу» [186, с.133-168]

В царині освіти необхідно сказати, що петровська Росія успадкувала від Московії майже повну відсутність «сталого мережі парафіяльної освіти, навчання мирян засадам віри на основі катехитичної літератури, відсутність класичної церковної проповіді <...>; простежується брак практичної біблійної

і богослужбової літератури в парафіях, навчальної літератури для парафіяльного шкільництва; не існувало системи підготовки парафіяльного духовенства; простежувалася практично повна відсутність організацій мирянства (церковних братств) [387, с.118].

Педагог Г. Ващенко пише, що «українські вчені протягом другої половини сімнадцятого й цілого вісімнадцятого століття були справжніми просвітителями Москви» [48, с.152], що є невіддільним від народної освіти та провідної ролі православної традиції в ній.

В. Голобуцький вказує на перенесення характеру української духовної освіти на російський ґрунт [73, с.13], витoki якої – в Київській академії – кузні талантів, вихованці якої виступали «духовним донором» імперії. На думку Е. Вінтера, київська академія була «не тільки осередком української освіти, а й духовним вогнищем східних слов'ян взагалі [53, с.91].

Завдяки пасіонарності українського народу здійснювалася просвіта тогочасної російської людності. Українці в імперії «зайняли <...> найпомітніші й найвпливовіші місця, <...> від вихователів царської родини до монастирських настоятелів. <...> Майже все підпало під їх реформу <...>: богословське вчення, виправлення священного і богослужебного тексту, друкування, справи розколу, церковна адміністрація, проповідь, храмовий <...> і домашній спів, ноти, вигляд архієрейських будинків, спосіб їх життя» [134].

Ю. Шевельов фактично ототожнює Церкву з культурою та освітою: «Якщо «Київ – центр Церкви, значить – центр культури. Звідти мало возсіяти світло на весь християнський світ» [466] в його православній редакції.

В результаті відбувся «синтез української православної культури» в процесі «культурної дифузії українського й російського суспільств» [134, с.17] та у ширшому контексті – до першої половини XVII ст. українська книжність сприяла «європеїзації російського духовного життя і посадженню на російському ґрунті паростків секуляризованої західноєвропейської культури» [387, с.119].

Освітньо-культурну діяльність українців в імперії через призму Київської колегії влучно характеризує С. Головащенко, називаючи її «першим вікном в Європу <...> для Росії» [76, с.8].

Окремої уваги як носія етнічної самобутності заслуговують парафіяльні школи – початкові школи, що функціонували при церковних парафіях, існували ще з часів середньовіччя і продовжували свою діяльність до початку ХХ століття.

Про усталену традицію функціонування таких шкіл згадували й іноземні мандрівники. Зокрема, протестантський пастор Павло Одерборн, який у 1570-х роках перебував на території Великого князівства Литовського, зазначав, що «русини завжди мають школу при церквах і монастирях, де дітей навчають першим початкам письма, молитвам, апостольським символам» [114].

Однак станом на 1817 році, на всю Волинську губернію діяла лише одна православна парафіяльна школа, розташована в Острозі при місцевій семінарії. Освітня ситуація в Правобережній Україні в кінці ХVІІІ — початку ХІХ століття була складною через низьку освіченість православного духовенства та домінування інших релігійних структур, зокрема Римо-католицької церкви. Римо-католицька церква продовжувала впливати на освіту, зокрема через єзуїтські навчальні заклади, але посилення контролю Російської імперії призвело до занепаду цих установ. Відсутність централізованого управління та непослідовність освітньої політики стимулювали необхідність реформ у Російській імперії [391, с.263-265].

У ХVІІІ столітті в Гетьманщині та Слобідській Україні існувала розгалужена мережа початкових шкіл, здебільшого дяківських, що підтримували козацька старшина, громади та духовенство. За різними підрахунками, в 1730–1750-х роках кількість шкіл коливалася від 866 до 1488, однак у 1760–1770-х роках їхня чисельність скоротилася. Освітній процес вели дяки, і школи часто знаходились у їхніх будинках, де вони одночасно жили та викладали. Такі школи споруджувалися громадою, яка також обирала дяка за

його голосові дані та рівень освіченості й забезпечувала його утримання. В українських губерніях поняття «дяк» ототожнювалося з учителем, а житло дяка навіть після зникнення дяківських шкіл довгий час називали «школою» [114].

Навчання поділялося на три рівні: граматика, часослов і псалтир. Спочатку учні вчилися читати за букварем, після чого переходили до Часослова та Псалтиря. Крім цього, у школах викладали письмо, основи арифметики та церковний спів, зокрема багатоголосий. Основними підручниками були букварі, які масово друкували Києво-Печерська, Чернігівська та Львівська братська друкарні [114].

Особливістю дяківських шкіл було їхнє автономне функціонування, незалежність від державного контролю та безпосередня участь громади у виборі педагогів. Вчителів розглядали не як чиновника, а як представника місцевого середовища, носія етнічної ментальності, моральних цінностей і норм поведінки. Саме тому імперські освітні реформи нерідко виконувалися формально і не мали значного впливу на місцеву освітню систему, що можна розглядати як прояв боротьби українського суспільства за збереження соціально-культурної та освітньої автономії [294].

Як зазначає А. Киридон, в українському регіоні Церква не обмежувалася суто релігійним аспектом, а виконувала функції етнічної інтеграції, консолідації та збереження звичаєвих традицій [175]. Таким чином, освіта в Гетьманщині та Слобожанщині поєднувала народну самобутність і традиційні навчальні практики, що дозволяє говорити про «освітню звичаєвість» як унікальне явище, що відображало духовно-культурні особливості українського суспільства.

У XVIII столітті освітня сфера в Україні поступово централізувалася, зокрема в духовних навчальних закладах, що опинилися під контролем Священного Синоду. Духовна освіта набула станових ознак, а система шкіл почала інтегруватися в єдину структуру богословської освіти. Завершення цього процесу припало на XIX століття [191].

В силу того, що українці тривалий час «жили політичним життям, окремим від московської Русі» [430], знаходилися в «політичній системі підпорядкованій певній системі цінностей, надбудованою над нею» [134], і долучалися до європейської політичної культури та роздивлялися раціоналізовану версію православної традиції, насамперед мова йде про загальноєвропейські явища, як-от Відродження, Реформація та технологічна революція [394].

З огляду на сказане, можна говорити про дуальність культурно-освітніх традицій в українському регіоні: «Лівобережна Україна, потрапивши під контроль Московії, уникла колонізації політичного і культурного життя, яка повним ходом відбувалася на правобережжі» [214, с.149], де шляхта поступово долучається до польського культурного кола та місцевих політичних процесів. Формується самосвідомість шляхтича – «руського за походженням, польського за національністю» [19].

За часів імперії український регіон почав жити в «умовах об'єднаного православного простору» [134], який складався з гілок православ'я з відмінним культурно-історичним досвідом.

В XVIII ст. церковні школи були доволі поширені на обох дніпровських берегах. Такі школи «були полістановими – тут навчалися і представники духовенства, і діти привілейованих верств громади». Переважна більшість священників Гетьманщини мали поверхову освіту [294, с.27], тоді як на Правобережжі «унія рано змусила взятися за книги, щоб бути спроможними боротися з проповідниками унії» [99, с.291].

Наприкінці XVIII століття українське православ'я знаходилося під впливом Московського патріархату та протистояння католицизму й уніатству. Уніатська церква прагнула до компромісу між православ'ям і католицизмом, зберігаючи народну самобутність та сприяючи національному відродженню. Однак уніати стикалися з недовірою з боку як православних, так і католиків, що сприяло їхній адаптивності до місцевих умов [402].

Після другого та третього поділу Речі Посполитої Росія приєднала землі Правобережної України, що суттєво вплинуло на становище православної церкви. Російський уряд розпочав політику відновлення православ'я, прагнучи повернути населення, яке переходило до унії чи католицизму. Особливу увагу приділяли поверненню храмів, переданих греко-католикам чи католикам [91].

Водночас релігійні процеси в Європі загалом розвивалися в іншому напрямку. Наприкінці XVIII – на початку XIX століття значні суспільно-політичні зміни, зокрема Французька революція 1789 року, сприяли поширенню ідей Просвітництва. Це призвело до секуляризації та зростання критики церкви, що позначилося на її ролі в суспільстві. Релігія поступово втрачала статус універсального регулятора моралі й політики, поступаючись місцем раціоналізму та науці [45].

Однак наполеонівська епоха (1804–1815) показала спроби відновлення балансу між світською владою й релігією. Укладення Конкордату Наполеоном Бонапартом із Папою Римським у 1801 році легалізувало католицизм у Франції, хоча й залишило його під контролем держави. Це символізувало інтеграцію релігії в новий суспільно-політичний порядок [488]. У протестантських країнах, таких як Велика Британія й Німеччина, релігія залишалась важливим елементом суспільного життя. Романтизм, як реакція на раціоналізм, звертався до релігійних тем, підкреслюючи духовність і традиції, що сприяло розвитку нових форм християнської віри, таких як методизм [490].

У Європі освіта почала зосереджуватись на індивідуальному розвитку, моралі та громадянській активності. Жан-Жак Руссо в «Емілі» обґрунтував природне виховання, адаптоване до потреб дитини. Песталоцці розробив практичні методики для дітей із бідних родин, наголошуючи на поступовості навчання. Герbart підкреслював важливість морального й громадянського виховання як основи відповідального суспільства [468].

Паралельно з цим у країнах Східної Європи, зокрема в Російській імперії, православна церква залишалась важливим інструментом державної влади. За правління Олександра I активно впроваджувались ідеї

Просвітництва, що вплинули на модернізацію освіти. Реформи були спрямовані на підвищення доступності навчання, покращення його якості й створення цілісної освітньої структури. Було засновано нові навчальні заклади, такі як Дерптський (1802), Казанський (1804) і Харківський (1805) університети. Навчальні програми, запозичені із Західної Європи, інтегрували гуманітарні дисципліни, природничі й точні науки. У церковно-приходських школах значна увага приділялась Закону Божому й моральному вихованню, що підтримувало ідеологію лояльності до державної влади.

В 1802 р. було засноване Міністерство народної просвіти, відбулася реформа освітньої сфери. Два роки потому програми учбових закладів доповнилися вивченням Закону Божого й Священної історії в приходських й повітових училищах.

В 1817 р. Міністерство народної просвіти було реорганізовано в Міністерство духовних справ і народної просвіти, яке проіснувало до 1824 р. Очільник міністерства А. Голіцин визначив його місію в здобутті згоди «між християнським благочестям, просвітою населення й існуванням громадянським»

В 1819 р. з'явилися нові учбові програми, «які містили викладання релігійних дисциплін в школах різних типів: в приходських училищах – скороченого Катехізису, Священної історії та читання з Священного Писання; в повітових – пространного Катехізису, пояснень з Євангеліїв, читання з Священного Писання; в гімназіях – читання Євангелія від Матфея з доповненнями з інших євангелістів й християнську мораль» [462].

В Україні освітня політика також зазнала змін: створювались нові гімназії та університети, зокрема Харківський університет, а згодом Київський університет св. Володимира (1834). У гімназіях великих міст викладались російська мова, історія, географія та право, що сприяло утвердженню централізованої моделі освіти.

Як зазначає Є. Бевзюк «Від моменту своєї появи кожна імперія виконувала певне функціональне завдання: культурно-релігійна

універсалізація системи з метою протистояння зовнішнім викликам; військово-політична організація системи з метою протистояння зовнішнім експансіям і заради організації власної інтервенції; утворення єдиного економічного простору для вільного пересування товарів та капіталу, проведення єдиної монетарної політики, свобода пересування трудових ресурсів та універсальність системи освіти» [15, с.50].

Таким чином, початок XIX століття став періодом глибоких змін у сфері релігії й освіти, які визначили культурний і політичний розвиток як Західної, так і Східної Європи. Ці ідеї сприяли змінам у навчальних програмах та підходах, які згодом призвели до створення шкільних систем, орієнтованих на особистісний розвиток, моральне виховання та відповідальність.

Реформи мали ліберальний характер, але здійснювались під жорстким державним контролем, обмежуючи вплив інших культур і мов. Формування ідентичності східнослов'янського населення в Україні історично відбувалося під впливом суперництва між Річчю Посполитою, Московським царством і Османською імперією. Протистояння між імперією Романових і польською шляхтою також вплинуло на культурні та освітні процеси регіону [301, с.211-214].

Конфлікт між великими політичними силами загострював проблему ідентифікації для локальних спільнот, які перебували в зоні їхнього впливу. Пітер Салінс у своїй праці переглянув традиційні уявлення про побудову держави та нації як односторонній процес, спрямований виключно з центру до периферії. Він довів, що вже з XVII століття цей процес був двостороннім: центр не тільки насаджував свої цінності місцевим громадам, але й сам зазнавав впливу цих громад, що визначали межі держав і формували національну ідентичність [535].

Російська імперська регіональна політика відзначалась культурною різноманітністю східних і західних окраїн, які належали до різних цивілізаційних типів. На заході імперія взаємодіяла з більш розвиненими соціумами, ніж сама панівна нація, тому в Польщі й Фінляндії Росія не

сприймалася як культурний донор. У межах імперії відносини між центром і периферією регулювалися відповідно до загальноісторичних і цивілізаційних тенденцій, враховуючи відмінності між столичним і провінційним соціумами.

Православній церкві відводилася важлива роль не лише в релігійному, а й у політичному житті. Відповідно до Євсєєвої (2004), на неї покладалася відповідальність за «забезпечення лояльності народу стосовно влади протягом багатьох століть» [134, с. 87]. Це сприяло не лише вихованню молоді в дусі християнських цінностей і моралі, але й формуванню світського патріотизму [294].

З часом через посередництво Церкви моральні та етичні цінності релігії, зокрема християнські, інтегрувалися в політичну поведінку суспільства. Вони формували світоглядні установки стосовно законів, влади, саморефлексії та офіційної ідеології [там само, с.87].

У багатонаціональній імперії релігія була важливим маркером етнічної приналежності, а православна освіта поєднувала релігійне та національне, впливаючи на культурне самовизначення українського суспільства. Православна домінанта в освіті створювала симбіоз між освітою та релігією, зберігаючи церковні традиції. Русифікація, як головний імперський процес, проходила через концепти «освіченого абсолютизму» і «офіційної народності», сприяючи інтеграції «окраїн». Перший етап русифікації (до першої чверті XIX ст.) був спрямований на забезпечення лояльності еліт і зміцнення імперії через централізацію. Другий етап (після польського повстання 1830–1831 рр.) посилив русифікацію, орієнтуючись на пропаганду великоросійських цінностей [113].

Основи імперської ідеології визначалися принципами «самодержавство, православ'я, народність» — антитезою гаслу Великої французької революції «свобода, рівність, братерство», які задавали вектор розвитку імперської політики [265].

Підходи до інтеграції залежали від політичних поглядів правителів. Олександр I, в дусі ідей XVIII століття, дозволяв співіснування підвладних

народів із збереженням їхньої ідентичності за умови лояльності до династії Романових. Натомість Микола I дотримувався жорсткого курсу русифікації, спрямованого на знищення мовних і культурних відмінностей задля уніфікації імперії.

С. Уваров запропонував альтернативний підхід, заснований на методах «м'якої сили». Його система освіти стала інструментом інтеграції, сприяючи мирному залученню іногородців до імперського «тіла» протягом одного покоління. В основі його концепції лежала ідеологія «офіційної народності», яка через освітні ініціативи формувала єдину імперську ідентичність.

Русифікація в Україні реалізовувалася через поєднання адміністративних, освітніх і церковних заходів. Незважаючи на відмінності в підходах, усі вони були спрямовані на централізацію, зміцнення імперської влади та асиміляцію підвладних народів [113].

Ідеологія «офіційної народності», сформульована С. Уваровим, поєднувала принципи православ'я, самодержавства та народності, підносячи православ'я як основу державної ідентичності. Уваров вважав, що православ'я забезпечує культурну, етичну та політичну єдність, на відміну від протестантизму, який призводить до соціальної роз'єднаності. Він вважав, що православна мораль гармонійно поєднується з політичним устроєм, забезпечуючи стабільність і національний розвиток. Освіта мала закріпити єдність, формуючи суспільство, прив'язане до церкви та самодержавства. Православ'я відігравало важливу роль у згуртуванні народу та сприяло взаєморозумінню між суспільством і владою [545, с.158–176].

Ми пропонуємо розглядати проблему русифікації українців на приєднаних до імперії територіях з точки зору створення релігійно-культурних і ментальних кордонів імперії. Залежно від епохи, характер асиміляції підданих імперії міг змінюватися і загалом не був однорідним, суттєво відрізняючись залежно від народу, на який він був спрямований.

Русифікація могла здійснюватися з різною метою. Вона могла бути спрямована на створення більш сприятливих умов для функціонування

централізованого урядового апарату або ж носити радикальний характер як засіб покарання за нелояльність. Яскравим прикладом останнього стали заходи, вжиті після польських повстань 1830–1831 та 1863–1864 років. Водночас завдання повної мовної асиміляції місцевого населення не ставилося.

Репресії проти польської культури в Царстві Польському могли мати певну гнучкість і залишати простір для компромісів. На противагу цьому, жорсткіші заходи застосовувалися в Південно-Західному краї та частині Західного краю, які розглядалися як споконвічно російські території. Тут політика русифікації трактувалася як засіб «обрусіння» та повернення до уявного історичного стану, нібито спотвореного впливом польської культури. У випадку українського населення ще з часів Катерини II русифікація сприймалася як відновлення єдності з російським народом.

Такий підхід виправдовував репресії проти українського руху, що розглядалися як боротьба з потенційною загрозою імперській єдності. Інтеграція малоросів та білорусів здійснювалася на основі рівності індивідів, проте без надання їм статусу національних меншин. Натомість неслав'янське населення та західні слов'яни, зокрема поляки, зазнавали іншої політики: їхній національний статус визнавався, проте рівноправність на індивідуальному рівні заперечувалася [301, с. 211-214].

Таким чином, вплив імперських концепцій «освічений абсолютизм» та «офіційна народність» на українську культуру та освіту був двоїстим. З одного боку, вони сприяли модернізації: створенню шкіл, університетів і культурних інституцій, що розвивало освіту серед української еліти. З іншого боку, ці процеси супроводжувались інтеграцією українських земель до імперської системи, що обмежувало автономію та сприяло русифікації.

Повертаючись до тогочасної освітньої парадигми варто сказати, що ідеї Просвітництва сприяли формуванню поглядів на школу як джерело знань і культури, важливих не лише для повсякденного життя, а й для збереження національної ідентичності – «школа забезпечувала соціалізацію й виховувала

ідеали», які визначалися конфесійною домінантою в освіті полонізованих регіонів. Це вплинуло на формування специфічного самоусвідомлення тогочасної полонізованої української еліти, яку Д. Бовуа описав як «шляхетська нація, польська самосвідомість, російське підданство» [22, с.250-280].

Такий стан речей призвів до боротьби між російськими й польськими елітами за гуманітарний вектор розвитку українців, що значно впливало на формування їхньої самосвідомості.

Граф Тадеуш Чацький до самої смерті в лютому 1813 року залишався рушійною силою освітніх справ у Волинській, Подільській та Київській губерніях. Після створення Віленського навчального округу князь Адам Єжи Чарторийський запропонував йому стати шкільним інспектором трьох губерній.

Чацький бачив свою місію у збереженні польської культурної присутності в Україні, що виходило за межі його службових обов'язків. Головною метою діяльності було протистояти русифікації та підтримувати полонізований характер українських земель. Після відкриття Віленського університету він активно займався розвитком польської освіти в регіоні.

У 1805 році, за підтримки Є. Чарторийського, Чацький представив у пресі детальний звіт про результати інспекції польських шкіл, проведеної в 1804 році на українських землях, що залишилися після поділів Речі Посполитої. Він звертався до шляхти з проханням сприяти його роботі, а також до католицьких та уніатських єпископів, закликаючи їх підтримати польську освіту.

Водночас його освітня концепція залишалася елітарною, орієнтованою переважно на шляхту, що суперечило більш демократичним принципам, запропонованим у нових освітніх реформах Санкт-Петербурга.

Станом на 1803 рік на Правобережній Україні залишалося п'ять польських середніх шкіл, які раніше належали єзуїтам, а з 1773 року перейшли під управління Ягеллонського університету в Кракові. У Волинській губернії

такі школи діяли в Житомирі, Луцьку і Кременці, а в Подільській — у Вінниці та Кам'янці-Подільському. Після переходу до Віленського навчального округу ці заклади зберегли свій академічний характер.

Крім того, у Волинській губернії функціонували дві католицькі школи ордену піарів у Межирічі та Дубровиці, а також кармелітська школа в Олиці. Найближча протестантська школа знаходилася у Слуцьку Мінської губернії. Значно ширшу мережу представляли школи василіанського ордену, що діяли в Подільській губернії (Овруч, Володимир, Любар), а також у Київській губернії (Бар, Канів, Умань).

Загалом ці 17–18 шкіл становили майже третину усіх закладів Віленського навчального округу. Проте Тадеуш Чацький, створюючи освітню мережу, керувався власними ідеологічними та національними принципами, часто суперечачи планам Вільна, де передбачалося відкриття повітових шкіл та гімназій у Житомирі, Кам'янці-Подільському та Києві. Так, Київ не мав гімназії до 1810 року, а у Кам'янці-Подільському її взагалі не відкрили; єдина гімназія в Подільській губернії з'явилася лише в 1814 році [там само, с.252–253].

Ключовим проектом Чацького стала Волинська гімназія, яку він розмістив у Кременці, в колишньому єзуїтському монастирі біля австрійського кордону. Це рішення мало політичний підтекст — створення центру польської культури на «польській Україні». Кременцька гімназія стала таким центром і зберігала свій статус до 1831 року [172].

Єдиним містом на Правобережній Україні, яке перебувало під контролем Росії з кінця XVII століття, був Київ. Оточений великими маєтками польської шляхти, він сприймався російською елітою як центр православ'я та давньоруських традицій. Царська влада планувала зробити Київ ключовим осередком російського впливу у регіоні, зокрема відкривши російську гімназію, відсутність якої вважалася проблемою.

Тим часом Тадеуш Чацький побоювався, що перетворення Києво-Могилянської академії, яка у 1805 році мала 1146 семінаристів і фактично

готувала священників для всієї імперії, на університет підірве його освітні плани на Волині. Проте призначення графа Олексія Розумовського міністром народної освіти пришвидшило вирішення цього питання. 9 жовтня 1811 року в Києві відкрили російську гімназію, яка отримала особливий статус (гімназії вищих наук) і перебувала під прямим контролем міністерства. Польську мову було вирішено викладати як «місцеву» [296, с.157-159].

Попри офіційний статус, гімназія залишалася малочисельною: у 1816 році в ній навчалося лише 83 учні. Польська шляхта переважно не відправляла своїх дітей до цього закладу. Проте відкриття гімназії мало переважно символічне значення як прояв зміцнення російського впливу в регіоні [22].

Освіта поступово ставала засобом формування ідеологічних та релігійних орієнтирів серед населення. У цьому контексті в 1830-х роках було ухвалено рішення про створення бібліотек при церковно-парафіяльних школах. Основну частину їхніх фондів становила духовно-моральна література, що відповідало релігійному характеру навчальних закладів. Серед найпоширеніших книг були «Біблія» (слов'янською та російською мовами), «Новий Заповіт», «Таблиці молитов», «Навчальний часослов», «Псалтир навчальна», «Закон Божий» та інші видання, спрямовані на релігійне виховання.

Окрім цього, у бібліотеках була представлена й художня література, яка становила близько 10–15% від загального фонду. Найбільшою популярністю користувалися твори О. Пушкіна, Г. Х. Андерсена, В. Жуковського, що свідчило про певну відкритість освітнього середовища до світської культури.

Видача духовно-моральної літератури відбувалася відповідно до хронології православних церковних свят, що забезпечувало тісний зв'язок навчального процесу з релігійними традиціями. Примітно, що книги, які учні брали додому, часто читали також їхні батьки. Це було особливо характерно для чоловічого населення, рівень грамотності якого на той час був значно вищим, ніж серед жінок [464, с. 169-172].

Бібліотеки при церковно-парафіяльних школах поширювали грамотність, але освіта залишалася пов'язана з релігією та російським впливом. Навчання українською мовою не підтримувалося, і перший український підручник — «Граматка» Пантелеймона Куліша — з'явився лише в другій половині XIX століття. До того часу в підросійській Україні не було жодного навчального посібника українською мовою.

Ця книга була однією з перших, створених із застосуванням фонетичного правопису, який пізніше отримав назву «кулішівка» і став основою сучасного українського правопису. Куліш приділяв значну увагу мовному оформленню своєї праці, адже вона стала одним із перших наукових текстів нової української літературної мови. Він прагнув надати їй урочистого звучання, зберігаючи народну основу, тому свідомо вдавався до архаїзації мовних конструкцій та використання народнорозмовної лексики.

Підручник поширювався як на Лівобережній, так і на Правобережній Україні. Проте невдовзі польські поміщики висловили занепокоєння його змістом і звернулися до київського генерал-губернатора О. Ярошинського. Вони стверджували, що «Граматка» пробуджує серед селянства козацький та гайдамацький дух. Як зазначав Михайло Драгоманов у статті «Антракт з історії українофільства», київські поміщики продемонстрували генерал-губернаторові ілюстрацію, що зображувала дерево, розбите блискавкою, під яким знаходилася людина. На їхню думку, цей малюнок символізував революційні настрої серед селянства та загрозу суспільному устрою.

До середини XIX століття на території підросійської України не існувало жодного навчального закладу, де освіта здійснювалася б українською мовою. Проте в період національно-культурного відродження 1840–1860-х років почали відкриватися українські недільні школи, які функціонували поза межами державної освітньої системи. Їхня діяльність була спрямована на навчання грамоти дітей та дорослих із соціально незахищених верств населення, які не мали змоги здобувати освіту в державних (російськомовних) школах.

Перші такі заклади з'явилися 1859 року з ініціативи української інтелігенції. Вже у 1859–1860 роках діяло 68 недільних шкіл, у яких викладали члени українських громад, серед яких були студенти та гімназійні викладачі. Освітній процес організовувався у вихідні дні та охоплював три основні дисципліни: Закон Божий, письмо та малювання. У багатьох таких школах навчання велося українською мовою, що зумовило необхідність створення відповідних україномовних підручників.

На початку 1860-х років, слідом за Пантелеймоном Кулішем, розробкою навчальних посібників українською мовою для недільних шкіл почали займатися й інші українські просвітники. Серед авторів україномовних букварів та підручників з арифметики були такі видатні діячі, як Тарас Шевченко, Михайло Максимович, Каленик Шейковський, Іван Деркач, Михайло Гатцук, Олександр Стронін, Юрій Дараган, Левко Ященко, Олександр Потебня та інші [372].

Розвиток україномовної освіти тривав, і наприкінці XIX століття освітні ініціативи набули системнішого характеру. Зокрема, з початком модернізації освіти у 1896 році в парафіяльних школах було запроваджено світські дисципліни, як-от арифметика, історія та географія. Це стало частиною загального процесу реформ, спрямованих на боротьбу з неписьменністю та залучення ширших верств населення до освіти.

Освітні реформи 1864 і 1884 років закріпили статус церковно-приходських шкіл, регламентували їх діяльність і підготовку вчителів, зробивши ці заклади важливим інструментом державної програми освіти, зумовивши міцний зв'язок між духовенством і самодержавством [285].

Проте такі процеси часто вступали в конфлікт із місцевою специфікою. Православ'я в Україні мало народницький і сімейний характер, що протиставлялося імперському православ'ю, яке було бюрократизованим і підпорядкованим державним цілям.

Таким чином, місцевий соціальний процес і сформована ним етнічна ментальність пояснюють діалектичний розвиток українського народу

протягом різних історичних періодів. Специфічна матеріальна і духовна культура, накопичена за тривалий час внутрішніх та зовнішніх інтеракцій місцевого населення, складали релігійно-культурну та образно-символічну базу для подальшого націєбудування.

Напередодні революції зростали суперечності між Церквою та суспільством. Формальне ставлення священників до своїх обов'язків, економічна нерівність та неврегульовані відносини з сільським населенням сприяли втраті довіри до духовенства. У містах і селах дедалі більше поширювалися антирелігійні настрої, що досягли апогею в революційний період, коли накопичені протиріччя призвели до соціального вибуху. У результаті під час революції та наступних років більшість православного духовенства колишньої Російської імперії було фізично знищено, а Церква втратила свій вплив.

Протягом тривалого історичного періоду православ'я залишалося інструментом консолідації, управління й асиміляції, але водночас зазнавало впливу західних релігійно-інтелектуальних течій. Ці ідеї сприяли реформуванню місцевої духовності, зокрема через інтеграцію раціоналістичних засад. У контексті імперської ідеології православ'я мало бути цементом, що об'єднував усі народи в єдиний «об'єднаний православний простір». Однак воно розділилося на імперське, орієнтоване на контроль, і народне, камерне православ'я, яке залишалося близьким до місцевої громади.

Під час Української революції 1917–1921 років активно розвивалась національна освіта, що раніше була майже повністю русифікована. Українські організації, як-от «Просвіта» і Всеукраїнська вчительська спілка, сприяли впровадженню української мови в навчання, створенню гімназій і педагогічних курсів. Попри ухвалені рішення про українізацію шкіл та відкриття українських кафедр, брак державного фінансування ускладнював реформи. За часів Скоропадського українізація тривала, але з приходом більшовиків процес було призупинено, а освітні організації ліквідовано на користь централізованої радянської системи [341].

Значну роль у культурному та освітньому житті того часу відігравала Церква. Українська автокефальна православна церква, проголошена в 1919 році, активно підтримувала національні освітні ініціативи, сприяла відкриттю церковнопарафіяльних шкіл українською мовою, виступала за виховання молоді в національному дусі. Визначними діячами церковного відродження були митрополит Василь Липківський та інші духовні лідери, які обстоювали незалежність української церкви від російського православ'я [154].

З етнічної спільноти українці перетворювалися на політичну націю. Попри труднощі, реформи 1917–1921 років заклали основу для подальшого розвитку української національної освіти, а ідеї українізації згодом були частково реалізовані в 1920-х роках.

Отже, Православна Церква наприкінці XIX – початку XX століття відігравала важливу роль у суспільному, освітньому та релігійному житті України, впливаючи на формування культурної ідентичності.

Таким чином, попри значний культурний і просвітницький внесок, православна церква напередодні революції втратила довіру населення, а її роль як опори монархії обернулася проти неї самої. Соціальні та духовні суперечності призвели до вибуху антирелігійних настроїв, що завершилися масштабними репресіями проти духовенства в роки радянської влади. Цей період став переломним для релігійного життя регіону, визначивши новий етап у його історії.

2.3 Вплив православної, католицької та протестантської релігійної освіти на світоглядні засади етноментальності

Релігійна освіта в Україні є складним і багатогранним явищем, що формується під впливом історичних, культурних і політичних чинників. Етнічне та релігійне різноманіття українських земель сприяло взаємодії

православних, католицьких, протестантських громад та представників інших віровчень, що зробило її важливим елементом суспільного життя.

Як було встановлено раніше, освіта в Україні завжди залишалася простором взаємопроникнення ідей і культур, відображаючи її історичну багатошаровість. Поєднання східних і західних освітніх традицій, вплив релігійних конфесій та державної політики сприяли формуванню унікальної освітньої моделі. В різні історичні періоди значний вплив на розвиток освіти мали Візантія, католицька Європа, протестантські навчальні заклади, а також централізаційні та секуляризаційні реформи імперських і радянських часів.

Дослідження релігійної освіти в етноконфесійному аспекті потребує міждисциплінарного підходу, що поєднує методи історії, соціології, географії, етнографії та культурології. Це дає змогу комплексно аналізувати її розвиток у контексті етнічних і конфесійних особливостей України, а також вивчати співвідношення релігійних громад у різних регіонах. Особливу увагу слід приділяти етнокультурним регіонам — історичним територіям, де зберігаються матеріальні та духовні традиції українців.

Для розуміння формування етноконфесійної структури України доцільно застосовувати історико-ретроспективний метод. Він дозволяє простежити релігійне різноманіття країни, етапи становлення різних конфесій, їхній освітній потенціал, а також трансформації в умовах суспільно-політичних змін. Окрему увагу слід приділити впливу історичних подій на розвиток релігійної освіти, зокрема формуванню інтелектуально-культурного фундаменту місцевої релігійної думки, що впливає на ментальні риси населення.

Етноконфесійний підхід дає змогу дослідити взаємозв'язок між релігією, культурою та етнічною ідентичністю, показуючи, як освіта сприяє збереженню традицій, культурної спадщини та соціальної згуртованості. Це особливо актуально для України, де співіснують православ'я, католицизм, іслам, юдаїзм та інші релігії. Наприклад, православ'я відіграє ключову роль у

формуванні національної ідентичності українців, а ісламське виховання допомагає кримським татарам зберігати свою самобутність.

Зокрема, православна релігійна освіта, яка історично домінувала в Україні, сприяла формуванню колективної свідомості, заснованої на спільних духовних та культурних цінностях.

Поділяємо позицію Т. Євсєвої, яка наголошує, що «православна культура стала основною матрицею, завдяки якій під керівництвом Київської церкви було сформовано й протягом століть збережено характерний тип українця, української державності та національної свідомості» [134, с. 5–7]. У свою чергу, В. Войналович підкреслює ключову роль «православного комплексу» у становленні «християнської єдності» та формуванні «плюралістичної моделі міжконфесійних відносин», коріння яких сягає глибокої давнини [56, с. 148].

Уявлення про навколишній світ, знання про природні явища, викладені в священних текстах, а також відомості з перекладної літератури, формували природничо-наукове мислення давньоруського книжника-філософа. Освіченість києво-руських книжників базувалася на глибокому освоєнні давньої літературної спадщини.

Основним джерелом релігійно-філософської думки Київської Русі, поряд із Біблією, була не сучасна їй візантійська чи болгарська думка, а патристична література періоду догматичних суперечок і перших семи вселенських соборів (325–787 рр.). Серед авторів виділяються каппадокійці (Василій Великий, Григорій Богослов, Іоанн Дамаскін), антиохійці (Іоан Златоуст), новоалександрійці (Афанасій та Кирил Александрійський), містики (Єфрем Сірін) та інші. Також важливим джерелом була література доби Візантії та болгарська літературна традиція X століття, що припадає на правління царя Симеона [369].

Митрополит Димитрій (Рудюк) підкреслює, що саме православна традиція сформувала «душу українського народу». Православна Церква Київської Русі-України відігравала вирішальну роль у формуванні суспільної

свідомості, духовної та культурної спадщини нації. Вона стала основою для національної ідентичності, що простягалася від пророцтв апостола Андрія Первозваного до творчості князів, книжників та духовних подвижників.

Церква як наднаціональний і вселенський інститут є таємничим продовженням життя Христа, Втіленого Слова. Водночас вона не може бути ані вузько національною, ані суто інтернаціональною, адже кожен народ адаптує християнські істини до своєї культури, надаючи їм специфічного національного забарвлення. Це стосується не лише догматичних основ, які залишаються незмінними, а й традицій та обрядів, що відображають самобутність кожного народу.

Взаємодія між православ'ям та українською культурою призвела до інтеграції народних звичаїв у церковну традицію, що сприяло формуванню унікального синтезу релігійних і національних традицій. Збереження і утвердження національної ідентичності через Церкву є важливим для розуміння української душі, її духовних традицій, що впливають на світогляд і культурний простір.

Важливою складовою цього процесу стало створення величних святинь, таких як Києво-Печерська Лавра, Софія Київська, Золотоверхий Михайлівський монастир, а також освітніх осередків, зокрема Києво-Могилянської академії, які визначали моральний і культурний розвиток українського народу.

Церква сформувала унікальну життєву філософію, яку Володимир Мономах визначав як мудрість «страху Божого». Це відобразилося у церковній літературі того часу: пам'ятки, такі як «Грамотиця», «Поучення», «Слово», «Ізборники» та «Патерики», стали духовними та моральними орієнтирами для еліти, формуючи національну самосвідомість і світогляд українців [348].

Ідеологічні орієнтації давньоруської політичної та церковної еліти проявилися у пошануванні Божої Матері. Спираючись на екзегетичну традицію східної патристики, староруські книжники обґрунтовували ідею

патронату Богородиці над Києвом. Вшанування Богородиці Заступниці, яке поширилося у Києві з середини XI століття, мало на меті формування його міфологізованого образу як столиці Вселенського православ'я. Русичі сприймали Київ як земну ікону біблійного Єрусалима, а іноземці – як рівноправного партнера у християнському світі.

Зусилля духовної еліти сприяли створенню православної цивілізації, яка відрізнялася як від Риму, так і від Константинополя. Пізніші дослідники називали її екуменічним Київським православ'ям [134, с.5-7].

Після падіння Київської Русі традиції релігійної освіти зберігалися в монастирях, що стало основою для подальшого розвитку церковної освіти в козацьку добу. Водночас українські землі залишалися місцем активних культурних і релігійних контактів, де взаємодіяли православ'я, католицизм, протестантизм та інші віровчення. У цьому контексті виправданим є зауваження С. Плохія, згідно з яким в Україні важко провести «прямий поділ», що загалом стосується будь-яких культурних контактних зон [298, с.23].

Таким чином, релігійні та культурні взаємодії, характерні для українських земель, створили передумови для синтезу традицій різних християнських течій. Саме в цьому контексті феномен унії постає як найуспішніша спроба об'єднання роз'єднаних християнських світів: «Обидва прояви — і опір західним тенденціям, і їхня адаптація — знайшли втілення і в українському католицизмі, і в українському православ'ї, що зазнало помітних трансформацій у першій половині XVII століття і відповідало на виклики з боку Заходу» [там само, с.128-129]. Відповідні впливи спостерігаються і в місцевих освітніх практиках, зокрема релігійній освіті.

Дослідник О. Артемчук характеризує український екуменізм як «дорозкольницький», оскільки історично «Першопрестольний Київ з дуже великою неохотою переймав ворожнечу між греками і латинянами... руські князі використовували будь-яку історичну нагоду для відновлення своїх канонічних зв'язків із Римським Престолом» [11, с.177; 248].

Водночас О. Турій закликає переосмислити сутність Берестейської унії, спираючись на загальнохристиянську традицію прагнення єдності в багатоманітності. Він зазначає, що бажанням єпископів було не розривати зв'язки з материнською Константинопольською Церквою, а відновити єдність із Римом, усунути нерівність і припинити ворожнечу із Латинською Церквою в Польсько-Литовській державі.

Єпископи унійного часу не розглядали обрядові традиції «латинян» як кращі чи гірші, а радше як відмінні, а догматичні суперечки між Церквами пояснювали відсутністю бажання обох спільнот зрозуміти одна одну. Цей підхід до міжцерковних відносин, коли розбіжності у формулюваннях віровчення не порушують сутності віри, є важливим досягненням богословської науки та екуменічного діалогу другої половини ХХ століття.

Варто зазначити, що таке бачення висловлювалося українськими єпископами ще наприкінці ХVІ століття. Вони були хранителями пам'яті про нерозділену Христову Церкву, яка зберігалася в Київській митрополії протягом століть. Ця спадщина може стати основою для пошуку нових шляхів церковної єдності як в Україні, так і в ширшій християнській спільноті [400].

Історична географія показує, що Європа і Україна – це важливі частини історії один одного, що виражалось в обміні людьми, ідеями і товарами. Протягом тривалого часу на українських землях зустрічалися різні імперії – «від Римської до Османської, від Габсбургів до Романових. У ХVІІІ столітті Україною керували з Санкт-Петербурга й Відня, Варшави та Стамбула. У ХІХ столітті з цього переліку лишилися тільки перші дві столиці. У другій половині ХХ століття на більшості українських земель панувала лише Москва. Кожна з імперій претендувала на землю та її багатства, залишаючи відбиток на ландшафті та характері населення, сприяючи формуванню особливої прикордонної ідентичності та духу» [298, с.23].

І. Озадовський зазначає, що прикордонні території України відзначаються неоднорідністю своєї природи, яка проявляється в «сутності, самоідентифікації та прагненнях» [282, с.127] їхніх жителів. Подібні

узагальнення уможлиблюють розуміння особливості соціально-культурного середовища строкатих етнічних спільностей багатонаціональної імперії.

Православна традиція впливала на освіту та формування етноментальності українців, визначаючи зміст навчання і спрямованість навчальних програм. Релігійні цінності стали основою освітнього процесу, формуючи моральні уявлення та соціальні норми. Православні освітні заклади, зокрема школи, семінарії та академії, викладали богослов'я та загальноосвітні предмети, сприяючи лояльності до державної влади та церкви. Красномовним є Циркуляр Міністерства народної освіти «Про читання Нового Заповіту в гімназіях, повітових і приходських училищах» (1819 р.), який зобов'язував «кожного ранку, перед початком навчання в усіх учбових закладах імперії збератися учням за 30 хвилин і читати по одній главі з Нового Заповіту» [325].

Як згадувалось вище, в цей період в Україні створювалися нові гімназії та університети. Пізню появу університету в Києві пов'язують із діяльністю А. Чарторийського, направленою на збереження полонізованого образу Правобережної України. Однодумцем Чарторийського виступав інспектор учбових закладів Київської, Волинської і Подільської губерній Т. Чацький, який наполягав на реорганізації Київської гімназії (історично створена для опору полонізації регіону) на гімназію з польською мовою викладання. Тогочасний польський політик і просвітитель Г. Коллонтай писав, що «Як поляк князь Чарторийський не бажає відкриття університету в Києві, де можна передбачити неминучий занепад нашої мови... Не бажає він відкриття нового округу також і тому, щоб не порушити того об'єднання краю, яке проявляється нині в єдності освіти» [350]. Лише в 30-ті роки, після придушення польського повстання, політика щодо Правобережної України змінилася – Микола І наказав закрити всі учбові заклади з польською мовою викладання. 31 жовтня 1833 року цар погодився на відкриття університету у Києві у складі двох факультетів – філософічного і юридичного. Богословський факультет вирішено було не відкривати, оскільки в місті вже була духовна академія [164,

с.18]. В указі про створення університету підкреслювалося історичне значення міста для імперії, яке: «з давніх літ до заснування університету призначене, колиска святої віри наших предків і разом з тим перший свідок їх громадянської самобутності» [38].

Як бачимо, релігійно-освітня політика на українських землях була тісно пов'язана з питанням культурної ідентичності та імперських інтересів. Відкриття університету в Києві відображало не лише освітні, але й політичні пріоритети влади, спрямовані на зміцнення імперського контролю над регіоном. Водночас регіональні відмінності в релігійних традиціях ідентифікації залишалися значущими, що згодом стало основою для поділу України на «правобережну» та «лівобережну» частини [519]. Як це запропонував американський соціолог С. Хантінгтон. Однак такий поділ є спрощеним, що підкреслює історик С. Плохій, вказуючи на більш складну і неоднорідну картину конфесійного розподілу. Він зазначає, що Волинь переважно православна, а хоча в Галичині і багато католиків, вони не становлять більшості християн. Крім того, навіть в Галичині католицькі церкви та літургії складно відрізнити від православних, оскільки більшість українських католиків дотримуються православних обрядів [298].

Волинський край відігравав важливу роль у збереженні православної традиції та розвитку освітніх практик. Серед головних духовно-просвітницьких центрів регіону були Острог, Почаїв, Кременець, Луцьк, Володимир, Дермань, Житомир, Ковель та інші [349, с. 187]. У другій половині XIX століття культурно-освітній розвиток Волині зазнав змін під впливом реформ царського уряду, які частково сприяли звільненню просвітництва від суворой регламентації та його адаптації до потреб суспільства [68, с. 160–161].

У Галичині утвердилася унійна модель культури, яка виникла тут найпізніше серед регіонів Східної Європи. Київська традиція поєднувала греко-візантійську, слов'янську та язичницьку моделі, а входження Галичини до західного культурного поля стало своєрідним мостом, що поєднав Україну з європейською цивілізацією. Дослідниця Н. Кочан пояснює високий рівень

релігійності місцевого населення роллю УГКЦ, яка сприяла формуванню етнонаціональної ідентичності у періоди перебування Галичини під владою інших держав [207, с. 103].

Релігійність Галичини пов'язана з історичною традицією та соціально-економічними особливостями регіону, переважно аграрного, де домінували традиційні цінності [275, с. 258]. Поширення баптизму наприкінці ХІХ століття в Галичині було пов'язане з діяльністю баптистів німецького та польського походження, особливо в колонії Вальдорф, а згодом і в містах Львів, Жовква, Рава-Руська тощо [179].

Духовне життя Закарпаття зазнало трансформацій упродовж останнього століття. У регіоні з'явилися громади методистів, баптистів, адвентистів, свідків Єгови, що пов'язано з місіонерською діяльністю та впливом закордонного досвіду закарпатців. У період Чехословацької республіки розвиток релігій отримав підтримку, особливо від президента Т. Г. Масарика, що сприяло відновленню православ'я як реакції на мадяризацію та чехізацію [463].

Таким чином, на українських землях відбувається синтез двох культурно-релігійних традицій та двох історичних процесів, що одночасно збагачує освітній простір держави. Це потребує компетентнісного підходу до міжкультурного діалогу, оскільки взаємодія між цими традиціями сприяє гармонійному розвитку суспільства і вдосконаленню освітніх практик.

У ХХ столітті радянська влада кардинально змінив ставлення до релігійної освіти, що призвело до її майже повного зникнення. Після Жовтневого перевороту 1917 року більшовицький уряд розпочав активну боротьбу з релігією, використовуючи освіту як інструмент атеїстичної пропаганди. У 1920-х роках були закриті духовні академії, семінарії та парафіяльні школи, релігійні предмети вилучені з навчальних програм, а священники та викладачі богослов'я зазнали репресій. У 1930-х роках політика войовничого атеїзму досягла піку, супроводжуючись масовими репресіями та знищенням церковної інфраструктури. Після Другої світової

війни радянська влада контролювала діяльність православної церкви, проте релігійна освіта залишалася забороненою.

Укладений *modus vivendi* між комуністичною владою та РПЦ приніс церкві низку переваг: блокував спроби автокефалії, збільшив "канонічну територію", розширив кількість вірян і храмів шляхом ліквідації УГКЦ та включення під юрисдикцію Московського патріархату єпархій, які раніше не належали до нього.

Це також посилило позиції РПЦ у світовому православ'ї та християнському світі в цілому [401]. Однак отримані переваги не означали гарантованої стабільності для Церкви. Вже у 1960-х роках, за правління Хрущова, радянська влада знову розгорнула активну антирелігійну кампанію, що призвела до масового закриття храмів і скорочення семінарій. Водночас, попри всі обмеження, релігійне навчання зберігалось в родинях і підпільних громадах, а в окремих регіонах України залишалися особливості, що підтримували релігійну традицію.

Незважаючи на домінування радянської ідеології, у західних областях України зберігалися регіональні відмінності в культурі, ментальності та релігії, що були важливими для ідентичності. Радянська влада жорстко контролювала католицьку і протестантську церкви, переслідувала духовенство, закривала храми та обмежувала польську культуру, вбачаючи в них ідеологічну загрозу. Наприкінці 1980-х років послаблення контролю сприяло відродженню релігійних громад і початку розпаду Радянського Союзу з утворенням незалежної України [167, с.195-196].

Після здобуття Україною незалежності в 1991 році протестантські церкви отримали більше можливостей для вільного існування та розвитку. Вони почали активно засновувати нові громади, відкривати навчальні заклади, друкувати релігійну літературу й брати участь у благодійних проєктах. Українська держава загалом декларувала релігійну свободу, що дозволило протестантам інтегруватися в суспільне життя.

В царині релігійній перші роки незалежності були насиченими подіями, в результаті яких викристалізовувалося місцеве релігійно-культурне середовище, яке поступово набувало яскраво виражених культурно-ментальних рис.

Релігієзнавець В. Єленський з-поміж інших виділяє такі важливі події 1990-х в українському духовному просторі: Помісний Собор Української Православної Церкви Московського Патріархату (1991), Створення Української Православної Церкви Київського Патріархату (1992), Перепоховання Йосифа Сліпого у Львові (1992), похорон Патріарха Володимира (Романюка) (1995), Створення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій (1996), візит в Україну Папи Івана Павла II (2001), Перенесення осідку Української греко-Католицької Церкви зі Львова до Києва (2005), візит в Україну Патріарха Московського Кирила (2009), вручення Вселенським Патріархом Варфоломеем Митрополиту Епіфанію Томосу про надання Православній Церкві України Автокефального Церковного устрою (2019) [138].

У новітній історії України простежується тяжіння до західної цивілізації та повернення до національної тожсамості, де православна апологетика зміцнювала релігійну і культурну ідентичність. Водночас країна залишається простором співіснування різних християнських традицій, що відображає її культурно-історичну різноманітність на регіональному та соціальному рівнях.

У наш час українські православні церкви активно беруть участь у міжкультурних і міжконфесійних програмах, спрямованих на діалог, примирення і єдність, як на національному, так і на міжнародному рівнях. Однією з ініціатив є група «Примирення в Європі», створена у 1995 році за участю церков з Німеччини, Польщі та України. У 2021 році проєкт «Порозуміння. Релігійні спільноти і подолання поляризації українського суспільства» сприяв зустрічам релігійних спільнот та громадських організацій, спрямованих на миротворчий потенціал релігійних спільнот.

На тлі політичних змін доби перебудови почалося відродження польської культури та католицької церкви. Інтерес до польської спадщини сприяв створенню культурних товариств, які згодом відіграли важливу роль у розвитку польсько-українських зв'язків у незалежній Україні.

Польща є ключовим партнером України в освіті, науці та культурі, підтримуючи стипендії, україномовні дослідження та популяризацію польської мови. Кінофестивалі, літературні заходи та переклади польських авторів інтегрують польську культуру, особливо в західних регіонах з історичною польською спадщиною. Європейська інтеграція посилює культурне співробітництво та зміцнює польсько-українські відносини.

Католицькі навчальні заклади Західної України активно співпрацюють із польськими, італійськими та французькими університетами через спільні програми, обміни та конференції. Український католицький університет (УКУ) у Львові підтримує зв'язки з Католицьким університетом Любліна та Григоріанським університетом у Римі, бере участь у програмі Erasmus+ і організовує міжнародні конференції з міжкультурного діалогу. Ліцей святого Василя Великого в Івано-Франківську співпрацює з католицькими установами у Відні та Кракові, реалізуючи спільні проекти.

Католицькі освітні заклади сприяють відкритості до інших культур і релігій, організовуючи міжконфесійні дискусії, літні школи та міжнародні проекти для встановлення взаєморозуміння. Наприклад, УКУ проводить "Екуменічний соціальний тиждень", а Львівська духовна семінарія Святого Духа – міжрелігійні форуми для зміцнення співпраці між різними християнськими спільнотами. Діалог із православними та протестантами є ключовим для формування міжрелігійної гармонії в регіоні.

У сучасній Україні протестантські громади зберігають відносну свободу діяльності, хоча в суспільній свідомості вони часто асоціюються з "нетрадиційними" або "західними" релігійними рухами. Найбільші протестантські церкви, такі як Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів [65] і Церква адвентистів сьомого дня [451], відіграють

значну роль у релігійному та соціальному житті країни. Вони активно займаються благодійністю, освітою та допомогою нужденним, що сприяє їхній інтеграції в українське суспільство. Водночас періодично виникають дискусії щодо їхнього впливу на національну ідентичність, особливо в контексті традиційного домінування православ'я та греко-католицизму.

Закарпаття історично є контактною зоною, де переплітаються різні етнічні та релігійні традиції. Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II, розташований у регіоні з великою угорською громадою, співпрацює із Закарпатською реформатською церквою. Заклад інтегрує культурні та мовні особливості у свої освітні програми, сприяючи збереженню етнічної самобутності та взаємодії з українським культурним середовищем. Освітні програми інституту, розроблені відповідно до Державного стандарту загальної середньої освіти України, спрямовані на підготовку фахівців у різних галузях знань, зокрема в освіті та педагогіці, що забезпечує їхню узгодженість із національною освітньою системою.

Як бачимо, еволюція ставлення до протестантів в Україні пройшла шлях від жорстоких радянських переслідувань до поступового визнання та інтеграції у сучасний релігійний і громадський простір.

З огляду на унікальний культурно-історичний досвід церков в Україні, доцільно аналізувати їхній конфесійний вплив на світоглядні засади етноментальності. Важливим аспектом цього дослідження є взаємозв'язок між історичною пам'яттю, суспільною свідомістю та відносинами Церкви і науки.

Актуальність вивчення цієї взаємодії зумовлена сучасними тенденціями розвитку суспільства, де науково-технічний прогрес супроводжується морально-етичними викликами. Християнська думка відігравала ключову роль у становленні європейських наукових традицій, і сьогодні питання її діалогу з наукою знову набуває значущості.

Збереження балансу між релігійними переконаннями та науковими знаннями є критично важливим для формування цілісного світогляду, що враховує як духовні, так і раціональні аспекти реальності. Це сприятиме

гармонійному розвитку суспільства, в якому моральні цінності поєднуються з досягненнями науки.

Взаємодія Церкви та науки впливає не лише на освіту, а й на загальну культурну та соціальну динаміку. Особливого значення вона набуває в питаннях етики, біоетики, екології та соціальної справедливості, формуючи ціннісні орієнтири сучасного суспільства.

Апологетика православ'я історично наголошувала на його просвітницькій ролі, яка проявлялася як у ранній період розвитку православ'я на теренах Руси-України, так і в XVII столітті. Дослідники підкреслюють відкритість християнського вчення, яке ґрунтується на істині та духовному прозорінні. Християнство розглядається як релігія, доступна кожному, хто прагне до неї долучитися. Віруючі, залежно від рівня підготовки, поступово отримують доступ до Святого Письма та богословських текстів, що сприяє їхньому духовному та інтелектуальному розвитку [74, с.346-360].

Християнство, відкрите до пізнання істини, створювало умови для взаємодії з науковими пошуками, адже і релігія, і наука прагнуть до розуміння правди про світ. Впродовж історії їхні відносини змінювались — від суперечностей до діалогу. У Новий час відкриття Коперника, Галілея та Бруно кинули виклик церковним уявленням, спричинивши напруженість. Згодом наукові здобутки Ньютона, Дарвіна, Менделєєва та інших змусили шукати нові шляхи взаєморозуміння. Це засвідчує перехід від конфлікту до співіснування і діалогу між наукою та релігією [371].

З розвитком сучасного суспільства та його секуляризацією, роль Церкви в освіті й духовному житті змінюється, і вона шукає нові механізми взаємодії з навколишнім світом. Сьогодні православні академії та семінарії активно працюють над оновленням освітньої системи, прагнучи розширити спектр професійної підготовки за межі традиційних церковних спеціальностей, таких як священник, богослов, регент чи іконописець. Зокрема, вони виявляють зацікавленість у підготовці викладачів християнської етики, проте стикаються

з обмеженнями, оскільки чинні нормативні акти закріплюють право надання відповідної кваліфікації виключно за педагогічними закладами вищої освіти.

Релігієзнавець Ю. Чорноморець звертає увагу на відсутність в Україні єдиного потужного наукового центру, який би забезпечував комплексний розвиток православної богословської думки та її представлення в національному академічному просторі. Він наголошує, що це створює значні виклики для богословів Православної Церкви України та Української Православної Церкви у формуванні цілісного наукового дискурсу.

Ю. Чорноморець також вказує, що досвід Румунії та Греції демонструє, що наявність богословських кафедр чи факультетів сама по собі не забезпечує прогресу в розвитку теології як науки. Вирішальну роль у цьому відіграють науково-дослідницькі спільноти, які не лише інтегрують богословів у загальні академічні дискусії, а й продукують новаторські ідеї, що мають значення для гуманітарних наук доби постмодерну. На думку вченого, саме діяльність таких спільнот сприятиме розвитку духовної освіти в Україні та зміцнить легітимність богослов'я як наукової дисципліни в сучасному академічному середовищі [461, с.10-21].

Отже, можна говорити про певне зближення Православної Церкви і науки. В цьому процесі церковні інституції зберігають баланс між традицією та прогресом та виробляють нові гуманітарні концепції.

Наразі одним із важливих кроків у цьому напрямі є розвиток соціального вчення Церкви, яке визначає її роль у сучасному суспільстві. Важливу роль у формуванні такого вчення відіграє документ «За життя світу: на шляху до соціального етосу Православної Церкви», опублікований у березні 2020 року. Він не лише продовжує традицію осмислення соціальних питань у православному богослов'ї, а й відкриває можливості для оновлення церковного дискурсу відповідно до викликів сучасності.

На даний момент в українському православ'ї, представленому ПЦУ та Українською Православною Церквою в єдності з Московським Патріархатом (УПЦ МП), відсутнє сучасне соціальне вчення. ПЦУ ще не розробила власну

соціальну доктрину, тоді як УПЦ МП користується перекладом «Основ соціальної концепції Російської Православної Церкви» 2000 року [238].

Успішність реалізації соціальних доктрин матиме значний вплив на етноментальність місцевого населення, оскільки сприятиме формуванню ціннісних орієнтирів, що поєднують традиційні релігійні засади з актуальними суспільними викликами. Це, у свою чергу, може посилити усвідомлення власної ідентичності, сприяти консолідації суспільства та зміцненню моральних основ національної спільноти.

Католицька традиція, поширена переважно в західних регіонах України, впливає на формування етноментальності, акцентуючи увагу на універсальних цінностях, соціальній відповідальності та особистій духовності. Вона сприяє розвитку громадянського суспільства, освіти й науки, формуючи західноукраїнську ментальність, орієнтовану на індивідуальні досягнення та моральні принципи. Католицькі навчальні заклади поєднують християнський світогляд з освітнім процесом, інтегруючи віру, культуру та повсякденне життя, виховуючи учнів у дусі поваги, співпраці та духовного розвитку [там само; 517; 504]

Отже, свідоме формування шкільної культури виступає не лише показником якості католицької освіти, а й відображає її місіонерську роль у служінні Церкві.

Гуманітарна політика Католицької Церкви спирається на "Компедіум соціальної доктрини Церкви", що визначає принципи гідності людини, спільного блага, солідарності та субсидіарності. Людина має право на працю, соціальний захист, свободу совісті та віросповідання. Держава повинна служити спільному благу, дотримуючись справедливості, свободи та миру, а влада — діяти в межах етичних норм і визнавати автономію Церкви.

Освіта є фундаментальним правом, що забезпечує інтелектуальний, моральний і духовний розвиток. Батьки мають право обирати навчання для своїх дітей, а Церква підтримує освіту на християнських засадах, поєднуючи

науку та віру. Ці принципи формують католицьке соціальне вчення, сприяючи справедливості та гідному життю [290].

Протестантська релігійна освіта, хоча й менш поширена в Україні, відіграє помітну роль у формуванні етноментальності в регіонах з історичною присутністю реформаторських церков. Вона розвивалася серед українських громад, що належали до протестантських течій. Історично протестантизм в Україні зазнав впливу німецьких, польських та угорських традицій, особливо в XVI–XVII століттях. У цей період у Західній Україні протестантські громади, зокрема кальвіністи та антитринітарії, здобули певний вплив на культурні та освітні процеси (діяльність цих протестантських напрямків охарактеризована в дослідженні раніше).

Протестантська релігійна освіта сприяє підприємницькому духу та ініціативності. Вона підкреслює особисту дисципліну, самовдосконалення та релігійний обов'язок. Її вплив помітний у світогляді спільнот, де протестантизм мав присутність, формуючи підприємницьку культуру та етичні норми, що зберігаються досі.

Визначення конфесійної компоненти у процесі формування світоглядних засад етноментальності потребує розуміння буденної свідомості віруючих людей. Це також стосується тих, хто не відносить себе до цієї категорії, але чия свідомість не виключає релігійного світосприйняття повністю. Саме буденна релігійна свідомість є репрезентантом довготривалої колективної пам'яті, а також є носієм етнічної ментальності.

П. Бондарчук наголошує на тому, що «буденна релігійна свідомість віруючих відрізняється від релігійного віровчення значною мірою як за формою (примітивність, уривчастість, безсистемність уявлень), так і за змістом (відсутність багатьох уявлень характерних для церковного віровчення, відмінність у його розумінні, наявність дохристиянських елементів, що відкидаються богослов'ям тощо). Це стосується не лише православ'я, а й католицизму, протестантизму та інших релігійних напрямів» [27, с.7].

Оскільки релігія є важливим чинником культурної ідентичності, її роль виходить за межі суто духовної сфери й охоплює формування колективної пам'яті народу. Саме через цей аспект релігія впливає на етнічну ментальність, сприяючи усвідомленню власної історичної та культурної спадщини.

Такий підхід дозволяє узагальнити вплив християнських деномінацій на самоусвідомлення місцевого населення в історичному контексті. Це узагальнення, яке стосується впливу конфесійної домінанти на етноментальність, є преамбулою для подальшого розгляду етноконфесійної карти релігійної освіти в Україні. Оскільки ця проблема вимагає синтезу колективної пам'яті населення з територією, на якій вона сформувалася, важливо враховувати взаємозв'язок цих факторів у процесі дослідження.

Ми вважаємо, що пам'ять є основою формування ідентичності, яка, у свою чергу, виникає в певних просторових межах, що вимагає окремих пояснень. Залежність конфесійності від території обумовлена історичними, соціальними та культурними факторами, які визначають релігійний ландшафт певного регіону.

По-перше, історичні події, зокрема колонізація, війни, міграційні процеси та політичні рішення, значною мірою вплинули на формування релігійної карти різних територій. Наприклад, у Західній Україні значний вплив мала Греко-Католицька Церква через тривалу присутність Речі Посполитої та Австро-Угорщини, тоді як на Лівобережжі домінувало православ'я, підтримане Московським патріархатом.

По-друге, етнічний склад населення відіграє вирішальну роль у поширенні тієї чи іншої конфесії. Народи, які мігрували або історично проживали на певних територіях, принесли з собою власні релігійні традиції. Так, німецькі колоністи в Південній Україні були носіями протестантизму, а кримські татари зберегли мусульманські традиції [268].

По-третє, соціально-економічний розвиток територій також впливає на релігійний вибір. Урбанізовані регіони, де спостерігається більша різноманітність населення та інтенсивніші процеси секуляризації, мають

ширший спектр релігійних течій або навіть тенденцію до зменшення конфесійної ідентичності. Натомість у сільських місцевостях, де суспільство більш традиційне, релігійні інституції зберігають свій вплив на громаду [388].

Таким чином, територіальний чинник є ключовим у визначенні конфесійної приналежності населення, оскільки він поєднує в собі історичні, етнічні та соціально-економічні аспекти розвитку суспільства.

Як відзначає А. Киридон «будь-яка ідентичність завжди претендує на «розташування», а її параметри «мають корелювати з просторовими, смисловими, ціннісними та часовими формами» [63, с.11].

Категорія «місце» є одним із ключових елементів у тріаді просторових понять: простір, територія, місце. Це поняття часто застосовується для «адресної ідентифікації» територіальних об'єктів у межах певного культурного ландшафту. У контексті локальної історії цей термін має особливе значення, наголошуючи не на самій території, а на спільноті, яка історично закріплена на ній [260, с. 55-74].

Раніше нами було визначено, що населення українських земель історично зазнавало впливу як зі Сходу, так і з Заходу, що призвело до формування культурної гібридності. Це явище відображається як у побуті, так і в архітектурі, де візантійські риси гармонійно поєднуються з європейськими мотивами. Така багатовекторність розвитку дозволила Україні не тільки зберегти свою культуру, а й інтегрувати східні елементи, зокрема через православну традицію. Саме так ми знаходимо підтвердження особливої ролі релігійних домінант для місцевого соціокультурного і ментального середовища.

Ми погоджуємося з думкою Л. Нагорної, згідно якої «У суспільствах з виразними регіональними відмінностями і з різним досвідом історичної пам'яті історична свідомість в ідеалі має виконувати консолідаційну функцію. Об'єднані спільною національно-громадянською ідентичністю люди прагнуть відшукувати в минулому ті смисложиттєві орієнтири, які формують спільні інтереси й оптимістичне бачення майбутнього».

Ми відносимо українське суспільство до категорії «травмованих» в результаті специфічного культурно-історичного досвіду, як-от утиски з боку сусідніх країн, війни, революції тощо. Важливу роль у цьому відіграли й переслідування релігійних конфесій, що було висвітлено нами раніше.

Відповідно, образи минулого часто виконують не лише роль захисних механізмів, але й функцію легітимізації або делегітимізації: «Актуалізоване у такий спосіб минуле вибудовує нові кордони на теренах колективної пам'яті, і ці розподільчі лінії здатні вже на орієнтаційній стадії вносити додаткову напругу в суспільство».

Таким чином, історична свідомість є важливим посередником між минулим, сучасним та майбутнім. Вона не лише сприяє соціалізації індивіда, але й виступає інструментом формування колективних ідентичностей [259, с.64].

Тривалі культурно-історичні періоди української історії та еволюцію народної пам'яті як компоненти етнічної ментальності можна простежити за допомогою згаданого на початку дослідження узагальнюючого концепту, як-от етноментальний трикутник «язичництво – візантійське християнство – релігійний синкретизм у формі українського православ'я», додавши ще одну узагальнюючу тріаду – «імперія – радянський період – незалежність».

Етноментальний трикутник розкриває глибину народної історії, демонструючи, як релігійно-культурна символіка переходила з одного періоду до іншого, зберігаючи усталені елементи народного життя і доповнюючи їх новими.

Наприклад, язичницькі символи знаходять своє відображення в архітектурі церков, а язичницькі свята інтегруються в церковний календар.

Тріада «імперія – радянський період – незалежність» також відображає вибіркове використання культурних здобутків минулих епох. Зокрема, радянська влада визнавала таланти письменників царської доби, водночас намагаючись приписати їм ідеологічні переконання, що відповідали радянській системі.

Народна пам'ять має значний культурно-ідеологічний потенціал. У цьому контексті варто згадати використання радянською владою давньоруського релігійно-культурного ресурсу в процесі святкування 1500-ліття Києва в 1982 році. Це сприяло створенню особливого «простору пам'яті», рефлексії на власну історію та сучасність.

Напередодні святкування 1500-річчя Києва було відкрито кілька значущих об'єктів: кінотеатр «Київська Русь», павільйон-музей «Золоті ворота», пам'ятник засновникам Києва в Наводницькому парку, а також Музей історії Києва, розміщений у Кловському палаці. У Виставковому залі Спілки художників організували експозицію киевознавчої літератури з приватних колекцій, на якій було представлено близько чотирьох сотень книг, присвячених історії міста. До свята підготували також спеціальний анотований каталог «Література до 1500-річчя Києва».

У той самий період побачили світ кілька важливих науково-популярних видань, зокрема перший том тритомної «Історії Києва», книга «Київ» із серії «Історія міст і сіл УРСР», а також перший енциклопедичний довідник про Київ.

Святкування супроводжувалося великим вибором сувенірів: пам'ятними медалями, знаками, значками, листівками та виробами кустарної промисловості. Особливий ажіотаж викликали конверти першого дня, що стали символічною подією для колекціонерів [266].

В умовах політики державного атеїзму і майже повного зникнення релігійної освіти усвідомлювалася провідна роль релігійної компоненти культурно-історичних надбань як ресурсу колективної пам'яті українців.

Таким чином, через архітектурні споруди, книги та урочисті заходи актуалізувалася пам'ять про минуле, підкреслювалася її важливість для сьогодення. Подібні заходи наближали пересічних громадян до старовини, допомагаючи досягнути глибини місцевої історії з позицій сучасності та відчутти поступ культурно-технічного прогресу.

О. Мусін зазначає, що відновлення соціально-політичних відносин чи архітектурних образів минулого в нових умовах є неможливим через безперервний розвиток суспільства й культури. Образи минулого завжди піддаються реінтерпретації, що впливає на їхнє сучасне сприйняття. Унаслідок цього формується нове уявлення про історію, де реальні релікти заміщуються сучасними міфами [256, с.131-132]. О. Тригуб, у свою чергу, стверджує, що образи минулого фіксуються в колективній свідомості нації у спрощеному та сконцентрованому вигляді, набуваючи форми пам'ятників, меморіальних дошок, назв вулиць та міст, а також в усній народній творчості [399, с.28]. Це визначення відповідає наративу, за яким старовина стає частиною щоденного життя людей, створюючи основу для формування колективної пам'яті народу.

Особливо важливими є особливості реставрації храмів на пострадянському просторі Східної Європи, що мають специфічну соціально-політичну та естетичну природу. Дослідження цього процесу дозволяє виявити широкий спектр суспільних очікувань, пов'язаних із відновленням міського середовища та символічних будівель, таких як релігійні святині чи місця історичної пам'яті, які часто знищувалися через ідеологічні причини або руйнувалися внаслідок воєнних дій.

Пострадянська концепція «історичної пам'ятки» і ставлення до історичної пам'яті не лише перегукуються з європейським поняттям *lieux de mémoire* (місць пам'яті), але й відображають певні «образи» або «ікону історії», які передають ідеалізоване бачення минулого, що не завжди обожнюється, але викликає значне шанування. О. Мусін визначає цей підхід як «історіолатрію» — форму поклоніння уявленням про минуле, закоріненим у колективній та культурній пам'яті [256;494;495;530;516], що має глибоке коріння в східнохристиянській традиції.

Отже, тяглість релігійно-культурної традиції зберігається незалежно від соціально-політичних змін і проявляється в освітній сфері. Радянська система освіти, попри революційні трансформації, зберегла трирівневу структуру, елементи класичного навчання та державний контроль. Влада СРСР посилила

централізоване управління ідеологізованою освітою. Також було збережено систему підготовки кадрів, що сприяло індустріалізації.

Крім того, педагогічні методики, такі як сувора дисципліна, класно-урочна система та екзаменаційний підхід, також перейшли у радянську систему, хоча й були модифіковані відповідно до нових соціально-ідеологічних реалій.

У контексті сучасного наративу України щодо національної пам'яті спостерігається тенденція до ідеалізації епохи Козаччини, яка, на думку багатьох, найбільше відповідає як зовнішнім, так і внутрішнім викликам, з якими стикається держава. Наукова спільнота визнає другу половину XVII — XVIII століття золотим періодом української культури, коли під впливом західноєвропейського бароко на території центральної України виник унікальний стиль — козацьке бароко. Пишність і урочистість цього стилю досягли свого піку в добу І. Мазепи, який був меценатом і фундатором численних величних храмів та сприяв розвитку української освіти (він активно підтримував Києво-Могилянську академію, фінансував її розбудову та надавав кошти на стипендії для студентів. За його сприяння академія перетворилася на провідний освітній та науковий центр православного світу. Мазепа також опікувався школами при монастирях і церквах).

Незважаючи на поступову втрату автономії, прав на власний устрій і церковну автокефалію в результаті імперського курсу на уніфікацію, Україна XVII — XVIII століть продовжувала творити самобутню культуру. Козацтво, нерозривно пов'язане з українським народом та захистом православної традиції в регіоні, стало втіленням націєтворчого зусилля, що мобілізувало всі ресурси народу — духовні, матеріальні, моральні, соціальні, культурні та політичні. Як зазначав В'ячеслав Липинський, козацтво стало фундаментальною силою, яка згуртовувала народ навколо ідеї національної самобутності [221].

Таким чином, культура козацтва, що домінувала в Україні в XVI — XVIII століттях, значно вплинула на формування української національної

свідомості. Вона стала невід'ємною частиною національної культури і спадщини сучасного українського народу, значною мірою витіснивши давньоруський період української історії з активної частини суспільної свідомості.

Отже, у різні історичні періоди розвитку України релігійний вплив на освітні процеси набував специфічних форм, що дає змогу виокремити типологію моделей такого впливу. У дохристиянську добу домінувала *синкретична* модель, в межах якої освітньо-виховна діяльність поєднувала елементи язичницької обрядовості та зародкові форми морального виховання, сформовані в межах народної традиції. Після хрещення Русі утвердилася *конфесійно-уніфікована* модель, що характеризувалася монополією православ'я в освітньому середовищі. Церковні школи та монастирі стали осередками релігійного і культурного розвитку, де домінували морально-духовні цінності, закладені у візантійській традиції.

У період XVI–XVIII століть сформувалася *унійно-поліконфесійна* модель, яка передбачала співіснування православної, католицької, протестантської та унійної освітніх традицій. Цей етап ознаменувався розвитком братських шкіл, поширенням гуманістичних ідей та активною освітньою конкуренцією між конфесіями. З включенням українських земель до складу Російської імперії виникла *імперсько-асиміляційна* модель, в межах якої релігійна освіта була підпорядкована завданням русифікації, а православ'я використовувалося як інструмент імперської ідеології. У радянський період функціонувала *секулярно-репресивна* модель, що передбачала жорстке витіснення релігії з освітнього простору, переслідування духовенства та ліквідацію релігійних навчальних закладів.

Після відновлення незалежності України почала формуватися *плюралістично-відновлювальна* модель, у межах якої релігійний компонент повернувся в освітній процес, було відновлено діяльність духовних навчальних закладів, налагоджено співпрацю між державою та конфесіями, а також запроваджено курси духовно-морального спрямування в системі

світської освіти. Конфесійна освіта продовжує відігравати важливу роль у формуванні культурної ідентичності й суспільних цінностей, забезпечуючи спадкоємність традицій та інтеграцію релігійних світоглядних орієнтирів у сучасний контекст.

Православна традиція в Україні історично формувала духовно-моральні засади та національну ідентичність через освіту й культуру. Католицька освіта, особливо на заході країни, підкреслювала особисту духовність, громадянську відповідальність і європейські цінності. Протестантська освіта акцентувала індивідуальну відповідальність, моральну дисципліну та сприяла соціальній активності.

Історична пам'ять і релігійні традиції стали основою формування етнічної ментальності, що проявляється в освітніх, культурних і суспільних практиках. Взаємодія релігійних традицій із науковими та освітніми процесами в Україні демонструє складний, але стійкий баланс між традицією й модернізацією. Збереження духовної спадщини залишається актуальним викликом в умовах сучасної секуляризації та глобалізаційних трансформацій.

З огляду на викладене, тяглість релігійно-культурних та освітніх традицій детально висвітлюється в наступному розділі, присвяченому етноконфесійній карті України. Матеріали цього розділу відображають історичну динаміку та сучасну діяльність релігійних навчальних закладів у різних регіонах, підкреслюючи як регіональні відмінності, так і спільні тенденції їхньої еволюції.

Висновки до другого розділу:

- Формування етноментальних чинників української релігійної освіти було тісно пов'язане з традиційною роллю Церкви у суспільному житті. Українське православ'я історично виконувало функцію не лише духовного осередку, а й ідейної основи для становлення національної ідентичності. Через систему освіти, яка охоплювала основи віровчення, церковнослов'янську мову та гуманітарні знання, Церква активно впливала на формування ціннісних орієнтирів суспільства.
- Православна традиція значною мірою визначала зміст і спрямованість навчальних програм, виступаючи частиною ширшої політики Російської імперії. Ця політика мала на меті утвердження православних цінностей як основи суспільного життя. Православна домінанта в освітній сфері надавала процесу навчання особливого характеру, де освіта та релігія перепліталися, створюючи своєрідний симбіоз, що дозволяв зберігати церковні традиції й підсилювати роль церкви як провідного освітнього інституту.
- Протягом тривалого історичного періоду православ'я залишалося інструментом консолідації, управління й асиміляції, але водночас зазнавало впливу західних релігійно-інтелектуальних течій. Ці ідеї сприяли реформуванню місцевої духовності, зокрема через інтеграцію раціоналістичних засад. У контексті імперської ідеології православ'я мало стати цементам, що об'єднував усі народи в єдиний «об'єднаний православний простір».
- Релігійна освіта в Україні стала важливою складовою у збереженні національної ідентичності, забезпечуючи духовний і культурний спадок, який впливає на суспільство й донині. Релігійна освіта враховувала етнічні особливості українців, відображаючи аграрний характер суспільства через образи землі, родини та праці в богословських текстах. Це сприяло збереженню національної свідомості та літературної традиції.

— Історична пам'ять та релігійні традиції стали основою формування етнічної ментальності українців, впливаючи на освітні, соціальні та культурні практики. Взаємодія релігії та науки демонструє складний баланс між традицією та модернізацією, збереженням духовної спадщини та інтеграцією сучасних освітніх методів.

Основні положення цього розділу висвітлено у таких публікаціях:

1. Deinega E. Orthodox dominant of preservation of national memory in the material and spiritual culture of the Ukrainian people. SKHID. 2024. № 4. С.47-52. DOI: <https://doi.org/10.21847/2411-3093.2024.649/> Веб-посилання на видання: <https://skhid.kubg.edu.ua/article/view/320795/311485>
2. Дейнега Є. Культурно-освітня діяльність церкви в Україні (кінець XVI – перша половина XIX ст.) Київські філософські студії : Матеріали V Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 20 травня 2022 р.) : тези доповідей / за заг. ред. проф. Р.О. Додонова. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2022. С.207 – 210 Веб-посилання на видання: https://fshn.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/kaf_f/KFS-2022/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0_%D0%9A%D0%A4%D0%A12022.pdf
3. Дейнега Є. Витоки формування етноментальності в контексті релігійної освіти: український досвід. *Інтеграція освіти, науки та бізнесу в сучасному середовищі: літні диспути: тези доп. III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*, 11-12 серпня 2021 р. Дніпро, Україна. Веб-посилання на видання: <http://www.wayscience.com/wp-content/uploads/2021/08/Materials-of-conference-11-12.08.2021-1.pdf>
4. Дейнега Є. Релігія як чинник формування вітчизняної освітньо-виховної традиції. *Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі: тези учасників міжнародної науково-практичної конференції*. 16-17 липня 2021 р. ГО Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, м. Одеса, С.42 – 46.

РОЗДІЛ III. РЕЛІГІЙНА СКЛАДОВА МЕНТАЛЬНИХ ЗМІН У СУЧАСНИХ ОСВІТНІХ ПРАКТИКАХ

3.1. Етноконфесійна карта вітчизняної релігійної освіти

Дослідження етноконфесійної карти країни дає змогу оцінити кількість і розташування релігійних навчальних закладів, їхній вплив на духовне, культурне та освітнє становлення різних етнічних груп. Географічний фактор, історичний контекст і соціокультурні особливості визначають тенденції розвитку релігійної освіти на регіональному рівні, сприяючи налагодженню міжкультурного діалогу та вдосконаленню освітніх практик.

Сучасна релігійна освіта в Україні ґрунтується на історичній спадщині, адаптованій до нинішніх умов. Вона відіграє ключову роль у збереженні мов, традицій та цінностей. Дослідженням тенденцій, викликів і перспектив цього напрямку активно займаються українські науковці, зокрема Л. Филипович, Н. Гаврилова, І. Ломачинська, В. Кримшарел, В. Єленський, Ю. Шульга, В. Хромець та інші. Вони розглядають питання релігійної освіти через призму етноконфесійних особливостей освітнього середовища.

Дослідження релігійної освіти в Україні нерозривно пов'язані з аналізом сучасного стану українських церков, оскільки освітні процеси формуються в умовах суспільних та конфесійних реалій. Важливим аспектом цього питання є ідеологічні розмежування в православ'ї, які, за спостереженнями архімандрита К. Говоруна, виходять за межі суто канонічних суперечностей. Він підкреслює, що сучасний поділ між українськими православними конфесіями відбувається переважно в політико-ідеологічній площині, віддзеркалюючи суспільні настрої початку 1990-х років, які полягали у «розділенні між проросійською й антиросійською верствами українського суспільства <...>. Більшість членів УПЦ не демонструє своїх політичних уподобань, найбільш активна частина цієї Церкви голосно проголошує ідеї політичної єдності з Москвою» [72, с.127-128]. Своєю чергою ПЦУ виникла в

результаті об'єднання декількох українських православних юрисдикцій. Основними передумовами для створення ПЦУ стали: Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП) та Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). У грудні 2018 року, на Об'єднавчому соборі у Києві, представники цих церков об'єдналися, щоб створити єдину Православну церкву України. Це об'єднання отримало підтримку Вселенського патріархату, і в січні 2019 року було надано томос про автокефалію ПЦУ.

Розуміння політико-ідеологічного каркасу ПЦУ вимагає хоча б побіжної історичної довідки про Церкви, з яких вона сформована. Київський патріархат орієнтувався на прозахідні та демократичні погляди, проте це не робить його виключно ліберальним. Ідеологічний профіль УАПЦ «сформувався у радянський період. Ця Церква увібрала в себе антирадянські та дисидентські настрої. Коли вона повернулася з вигнання до України після 1991 р., багато людей з української інтелігенції приєдналися до цієї Церкви, яка позиціонувала себе як ідеологічна альтернатива «радянським» Московському та Київському патріархатам. <...> [з часом] ця Церква повністю втратила свій антирадянський і дисидентський характер». К. Говорун називає позицію щодо «совєтскості» «основним ідеологічним кордоном всередині українського суспільства та серед українських церков» [там само].

Цитовані думки К. Говоруна знаходяться у статті, виданій до початку російсько-української війни, що зумовлює необхідність зробити деякі уточнення. Згадану «совєтскість» варто замінити на «російськість» (реальну чи надуману) в місцевому церковному середовищі, яку насамперед закидають УПЦ МП, і яка наразі є головним ідеологічним кордоном у соціально-релігійному житті України.

Згідно з соціологічним опитуванням, проведеним у 2024 році, в суспільстві існує запит на об'єднану Православну Церкву. Таку ініціативу підтримали 61% респондентів. Проти висловилися 16%, а 20% виявилися байдужими до поставленого питання [332].

В тому ж році голова Державної служби з етнополітики та свободи совісті Віктор Єленський зазначив, що у разі звернення предстоятеля Української православної церкви (Московського патріархату) митрополита Онуфрія з проханням про приєднання до Православної церкви України, буде запропонована обґрунтована та справедлива модель інтеграції [155]. Успішність таких ініціатив покаже час. Однак, вже зараз можна впевнено сказати, що випускники духовних освітніх закладів повинні бути готові до церковного діалогу, спрямованого на забезпечення порозуміння у місцевій спільноті вірян.

В 1998 р. консультант Всесвітньої ради церков з питань Східної Європи М. Матренчик вказував на те, що до падіння Берлінського муру у 1989 році Європа була розділена за ідеологічними переконаннями, однак тепер цей поділ має конфесійний характер. На думку деяких експертів, сьогодні формується новий розділ між Заходом і Сходом, який проходить вздовж східних кордонів Польщі та Угорщини. З одного боку цього розділу опиняються країни, що сповідують православну (східнохристиянську) традицію, а з іншого — держави з переважно католицькими та протестантськими громадами [57].

Як було сказано раніше, географічне положення України між Сходом і Заходом зумовлює поділ місцевого релігійно-культурного простору на конфесійному (між католицько-протестантським і переважно православним світом) та цивілізаційному (порубіжжя мусульманської і християнської цивілізацій) рівнях [там само, с.78], що висуває особливі вимоги щодо міжконфесійного та міжкультурного діалогу в Україні.

У 2019 році при Міністерстві освіти і науки України була створена Рада з питань співпраці з Церквами та релігійними організаціями. Основною метою її діяльності є забезпечення свободи совісті, гармонізація державно-конфесійних відносин у сфері освіти, розвиток конструктивного діалогу з релігійними спільнотами, а також використання їхнього потенціалу у виховному процесі для досягнення високих соціальних та освітніх результатів [328].

Посилення впливу Церкви на соціально-культурне життя та освітні практики держави, пояснюється тим, що «в Україні формування національної системи освіти відбувалося в тісному зв'язку з місцевою релігійною культурою» [472, с.97].

В сучасному освітньому просторі України домінує трактування релігійної освіти, запропоноване А. Колодним. Згідно з цим визначенням, релігійна освіта є процесом, основною метою якого є передача знань із релігійної тематики. Такий підхід спрямований на підвищення релігійної грамотності та розвиток здатності осмислено засвоювати основи конкретного релігійного вчення [195, с. 31-44].

У правовій системі України питання релігійної освіти регулюються положеннями Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [323]. У статті 6 цього закону зазначено, що державна система освіти є світською, відокремленою від церкви та релігійних організацій. Доступ до всіх рівнів освіти гарантується громадянам незалежно від їхніх релігійних переконань. Однак, передбачено, що громадяни мають право на вивчення релігійного віровчення і здобуття релігійної освіти. Водночас релігійні організації можуть, відповідно до своїх внутрішніх правил, створювати навчальні заклади, групи для релігійної освіти, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи належні їм або надані у користування приміщення.

Стаття 11 зазначеного закону визначає, що релігійні центри та управління, відповідно до своїх зареєстрованих статутів, мають право створювати духовні навчальні заклади для підготовки священнослужителів та інших спеціалістів у сфері релігії.

Становлення релігійної освіти в Україні отримало новий етап розвитку із ухваленням Закону України «Про вищу освіту» в редакції 2014 року, яким було легітимізовано спеціальність «Богослов'я» в освітньому процесі. Згідно зі статтею 31 цього закону, релігійні організації, зареєстровані у визначеному законодавством порядку, отримали право створювати заклади вищої освіти. У

статті 28 цього ж закону богословські заклади освіти включено до галузевих установ вищої освіти, а спеціальність «Богослов'я» виокремлено в окрему галузь знань із можливістю відкриття аспірантур, докторантур та спеціалізованих учених рад. Документи про вищу освіту, наукові ступені та звання, видані такими закладами, визнаються еквівалентними тим, що видаються в загальнодержавному порядку [320].

Водночас у статті 31 Закону України «Про освіту» [322] наголошується на світському характері державних та комунальних закладів освіти, які відокремлені від церкви та релігійних організацій. Приватні заклади освіти, включаючи ті, що створені релігійними організаціями, мають право визначати релігійну спрямованість своєї діяльності.

Окрім цього, стаття 14 цього ж закону передбачає можливість створення релігійними організаціями позашкільних навчальних закладів. Ці положення демонструють нормативно-правову базу, що сприяє розвитку релігійної освіти в Україні з урахуванням світського характеру державної освіти та прав релігійних організацій на освітню діяльність [там само].

Дослідниця Ю. Шульга акцентує увагу на тому, що «фундаментальна функція релігійної освіти реалізується у двох напрямках: поглиблення і розширення знань віруючих, а також первинне ознайомлення нових членів із основами віровчення». Перший напрямок, як правило, пов'язаний із професійною релігійною освітою (вивчення теології, священних текстів, релігійної історії, моральних і етичних принципів, а також практичних аспектів релігійної діяльності, таких як пастирська робота, капеланство, викладання релігійних дисциплін і релігійне консультування), тоді як другий стосується непрофесійної освіти. До непрофесійної релігійної освіти належать такі форми як дошкільна освіта (дитячі садки), загальнообов'язкова освіта (школи, гімназії, ліцеї) і додаткова освіта (недільні школи при храмах, катехитичні курси) [472, с.98].

Таким чином, релігійна освіта в Україні функціонує як у спеціалізованих навчальних закладах, так і в загальноосвітньому та позашкільному форматі,

забезпечуючи як підготовку духовних кадрів, так і релігійне просвітництво. Для всебічного дослідження релігійної освіти необхідно враховувати заклади, які представляють обидві ці категорії.

За В. Войналовичем, глобальні процеси релігійної регіоналізації значною мірою пояснюють і специфіку релігійного поділу в Україні, в межах якої можна виразно виділити чотири основних макрорегіони, кожен з яких має свої особливості конфесійної структури: **Західний** (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області); **Центральний** (м. Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області); **Східний** (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області); **Південний** (АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області, м. Севастополь).

Для аналізу регіональних особливостей етнорелігійних процесів в царині освіти та їх тенденцій у загальнонаціональному масштабі запропонований поділ виглядає цілком доцільним і обґрунтованим, оскільки він відображає специфіку культурно-релігійного досвіду України та вплив історичних чинників на її конфесійну карту.

Межа між першими двома макрорегіонами приблизно збігається з колишнім кордоном СРСР 1922–1939 років, що вказує на значні відмінності у рівнях активності та характері релігійних процесів [57, с.78].

Динаміка релігійних процесів тісно пов'язана з викликами, що постають перед суспільством. Етнічна складова релігійно-культурного середовища відіграє важливу роль у збереженні національної самобутності та формуванні почуття солідарності. Цей вплив охоплює всі сфери людської діяльності, зокрема освітню, сприяючи інтеграції культурних і духовних цінностей у суспільне життя через освітні практики.

Згідно статистичних даних, у 2000 році більшість українців (53%) виступали проти національно орієнтованої Церкви, тоді як 29% підтримували цю ідею. Впродовж 2010–2020 років частка противників варіювалася між 37%

і 43%, а прихильників — у межах 31–34%. У 2021 році, за даними опитувань, підтримка національної орієнтації Церкви зросла до 39%, водночас частка противників становила 44,5% [450].

Відповідно до інформації, наданої Державною службою з етнополітики та свободи совісті у відповідь на запит агентства «Інтерфакс-Україна», з моменту створення Православної Церкви України у 2018 році було зафіксовано зміни юрисдикції релігійних громад Української Православної Церкви Московського Патріархату на користь ПЦУ. Зокрема, у 2018 році до ПЦУ перейшли дві громади, у 2019 році — 319 громад, у 2020 році — 30, у 2021 році — 25, у 2022 році — 496, у 2023 році — 471, а в 2024 році (станом на 23 грудня) — 218 громад [110].

Після початку російсько-української війни, у 2022 році, частка громадян, які схвалюють патріотичну позицію Церкви, зросла до 49%, тоді як число противників знизилося до 32,5%. Ця динаміка свідчить про зростання суспільного запиту на підтримку Церквою народних цінностей в умовах соціальних викликів [450].

Станом на січень 2025 року, інформація про перехід духовних навчальних закладів з Української Православної Церкви Московського Патріархату (УПЦ МП) до Православної Церкви України (ПЦУ) є обмеженою. У переліку релігійних організацій, які мають змінити назву, зазначено 19 закладів, пов'язаних з УПЦ МП. На даний момент немає підтвердженої інформації про їхній перехід до ПЦУ [263].

Згідно зі статистикою за 2024 рік, 70% громадян України ідентифікують себе як православні. З них більшість — 56% від загальної кількості респондентів — належать до Православної Церкви України, що складає 81% серед усіх православних в Україні. Ще 7% відносять себе до православних без уточнення конфесії, а 6% — до Української Православної Церкви Московського Патріархату. Атеїсти складають 12% опитаних. Примітно, що серед відповідей категорії «інше» деякі респонденти називали себе «агностиками», «невіруючими» тощо, уникаючи ідентифікації як атеїстів, але

зазначаючи близькі за змістом позиції. До Української Греко-Католицької Церкви відносять себе 7% опитаних. Решта варіантів відповідей набрали не більше 3% [332].

Таким чином, аналіз конфесійних освітніх закладів доцільно здійснювати від більшого до меншого, враховуючи їхній вплив та розповсюдженість у різних регіонах країни.

У період з 1991 по 2021 роки на теренах країни сформувалася багаторівнева система духовно-освітніх закладів. Зокрема, релігійні громади заснували 13 079 недільних шкіл, що спрямовані на дітей віком від 3 до 12 років. Серед них 46 % належать православним громадам, майже 40 % – протестантським, а 13 % – католицьким. Цей показник демонструє значний розвиток початкової духовної освіти, незважаючи на те, що заняття в недільних школах проводяться лише один раз на тиждень.

Вищий рівень духовної освіти представлений семінаріями та духовними академіями, які пропонують комплексні навчальні програми. Ці програми охоплюють широкий спектр дисциплін, таких як історія богословської думки, герменевтика, екзегетика, гомілетика, апологетика тощо. Розвиток таких закладів свідчить про високий рівень зацікавленості релігійних громад у формуванні освічених служителів і поширенні духовних знань серед вірян.

Філософ І. Ломачинська підкреслює особливу роль соціального служіння релігійних організацій, яке «закладене у основах соціальних доктрин католицької та православної церков, слугує ідейною основою реальної участі священства у вирішенні складних соціальних проблем сучасності. Релігійні організації не лише виконують культово-богослужбові практики, забезпечуючи збереження традиційних духовно-культурних цінностей, вони беруть участь у різних видах соціальної діяльності, благодійництва, у співпраці з органами державної влади та громадськими організаціями, що зумовлює необхідність розширення фахових знань випускників спеціальності “богослов’я”» [240].

Варто проаналізувати освітні програми духовних навчальних закладів, їх професійну специфіку. Освітній стандарт першого (бакалаврського) рівня за спеціальністю 041 "Богослов'я" спрямований на формування професійних компетентностей, необхідних для вирішення складних завдань у богословській сфері. Головний акцент робиться на вивченні Святого Письма, історії богословської думки, віровчення та їхнього значення у суспільстві. Програма сприяє розвитку теоретичних знань, міждисциплінарного підходу, практичних навичок у роботі з текстами, а також морально-етичних цінностей і громадянської свідомості. Особлива увага приділена системному підходу до навчання, що включає аналіз священних текстів, вивчення релігійно-правових і богослужбових практик [240].

Однією з ключових особливостей освітньої програми є її міждисциплінарний підхід, що включає поглиблену підготовку з педагогіки, методики викладання та науково-дослідницьких підходів у богословській сфері. Здобувачі проходять виробничу педагогічну практику, виконують релігійно-дослідницьку діяльність і пишуть дипломну роботу. Це сприяє формуванню критичного мислення, здатності до інновацій та ефективного вирішення складних завдань.

Освітній стандарт другого (магістерського) рівня має на меті підготовку фахівців, здатних вирішувати складні професійні, наукові та інноваційні завдання. Програма забезпечує глибоке вивчення Святого Письма, богословської традиції, сучасних концепцій і міждисциплінарних досліджень. Особлива увага приділяється академічній автономії здобувачів, розвитку навичок дослідження, інтеграції богословських знань у суспільні та наукові процеси. Навчальні програми, як-от Таврійського християнського інституту для бакалаврів і Івано-Франківської академії Івана Золотоустого для магістрів, гармонійно поєднують теоретичну підготовку з практичними дисциплінами, що включають елементи етики, соціології, культурології та релігієзнавства [379;428].

Випускники програм можуть обіймати посади викладачів богословських дисциплін, наукових співробітників, консультантів із суспільно-релігійних питань, а також займатися пастирською та адміністративно-консультативною діяльністю. Програма готує спеціалістів, здатних брати участь у суспільних перетвореннях, сприяти міжрелігійному діалогу й формувати духовно-моральні цінності в освітньому та соціальному середовищах.

Освітня діяльність Православної Церкви України (ПЦУ) спрямована на підготовку кваліфікованих священнослужителів і церковних фахівців. Вона включає теологічну, духовну та гуманітарну освіту. Основними завданнями освітніх закладів ПЦУ є: теологічна підготовка (вивчення богослів'я, Біблії, історії церкви, церковного права), духовне виховання (формування духовного життя та моральних цінностей), а також гуманітарна освіта (розвиток загальних знань у галузі філософії, історії, мов та літератури).

Станом на 1 січня 2024 року в Україні діяло 8 295 релігійних організацій, що належать до ПЦУ. Серед них було 56 релігійних центрів та управлінь, до складу яких входили 8 075 релігійних громад, з яких 3 400 мали статус юридичних осіб. Крім того, функціонували 87 монастирів та 16 братств [155].

ПЦУ має п'ять богословських академій (Київ, Львів, Волинь, Ужгород, Івано-Франківськ) [165; 244; 60; 411; 315] один богословський інститут (Івано-Франківськ) [24], а також три духовні семінарії (Рівне, Дніпро, Львів) [337; 115; 272]. Також у Чернівецькому національному університеті імені Ю. Федьковича, що співпрацює з Православною Церквою України згідно з Меморандумом, підписаним Управлінням духовної освіти і богословської науки, реалізуються освітні програми «Богослов'я» для першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівнів вищої освіти. На цих програмах навчається понад 1200 студентів [327; 23]. Таким чином, основна географія закладів ПЦУ охоплює регіони з більшою підтримкою цієї церкви, зосереджуючи увагу на заході та частково центрі.

В той же період в Україні функціонувало 10 919 релігійних організацій УПЦ (МП), з яких 51 релігійний центр/управління, до яких входить 10 586 громад (6 037 із них юридичні особи) і 214 монастирів (104 жіночі та 110 чоловічі); 34 братства.

УПЦ (МП) має Київську духовну академію і семінарію (КДАіС) [174], що функціонує як єдиний освітній заклад із двома рівнями: семінарським (підготовка священиків) та академічним (богословська наукова освіта). Крім того, до системи духовної освіти належить один богословський університет (м. Луганськ; актуальна інформація про його статус є обмеженою), сім семінарій (у Волинській, Одеській, Полтавській, Почаївській, Сумській, Харківській та Сімферопольській єпархіях) [59; 281; 255; 313; 377; 430], а також вісім духовних училищ (у Володимирі-Волинському, Дніпрі, Миколаєві, Мукачеві, Корці, Довжанську¹, Чернігові та Кам'янці-Подільському) [61; 329; 83; 257; 330; 125; 382; 458; 96; 156].

У структурі УПЦ діють також три іконописні школи — імені прп. Андрія Рубльова, прп. Аліпія Іконописця [157], а також Черкаська єпархіальна школа, — та кафедра богослов'я при Класичному приватному університеті в м. Запоріжжі [126; 43].

Освітні заклади УПЦ МП мають більш рівномірний розподіл по Україні, включаючи східні та південні регіони, де ця церква традиційно має більше прихильників.

Показово, що Київська богословська академія ПЦУ і Київська богословська академія УПЦ МП відраховують власну історію із часів заснування Київської братської школи в 1615 році. Однак в сучасних умовах діалог між Церквами є вкрай напруженим, і перспективи порозуміння в майбутньому виглядають примарними, причини чого були викладені раніше.

В Україні існують православні дитячі садочки, які поєднують загальноосвітню програму з духовним вихованням на основі православних

¹ Не вдалося знайти актуальну інформацію про статус училища станом на січень 2025 року. Можливо, цей навчальний заклад змінив свій статус або був реорганізований.

цінностей. Наприклад, у Києві працює садок Trinity Kids, де акцент робиться на моральному та духовному вихованні дітей, використовуючи сучасні програми та методики, рекомендовані Міністерством освіти і науки України [403]. У Чернівцях працює православний приватний дошкільний навчальний заклад "Дзвіночок", який також спрямований на поєднання загальноосвітніх дисциплін із духовним вихованням дітей [273].

Система духовної освіти УГКЦ охоплює різні рівні навчальних закладів, які забезпечують підготовку священнослужителів та богословів. До неї входять університети, академії, духовні семінарії, богословські інститути та спеціалізовані школи середньої освіти.

Провідним вищим навчальним закладом є Український католицький університет у Львові [415], який був заснований як Греко-Католицька богословська академія та відроджений після ліквідації радянською владою. Іншим важливим вищим навчальним закладом є Івано-Франківська академія Івана Золотоустого [428], яка є наступницею історичної семінарії та сьогодні орієнтована на наукові дослідження.

Для підготовки священнослужителів у системі УГКЦ функціонують п'ять духовних семінарій: Львівська духовна семінарія Святого Духа [245], Івано-Франківська духовна семінарія імені священномученика Йосафата [151], Дрогобицька духовна семінарія [123], Тернопільська духовна семінарія [385] та Київська духовна семінарія (с. Княжичі, Київська область) [175].

Система також включає спеціалізовані богословські інститути. Інститут філософсько-богословських студій Василіан у Брюховичах виконує освітню місію для василіянського чернечого середовища. Інститут святого Томи Аквінського у Києві [398], заснований домініканцями, тісно співпрацює з УГКЦ. Також функціонують Богословські інститути Святого Йосафата у Івано-Франківську та Чернівцях.

На середньому рівні духовну освіту забезпечують Буцацький ліцей імені Святого Йосафата [47] та Львівський ліцей імені Климентія Шептицького [166], які поєднують загальну освіту з християнським вихованням.

Ця багаторівнева система освіти сприяє всебічному розвитку духовенства, просуванню богословської науки та формуванню християнської інтелігенції в Україні. Вона поєднує традиційні підходи з сучасними освітніми методами, забезпечуючи високу якість підготовки фахівців для потреб Церкви та суспільства.

Географія освітніх закладів УГКЦ має чіткий акцент на Західну Україну, що відображає історичний і культурний осередок церкви. Проте відкриття семінарій у Княжичах свідчить про поступове розширення діяльності УГКЦ у центральних регіонах.

Дослідниця Т. Рязанцева називає період кінця 1980-х – початку 1990-х років XX століття початком новітньої історії богословської освіти євангельських церков в Україні. Зазначений період характеризувався лібералізацією державної політики щодо релігії та освіти. Це сприяло активізації євангельських церков і релігійних організацій, а також заснуванню численних богословських навчальних закладів, що відображало зростаючий інтерес протестантських громад до богословської освіти [351].

Освітній потенціал протестантських церков пояснюється їх місією позитивного перетворення світу, а також історичним контекстом, який пов'язаний з ідеями Реформації (насамперед бібліоцентризму (*Solo Scriptura*) і принципу загального священства). Освітні заклади, засновані протестантами, перш за все готують фахівців у галузі богослов'я та церковного управління, а також формують у дітей, школярів і студентів основи християнських цінностей. Це спрямовано на те, щоб їхні випускники ставали гідними членами суспільства і водночас професіоналами у світських сферах [252].

Протестантські біблійні школи відіграють важливу роль у навчанні християнських принципів та підготовці до служіння. Вони пропонують інтенсивні програми різних форм навчання (стаціонарне, дистанційне, комбіноване), спрямовані на поглиблене вивчення Біблії, розвиток духовних навичок та практичне застосування віри.

Школи виконують не лише освітню, а й соціальну функцію, допомагаючи учням — часто людям із залежностями або складним минулим — інтегруватися в суспільство. Слухачі здебільшого прагнуть будувати життя на християнських цінностях.

Прикладом є «Міжнародна Біблійна школа», що має 30-річну історію та пропонує очне й дистанційне навчання. Програми акцентують на біблійних принципах, духовному розвитку, моральній чистоті, сімейних цінностях, волонтерстві та управлінні фінансами, сприяючи формуванню цілісної християнської особистості [389].

Сучасний стан протестантської освіти в Україні характеризується наявністю розгалуженої мережі навчальних закладів, серед яких провідне місце займають богословські семінарії, біблійні інститути та християнські університети. Вони належать до різних протестантських конфесій — баптистів, п'ятидесятників, адвентистів сьомого дня, лютеран та реформатів. Ці заклади відіграють важливу роль у підготовці духовенства, місіонерів, богословів і церковних працівників, а також у формуванні християнського світогляду в суспільстві.

У баптистському середовищі чільне місце займає Київський християнський університет [176], заснований у 1995 році. Він поєднує євангельські цінності з сучасними освітніми стандартами та має міжнародну орієнтацію. Українська баптистська теологічна семінарія [408], яка спочатку діяла в Бориславі, а згодом перемістилася до Львова, активно розвиває магістерські програми і підтримує широкі міжнародні зв'язки, у тому числі з баптистськими церквами діаспори. Важливу роль відіграє й Одеська богословська семінарія [408], заснована у 1989 році, яка пропонує бакалаврські та докторські програми, акредитовані Євро-Азіатською акредитаційною асоціацією. Ірпінська біблійна семінарія, один із найстаріших баптистських освітніх закладів, забезпечує ґрунтовну теологічну підготовку та має стабільну репутацію серед церков.

У п'ятидесятиницькому середовищі провідним закладом є Українська євангельська теологічна семінарія в Києві [409], яка поєднує академічну теологічну освіту з практичним служінням, активно використовує онлайн-формати та бере участь у соціальних проєктах. Рівненська духовна семінарія та академія Християн віри євангельської [337] має сучасну інфраструктуру та спеціалізується, зокрема, на музичному служінні. Львівська богословська семінарія [244] надає акредитовану освіту на бакалаврському й магістерському рівнях, орієнтуючись на євангельське богослов'я. Таврійський християнський інститут у Херсоні [379] здійснює підготовку служителів різних конфесій і має державну ліцензію. Важливою інституцією є також Євангельський теологічний університет у Києві [133], заснований за ініціативи Міжнародної Асамблеї Християн Віри Євангельської. Він готує духовенство та лідерів для служіння в євангельських громадах. Донецький християнський університет, тимчасово переміщений до Вінниці у зв'язку з військовими діями, продовжує навчальний процес та зберігає свою місію з підготовки пасторів і богословів.

Серед адвентистських закладів особливе місце займає Український гуманітарний інститут у Бучі [414], який у 2010 році об'єднався з духовною семінарією, утворивши єдиний освітній центр — Український адвентистський центр вищої освіти. Цей заклад пропонує гуманітарні програми з християнським етичним спрямуванням і має сучасну матеріальну базу. У Чернівцях діє Буковинський біблійний інститут [3], який має філії в інших містах і забезпечує морально-етичну та теологічну підготовку служителів. Крім того, адвентисти активно розвивають мережу загальноосвітніх шкіл християнського спрямування, таких як «Соломон», «Щасливе місто» та «Академія Мудрості».

Лютеранську богословську освіту в Україні представляє Українська Лютеранська Богословська Семінарія Святої Софії в Тернополі [410], яка готує пастирів і теологів для Української Лютеранської Церкви, зберігаючи елементи східної літургії. Реформатську традицію підтримує Закарпатський

угорський інститут імені Ференца Ракоці II [144], який у співпраці із Закарпатською реформатською церквою здійснює підготовку богословів, педагогів і церковних працівників, зберігаючи національні та релігійні традиції угорської громади.

Крім традиційних вищих навчальних закладів, в Україні діють і міжконфесійні ініціативи. Наприклад, Школа служіння в Києві [452] спрямована на практичну підготовку молоді до християнського служіння, об'єднуючи студентів із різних церков. В Одесі функціонує Християнський гуманітарно-економічний відкритий університет, що поєднує в собі елементи християнського світогляду з економічною освітою.

Загалом, протестантські освітні заклади України демонструють динамізм і здатність до адаптації в умовах соціальних змін, війни та глобалізації. Вони зберігають вірність біблійним цінностям і водночас активно інтегруються в національний та міжнародний освітній простір.

Освітні заклади протестантської освіти охоплюють усі основні регіони України, зосереджуючись у великих містах. Найбільша концентрація знаходиться в центральній (Київ) та західній частинах країни (Львів, Рівне, Тернопіль), що свідчить про традиційно активний розвиток протестантських спільнот у цих регіонах. Розташування закладів у південних (Одеса, Херсон) та східних регіонах демонструє спробу охопити всю територію країни, незважаючи на складнощі, зумовлені воєнними діями.

Духовне управління мусульман України (ДУМУ), засноване у 1992 році, є однією з найстаріших мусульманських організацій в Україні, що продовжує традиції духовних управлінь, створених ще в радянський період. ДУМУ орієнтується на більш традиційний підхід до ісламу, дотримується тісного зв'язку з духовними традиціями кримських татар (особливо після анексії Криму) та мусульман зі східних традицій. Організація тяжіє до дотримання традиційних ісламських інтерпретацій.

У 1993 році з ініціативи муфтія України шейха Ахмада Таміма, голови Духовного управління мусульман України (ДУМУ), було засновано

Ісламський університет, який є вищим духовним навчальним закладом, що здобув визнання серед численних ісламських наукових центрів світу. Він активно співпрацює як із зарубіжними, так і з українськими вищими навчальними закладами. Університет має філії в Сумах та Миколаєві.

Розташований у самому центрі Європи, Український ісламський університет відіграє важливу роль у формуванні об'єктивного і коректного уявлення про Іслам як релігію, вільну від будь-яких крайнощів, і сприяє діалогу між Сходом і Заходом.

На базі Ісламського університету діє міжнародна ісламська школа «Аль-Іршад», яка готує учнівську молодь до подальшого здобуття вищої освіти. Також діє школа хафізів «Аль-Махір». Мусульманський дитячий садок «Світлячок», розташований у Києві, реалізує концепцію гармонійного розвитку дітей, забезпечуючи якісне дошкільне виховання. Тут особливу увагу приділяють інтелектуальному розвитку, вивченню арабської мови, духовному становленню маленьких особистостей і підготовці до школи [162].

Духовне управління мусульман України "Умма" (ДУМУ "Умма") було створене у 2008 році. Організація з'явилася як альтернатива існуючим мусульманським структурам, щоб краще відповідати потребам різних етнічних груп мусульман в Україні. Відома сучасним, відкритим підходом до ісламу, орієнтоване на інтеграцію мусульман у багатоконфесійному українському суспільстві. Представляє інтереси різноманітних етнічних груп (арабів, чеченців, узбеків тощо), що проживають в Україні.

ДУМУ історично було більш відомим, але ДУМУ "Умма" активно розвивається і залучає нові громади. Обидві організації працюють над духовним розвитком мусульманської спільноти, хоча їх підходи та акценти можуть відрізнятися [66].

Юдейська освіта в Україні має традиції, які поєднують релігійні та світські аспекти. Вона реалізується через заклади та програми, що забезпечують навчання для дітей і дорослих. Основними напрямками є релігійні школи та єшиви, де вивчають Тору, Талмуд, обряди й мораль, а також

загальноосвітні школи й ліцеї, які інтегрують світські предмети з єврейськими традиціями. У синагогах працюють навчальні центри, що пропонують курси з історії, свят та івриту.

Юдейська освіта зосереджена переважно у великих містах із активними громадами, таких як Київ, Одеса, Львів і Харків. У Києві діє Єврейська гімназія, що поєднує загальноосвітнє та релігійне навчання, і Єврейський культурний центр, який організовує програми для дорослих. В Одесі школа "Шаарей Тіква" поєднує якісну загальноосвітню підготовку із вивченням єврейських традицій. Львівська гімназія «Братів Ізраїлю» є єдиним навчальним закладом у Західній Україні, який було відкрито єврейською громадою. Гімназія пропонує навчання з єврейської культури та загальноосвітніх предметів [70]. У Харкові діє «Ліцей Шаалавім», який надає якісну загальну освіту. Крім того, діти вивчають іврит, єврейські традиції та історію [429].

В Україні немає спеціалізованих буддійських освітніх закладів, які були б повністю присвячені буддійській освіті. Однак, є декілька громад та організацій, які пропонують навчання та виховання на основі буддійських принципів. Наприклад, буддійська громада в Києві проводить регулярні заняття та лекції. Буддійська громада в Одесі також активно працює над поширенням буддійських вчень [514].

В Україні діють освітні практики кришнаїтів через програми та заклади, що пропагують філософію свідомості Крішні. Одним із головних центрів є Духовна Академія свідомості Крішні в Києві [543], яка пропонує три рівні освіти. Також функціонує «Школа Екадаші», що навчає проведенню посту Екадаші. Релігійні практики кришнаїтів включають повторення мантр, поклоніння Вішну-Крішні, яг'ї, самскари та бгакті-йогу [542].

Освітні практики неоязичників в Україні спрямовані на відродження дохристиянських вірувань та культурної спадщини слов'ян. Вони включають лекції, семінари, фестивалі та майстер-класи, організовані, наприклад, «Сваргою». Неоязичницькі громади проводять гуртки для молоді, літні

табори, відзначають свята, такі як Купала та Коляда, та видають літературу. Вони також ведуть блоги та спільноти для популяризації знань про слов'янську культуру та релігію [339].

Дослідниця Г. Лозко вказує на «Фактичне двовір'я українців, яке має тисячолітню історію, переконливо свідчить про феноменальну живучість народних традицій» [237, с.79], збереження яких відбувається в повсякденному житті місцевого населення і може стати предметом окремого дослідження.

Таким є загальний історично-конфесій ландшафт українських земель, релігійно-культурна тяглість якого простежується крізь покоління.

3.2 Роль конфесійної домінанти етноментальності у освітніх практиках української діаспори

Освітні практики української діаспори стали важливим інструментом збереження національної самобутності, мови та культури в умовах еміграції. З початком хвиль міграції до Канади, США, Австралії та європейських країн, освітня діяльність діаспори сприяла підтримці української ідентичності, особливо серед молодшого покоління.

Українська діаспора формувалася поступово. Перша хвиля наприкінці XIX — на початку XX століття мала переважно економічний характер, коли українці виїжджали до Північної та Південної Америки в пошуках кращого життя. Друга і третя хвилі, що припали на періоди після Першої та Другої світових воєн, мали радше політичне підґрунтя, коли українці рятувалися від репресій. Четверта хвиля, що почалася після 1991 року, також була економічною, охоплюючи як постійних переселенців, так і трудових мігрантів. Сьогодні українська діаспора представлена майже в усіх країнах світу, включаючи Європу, Америку, Азію, Африку, Австралію та навіть Антарктиду [87, с.343-344.].

Україна входить до двадцятки країн із найбільшою діаспорою у світі (Forbes) [100]. За конфесійною приналежністю серед українців за кордоном переважають греко-католики та православні [87], тому освітні практики цих релігійних громад відіграють важливу роль у збереженні національної ідентичності.

Українські школи за кордоном відображають національно-патріотичні прагнення до збереження рідної мови. Освіта в діаспорі виконує роль культурного мосту, що об'єднує розрізнені громади. За даними Світового конгресу українців, такі школи діють у 23 країнах, серед яких США, Канада, Німеччина, Австрія, Польща, Бразилія, Аргентина, Велика Британія, Угорщина тощо. Багато з них засновані при церквах або тісно співпрацюють із ними [355].

Релігійні осередки, зокрема православні та греко-католицькі громади, часто стають центрами культурного та освітнього життя, де діти та молодь вивчають українську мову, культуру й історію разом із релігійними цінностями. Дослідники відзначають, що релігія є важливим інструментом культурного відродження, єднання та збереження національних традицій серед українців за кордоном.

Термін «діаспора» походить від грецького слова *διασπορά* («розсіяння») і спочатку використовувався щодо єврейського народу, але згодом став застосовуватися й до інших етнічних груп, зокрема українців. У сучасному розумінні, діаспора – це стабільна етнічна спільнота, що проживає поза історичною батьківщиною та створює власні соціальні, культурні й релігійні інституції для збереження своєї культури.

За словами дослідника І. Романька, поняття «українська діаспора», «закордонне українство» та «закордонні українці» [345] можна вживати як синоніми. У цьому дослідженні вони будуть використовуватися рівнозначно.

Освітні практики, сформовані в українських громадах за кордоном, допомагають українцям інтегруватися в приймаючі суспільства, водночас підтримуючи національну приналежність. Успішність освітніх практик

української діаспори значною мірою залежала від підтримки українських громадських організацій та церкви, які ставали культурними й освітніми центрами. Наприклад, у США Українська Католицька Церква активно підтримувала систему суботніх шкіл і видавництв для української діаспори, сприяючи її культурному відродженню.

Сьогодні підтримка української мови та культури залишаються основним завданням освітніх установ діаспори, однак їх організація початково була пристосована до стандартів освіти країн проживання, чому сприяла загальна орієнтація освітньої системи західних країн на адаптацію мігрантів до нових соціально-культурних умов [304, с.174].

Владика Б. Гудзяк вдало охарактеризовує усвідомлений вибір повної інтеграції в закордонне суспільство із одночасним збереженням української самобутності як «інтеграцію без асиміляції» [218].

Географічне походження представників української етнічності значно впливає на особливості їхніх культурних і звичаєвих традицій, а також на рівень згуртованості української діаспори. Традиційно, під час перших хвиль еміграції, вихідці із західноукраїнських земель (Галичина, Буковина, Закарпаття) переважно переселялися на Захід, тоді як переселенці з центральних і східних регіонів України — на Схід, що відобразилося на їхньому побуті, способах інтеграції в іншокультурне середовище та культурних уподобаннях [345; 359].

Культурні традиції західноукраїнців вирізняються вираженням національним характером із субетнічними елементами, як-от бойківськими, гуцульськими та лемківськими, що формувалися під впливом сусідніх народів, зокрема поляків, румунів, словаків і угорців. Натомість східноукраїнці, проживаючи в Російській імперії та СРСР, зазнали значного впливу російського етнічного середовища і, зокрема під час радянського періоду, переймали елементи радянського менталітету. Це особливо стосувалося переселенців на Далекий Схід, Крайню Північ та в Сибір у рамках державних ініціатив з освоєння цих територій [87].

Терміни «західна діаспора» і «східна діаспора» відображають не лише географічне розташування, а й соціокультурні відмінності між українськими емігрантами. «Західну діаспору» утворюють переважно вихідці із західних регіонів України, які оселилися в Західній Європі, Америці та Австралії, тоді як «східна діаспора» складається з вихідців із центральних та східних регіонів України, що проживають у країнах колишнього СРСР, а також деяких країнах Азії й Африки [14].

Таким чином, українська діаспора як соціокультурний феномен формувалася під впливом численних факторів: чисельності переселенців, регіонів їхнього походження, особливостей розселення у приймаючих країнах, імміграційної політики урядів та рівня міжетнічної терпимості. Ці умови створили своєрідну систему, що об'єднує різні покоління українців з різним життєвим досвідом.

Дослідниця Л. Божук називає українську діаспору «етнокультурним феноменом», що склався під впливом таких важливих чинників, як релігія, громадсько-політична діяльність і освіта [26, с.52]. Кожен з цих напрямів відтворював звичний уклад життя, спираючись на традиційні інституції — Церкву і школу.

Священики та активісти церковних громад відігравали важливу роль у житті перших українських переселенців, особливо греко-католиків, які почали освоювати нові землі у другій половині XIX століття. Разом із переселенцями до нових країн прибули священнослужителі й представники світської інтелігенції, які розуміли свою відповідальність перед українськими громадами за кордоном. Вони стали засновниками української шкільної системи, активно розширювали мережу благодійних організацій, створювали перші парафії та єпархії, формували духовне життя відповідно до актуальних викликів і потреб громади [473, с.345].

Церква швидко стала центром культурного й громадського життя діаспори, сприяючи збереженню української національної ідентичності серед перших іммігрантів і прищеплюючи її наступним поколінням. Так,

священнослужителі та активісти активно організовували парафії, єпархії, школи та благодійні товариства. Першим прикладом такої діяльності стала ініціатива отця Івана Волянського в місті Шенандоа (штат Пенсільванія), який у 1886 році заснував Братство св. Миколая, а у 1888 році відкрив першу школу українознавства та освятив новозбудовану церкву [455].

У 1920-х роках, поряд із суботніми школами та школами українознавства при українських католицьких парафіях, почали з'являтися перші повноцінні українські денні школи, що згодом стали частиною американської освітньої системи. Проте в першій половині XX століття українські навчальні заклади в діаспорі стикалися з численними труднощами: бракувало кваліфікованих педагогів, навчальні програми не були стандартизовані, а підручників не вистачало. Ситуація значно покращилася після Другої світової війни, коли на еміграції опинилося багато українців, що брали участь у національно-визвольній боротьбі. У другій половині 1940-х років українська громада на Заході активізувала зусилля, спрямовані на розвиток освітніх та культурних установ для збереження культурної спадщини та захисту від асиміляції [149].

Як бачимо, греко-католицьке духовенство відігравало важливу роль у збереженні української ідентичності та національної свідомості ще з XIX століття і до початку XX століття. Українська Греко-Католицька Церква стала основою культурного та національного становлення українських емігрантів за кордоном, особливо в США, де українські громади найбільше сконцентровані в Нью-Йорку, Пенсильванії, Вашингтоні, Мічигані, Массачусетсі, Меріленді та Техасі [87].

Школа-академія Святого Василя в Дженкінтауні, Пенсільванія, заснована монахинями василіанського ордену в 1931 році, діяла до 2021 року. Перші сестри-василіанки прибули з Яворова в 1911 році на запрошення єпископа Сотера Ортинського. Вони опікувалися сиротами, засновували парафіяльні школи та відкрили середню школу й коледж. У придбаній

єпископом будівлі створили монастир і дитячий притулок, а згодом переїхали на ферму, забезпечуючи себе і дітей.

Школа Св. Василя переважно навчала українських дівчат і мала багату культурну спадщину: музеї, центр української культури та бібліотеку. Учні старших класів, крім основної програми, вивчали бухгалтерію, водіння, живопис, скульптуру та інші дисципліни. Навчання було платним [360].

Доцільно коротко розповісти і про Менор-коледж — приватний коледж, розташований у Дженкінтауні, Пенсільванія, заснований у 1947 році сестрами Чину Святого Василя Великого для дітей українських емігрантів. Сьогодні він надає ступінь бакалавра й пропонує гуманітарну освіту. З 1977 року при коледжі діє Центр вивчення української спадщини, що включає бібліотеку, архів, колекцію мистецтва та академічні дослідження. Заклад сприяє інтеграції українських іммігрантів в американське суспільство, зберігаючи водночас національну ідентичність. Випускники часто стають викладачами українознавства в українських громадах США [491].

Наразі українська діаспора в США має численні освітні, культурні та релігійні організації. Наприклад, неподалік Х'юстона діє греко-католицька церква з недільною школою та культурним клубом, спрямованими на збереження українських традицій [479]. В самому Х'юстоні діє неконфесійна «Рідна школа», метою школи є збереження та поширення української мови та культури серед української громади міста [338].

Школи українознавства, створені емігрантами 1940-х років під егідою Товариства «Самопоміч», стали ключовими для збереження національної ідентичності. Перша така школа відкрилася в Нью-Йорку у 1949 році. Ці заклади разом із церквою відігравали значну роль у вихованні молоді, сприяючи згуртуванню громади та протидії асиміляції [236].

Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) у своїй місіонерській та освітній діяльності спирається на єкуменічну концепцію, яка включає принципи гідності людини, миру, соціальної справедливості та розвитку культури в християнському дусі. Ці засади активно реалізуються через освітні

ініціативи української діаспори. Блаженніший Святослав підкреслює, що прагнення до освіти є глибоко вкоріненою культурною рисою українців. Однак історичні травми спричинили недовіру до державних і релігійних інституцій. Подолання цього можливе через спадковість, відкритий діалог і збереження традицій [229].

Загальні особливості католицької освіти полягають в тому, що вона спрямована не лише на членів Церкви, а на всіх, хто прагне отримати освіту високого рівня. Основою є християнська антропологія, яка підкреслює унікальність кожної людини та її гідність. Очевидно, що перебуваючи у більш сприятливих умовах західного світу, освітньо-культурний потенціал Церкви розкривається в більшій мірі, аніж на Батьківщині.

Українська Православна Церква США є автономною юрисдикцією Константинопольського патріархату, що надає духовне керівництво українській діаспорі, зберігаючи православну віру, мову та культуру. Одним із ключових її освітніх осередків є Свято-Софійська Богословська семінарія, заснована в 1975 році, яка готує духовенство та мирян до служіння в українських православних громадах. Програма семінарії поєднує богословську освіту, пастирську практику, вивчення української культури й мови. Семінарія підтримує міжконфесійну співпрацю та забезпечує духовне формування через щоденні богослужіння. У навчанні беруть участь українсько-американці, новонавернені й іноземні студенти [541].

Суботня школа при Українському Центрі в церкві Святого Андрія (Саут Баунд Брук, Нью-Джерсі) сприяє збереженню української мови, традицій і духовних цінностей, поєднуючи релігійне виховання з вивченням українознавства, літератури та співів. УПЦ США активно займається благодійністю, підтримує сиротинці, біженців і надає стипендії. Головна резиденція церкви розташована у Саут-Баунд-Бруку, де знаходиться кафедральний собор Святої Софії. Церква також підтримує Центр української культури та освіти [539], школу українознавства, Український культурний центр. Також діють Об'єднані православні сестринства, забезпечують

співпрацю всіх окремих сестринств парафій на всій території Сполучених Штатів [541].

Стратегічний план УПЦ США ґрунтується на Святому Письмі та вченні Христа, адаптуючись до сучасних умов із використанням технологій. Церква прагне зберігати православну віру та задовольняти культурні потреби парафіян. Водночас вона стикається з викликами: мовними бар'єрами, низькою релігійною обізнаністю, обмеженою інтеграцією нових парафіян. Проблемами залишаються слабка комунікація між Церквою і парафіями та недостатня підтримка духовенства. Для розвитку громади необхідна цілеспрямована й системна робота [там само].

Українська Православна Церква США залишається ключовим зв'язком між українською православною діаспорою та історичною Батьківщиною, активно працюючи над збереженням духовних і культурних цінностей українців в Америці.

Історія української діаспори в Канаді розпочалася наприкінці ХІХ століття з прибуттям переселенців із Галичини та Буковини. Громади намагалися зберегти національну ідентичність через освітні ініціативи, що переросли в суботні школи, де вивчали українську мову, культуру та релігію. Політика багатокультурності, впроваджена в Канаді, сприяла включенню українських освітніх програм до державної системи, що підтримувало мову та культуру громади.

Однією з основних організацій, що підтримувала освітню діяльність українців, став Конгрес українців Канади (КУК), заснований у 1940 році. Завдяки його зусиллям українська мова та культура стали частиною шкільних програм у провінціях із високою концентрацією українців, як-от Манітоба, Саскачеван та Альберта. КУК забезпечував видавництво підручників і проводив курси для викладачів, допомагаючи адаптувати навчальні програми до вимог канадської системи освіти [538].

У Канаді функціонує понад 60 суботніх шкіл, де діти вивчають українську мову, літературу та історію, зберігаючи зв'язок із національними

традиціями. Такі школи підтримуються громадськими організаціями та церквами [250].

Українська діаспора в Канаді також значно сприяла розвитку вищої освіти, зокрема через підтримку Канадського інституту українських студій (КІУС) при Манітобському університеті. Інститут досліджує українську історію та культуру, залучаючи дослідників з України та інших країн [502].

Освітні практики української діаспори в Канаді мають вирішальне значення для передачі культурних традицій, мови та знань про Україну новим поколінням. Завдяки діяльності українських церков і підтримці держави українські громади створили комплексну систему навчання, яка сприяє культурній згуртованості та участі молоді в житті громади. Українська церква залишається важливим осередком, де поєднуються релігія, освіта та культура, що дозволяє українцям у Канаді зберігати національні традиції та передавати їх наступним поколінням [378; 112].

Парафія УГКЦ в Місиссазі (Онтаріо) підтримує віру й національні традиції українців. Собор Успення Пресвятої Богородиці, найбільший у Канаді, об'єднує близько 1300 родин. Настоятелем із 2000 року є митрофорний протоієрей д-р Роман Паньків.

При парафії діє школа Святої Софії, де навчаються діти українського походження. Заклад не лише забезпечує освіту, а й виховує релігійну віру та національну ідентичність. Також діють культурні гуртки: народні танці, співи, гра на бандурі та кулінарні майстер-класи, що допомагають зберігати українську спадщину [291].

Діяльність Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) в Америці та Канаді мала спільні риси, але також відрізнялася в деяких аспектах, зумовлених особливостями громад та умовами кожної країни.

У США УГКЦ переважно зосереджувалася на духовній підтримці та культурній згуртованості українських іммігрантів у великих містах, таких як Нью-Йорк та Філадельфія, тоді як у Канаді — також на освітніх і культурних програмах у сільських громадах. Православ'я в Канаді має давню історію, що

бере початок ще у XVIII столітті під впливом Російської Православної Церкви. У 1918–1919 роках було створено Українську Греко-Православну Церкву (УГПЦ), яка згодом увійшла до складу Вселенського Патріархату як Українська Православна Церква Канади (УПЦК). Сьогодні УПЦК налічує понад 240 парафій і активно підтримує українську громаду через духовну, освітню та культурну діяльність. Її центр розташований у Вінніпезі, де функціонують митрополичий собор і богословська колегія [9].

Таким чином, УПЦК є важливим осередком духовного та культурного життя українців у Канаді, об'єднуючи їх навколо спільних цінностей та традицій.

Були і інші напрямки переселення. Дослідниця Л. Матлай пише, що перші поселенці з України, група селян із сіл Білий Камінь і Хильчичі Золочівського повіту Галичини, починаючи з 1893 року, відвідували католицьку церкву у Манчестері, намагаючись почути Слово Боже. Географія розселення українців була доволі широкою: наприкінці ХХ століття греко-католицькі релігійні центри діють у Лондоні, Манчестері, Кембріджі, Едінбурзі, Рочдейлі та інших; православні – у Лондоні, Бадфорді, Кіхлеї, Дарбі, Ковентрі, Лідсі, Лестері, Пітсборо, Престоні, Ноттінгемі, Манчестері, Свіндоні, Скотпорті, Кіддермінстері, Іпсвічі» [250, с.784].

Український Інститут у Лондоні, заснований у 1979 році при Українському Релігійному Товаристві «Свята Софія» за ініціативою Йосифа Сліпого, є важливим культурно-освітнім центром. Спочатку він функціонував як лондонське відділення УКУ в Римі, а з 2005 року отримав нинішню назву. У 2016 році став незалежною благодійною організацією, залишаючись філією УКУ. Спершу орієнтований на українську громаду, Інститут розширив аудиторію, особливо після здобуття Україною незалежності. Він проводить лекції, дискусії, презентації книг та культурні заходи, організовує курси української мови, Читацький клуб і мистецькі виставки. У 1980–1990-х роках діяв як центр українознавчих семінарів.

Сьогодні Інститут активно співпрацює з академічними та культурними установами, інтегруючи українську тематику в освітнє середовище Великобританії [540].

Діяльність Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) в Німеччині сприяє інтеграції України із Західною Європою, зокрема через розвиток культурних і соціальних зв'язків між українцями та німцями. Церква активно співпрацює з іншими християнськими громадами, сприяючи єдності Східних Церков. Душпастирське служіння здійснюється на понад 40 локаціях по всій Німеччині, включаючи паломництва та освітні програми для молоді. Важливий внесок у підтримку українського душпастирства в Німеччині робить благодійний фонд St. Ansgarwerk. Українська суботня школа у Відні є провідним освітнім осередком для українців в Австрії, об'єднуючи громаду та забезпечуючи підтримку національної культури й мови [409].

Українська школа «Ерудит» у Відні – ще один важливий освітньо-культурний осередок українства у Австрії. Школа співпрацює з Українською Греко-Католицькою Церквою Святої Варвари та Українською Православною Церквою в Австрії. Щосуботи в школі проводяться уроки християнської етики [417].

Український католицький університет у Римі, заснований у 1963 році митрополитом Йосифом Сліпим, став осередком збереження української богословської та культурної спадщини. У 1960–1980-х роках університет видав понад 200 наукових праць та проводив богословські програми. Після здобуття незалежності України, університет перемістився до Львова, а його римська частина зберігала бібліотеку, музей та гуртожиток. У 2008 році відновили Інститут святого Климента Папи, а у 2023 році університет відновив свою діяльність, зосередившись на розвитку освіти, науки та міжнародної співпраці [416].

Релігійне життя української громади в Будапешті активно розвивається. Парафія Покрови Богородиці має кілька спільнот і центри підтримки, включаючи молодіжне душпастирство та соціальні ініціативи. У 2020 році

була заснована фундація та веб-сайт УГКЦ в Угорщині. Парафія організовує табори для молоді, культурні та освітні заходи. Крім того, щосуботи працює церковна "Рідна школа", де навчаються близько 40 дітей. За останні роки парафія активно проводить реколекції, концерти та здійснюють благодійні ініціативи [412].

Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) у Польщі є східною католицькою церквою візантійсько-українського обряду, яка визнає владу та авторитет Папи Римського. Вона об'єднує переважно вірних українського походження. Станом на 2015 рік, УГКЦ у Польщі налічувала близько 55 тисяч вірних, 82 священників та 128 парафій.

Церковна структура УГКЦ у Польщі складається з Перемисько-варшавської Митрополії у складі трьох єпархій. Перемисько-Варшавська архиєпархія: Охоплює південно-східні регіони Польщі, включаючи воєводства Люблінське, Підкарпатське, Малопольське та інші. Налічує 49 парафій, де служать 25 священників для приблизно 25 тисяч вірних [293].

Вроцлавсько-Кошалінська єпархія: Охоплює західні та північно-західні регіони Польщі. Станом на 2020 рік, налічувала 64 парафії, де душпастирське служіння здійснювали 30 священників для 25 тисяч вірних [64].

Ольштинсько-Гданська єпархія: Створена у 2020 році, охоплює північні регіони Польщі [404].

УГКЦ у Польщі активно підтримує духовні та культурні потреби української громади, організовуючи богослужіння, релігійні заходи та культурні події. Церква також видає щомісячний часопис «Благовіст» українською мовою. З 1 вересня 2023 року всі парафії УГКЦ у Польщі перейшли на новий стиль для нерухомих свят, святкуючи їх за григоріанським календарем, тоді як святкування Великодня та інших рухомих свят залишилося за юліанським календарем [405].

Освітні заходи УГКЦ в Польщі включають різноманітні програми та ініціативи, спрямовані на підтримку освіти та культури української греко-

католицької спільноти. Це може включати освітні програми для дітей та молоді, культурні заходи, а також співпрацю з іншими освітніми установами.

Таким чином, УГКЦ у Польщі відіграє важливу роль у збереженні духовної та культурної ідентичності українців, сприяючи їх інтеграції в польське суспільство та підтримуючи зв'язок з українськими традиціями.

Православна присутність в Європі та Америці – це феномен ХХ ст., виникнення якого пов'язано з «соціальними катаклізмами новітнього часу» [406, с. 177-195]. Насамперед мова йде про «дві світові війни, наступ комунізму і тривалу роз'єднаність між Заходом і Сходом. Православна присутність в Європі та Америці стала невід'ємною частиною релігійного життя діаспори. Зростання православних громад у цих регіонах було спричинено кількома хвилями міграції, які мали політичні та економічні причини. Від революції 1917 року до кінця ХХ століття православні церкви стали центрами, де емігранти могли знайти не лише духовну підтримку, але й зберігати свою культурну ідентичність.

Важливою складовою діяльності православних церков у діаспорі стала освітня діяльність. Церкви організовували школи, де дітей навчали не лише релігії, але й української мови, історії та культури. Такі освітні заклади, як суботні школи, забезпечували зв'язок молодих поколінь з їхньою спадщиною і сприяли збереженню національної самобутності в умовах еміграції [201].

Історія української громади в Бразилії розпочинається з перших документальних згадок на початку ХІХ століття, коли мореплавець Юрій Лисянський з Ніжина, здійснюючи навколосвітню подорож, описав свої враження про країну у своєму щоденнику (1803–1804 рр.). Проте масова українська імміграція до Бразилії розгорнулася лише наприкінці ХІХ століття. Перші українські переселенці, прибувши у період 1872–1884 рр., оселилися переважно в Сан-Пауло та Курітібі. Основна хвиля еміграції відбулася в 1895–1907 рр., коли з Галичини до Бразилії переїхало близько 9 тисяч сімей, що заклало основи українських колоній у штатах Парана та Санта-Катаріна.

Надалі, у 1910–1940-х рр., у країну приїхали ще 30 тисяч українців, а після Другої світової війни – близько 7 тисяч осіб (1947–1952 рр.).

Сьогодні близько 500 тисяч осіб в Бразилії є етнічними українцями, 400 тисяч з яких проживають у штаті Парана, що заслужено має неофіційний статус «бразильської України». Найбільші українські громади штату розташовані в містах Прудентополіс, Курітіба, Уніао-да-Віторія, Іраті, Ріо-Азул, Іваї та інших.

З приїздом галичан на початку 1890-х років з'явилися і перші священики Української греко-католицької церкви (УГКЦ), які заснували перші українські школи у приватних домівках, а згодом, у 1898 році, дві суботні школи у Прудентополісі. Значний внесок у розвиток освітньої та релігійної діяльності зробили отці-василіяни та черниці, а вже у 1935 році василіани заснували середню школу — Малу семінарію Святого Йосифа, де навчання велося українською та португальською мовами. Тоді ж розпочав діяльність найстаріший український часопис Бразилії — тижневик «Праця», який видається василіанами й донині.

Активну освітню діяльність провадили також Сестри Служебниці Пречистої Діви Марії, які в 1911–1913 рр. прибули до Бразилії, організували школи в українських громадах Прудентополіса, Ірасеми й інших міст. На 1913 рік існувало вже 35 українських шкіл у штатах Парана, Санта-Катаріна та Ріо-Гранде-до-Сул. Важливо, що частина з них перебувала на державному фінансуванні, що свідчить про сприятливу політику бразильського уряду до української громади.

Поряд з освітніми закладами українці почали зводити і храми. Першою українською церквою в Бразилії стала церква Святого Архангела Михаїла, побудована у Сьєрра-до-Тігре в 1899 році. Цей храм є одним із найстаріших українських архітектурних пам'яток країни, згодом відтворений у Українському меморіалі в Курітібі. У 1902 році була побудована українська католицька церква св. Василя Великого в Уніао-да-Віторія, а в 1910 році в

Курітібі проведено український конгрес, де обговорювалися питання щодо заснування єпископату для українських вірян.

Період 1930-х — початку 1940-х рр. був непростим для української громади через політику «націоналізації», яка забороняла іммігрантські організації. Відновлення української громадської діяльності стало можливим лише після Другої світової війни. Водночас Українська греко-католицька церква продовжувала діяльність, зокрема, у 1941 році відкрито навчання української мови в Інституті катехиток Св. Ольги в Прудентополісі.

УГКЦ у Бразилії зміцнила свої позиції у 1960-х роках, коли у 1962 році створили Апостольський екзархат, який у 1971 році отримав статус єпархії св. Івана Хрестителя в Курітібі. Першим єпископом став Йосиф Мартинець, а його наступник, єпископ Єфрем Кривий, сприяв розбудові нових храмів та культурних центрів. У 2014 році Папа Франциск підніс єпархію до архієпархії, а також створив Єпархію Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці з центром у Прудентополісі, яку очолив єпископ Мирон Мазур.

На сьогодні Українська греко-католицька церква в Бразилії є однією з найбільших і найбільш активних релігійних громад української діаспори, відіграючи ключову роль у збереженні культурної ідентичності, освітньому та релігійному житті громади [419].

В Аргентині, за оцінками експертів, нині проживає від 350 до 500 тисяч осіб українського етнічного походження. Українська еміграція до Аргентини характеризується чотирма основними хвилями: перша охоплює період з 1897 до 1914 року, друга – з 1922 до 1939 року, третя – з 1946 до 1951 року, і четверта розпочалася у 1993 році.

Перша хвиля українських переселенців, які прибули наприкінці XIX століття та до початку Першої світової війни, складалася переважно із селян. Це зумовило їхню подальшу спеціалізацію в сільськогосподарській діяльності. Найбільший потік емігрантів було зафіксовано в період 1924–1932 років, коли значна частина мігрантів прибула із Західної України.

Емігранти, які прибули після Першої та Другої світових воєн, часто належали до учасників національно-визвольного руху в Україні або були особами, примусово вивезеними на роботи до Німеччини. Ця хвиля еміграції вирізнялася високим рівнем освіти серед її представників, що сприяло активізації суспільного життя української діаспори та створенню численних громадських організацій.

Четверта хвиля еміграції розпочалася після розпаду СРСР, коли Аргентина почала орієнтуватися на Східну Європу як джерело кваліфікованої робочої сили. З 1993 року українці могли скористатися спрощеною процедурою імміграції: за умови подання необхідних документів і проходження співбесіди у консульському відділі Посольства Аргентини в Україні вони отримували візу з правом на річне працевлаштування. Надалі, за наявності офіційного трудового контракту, віза продовжувалася безкоштовно. Через три роки перебування в Аргентині можна було подати заявку на постійне місце проживання, що відкривало перспективу отримання аргентинського громадянства. Це, своєю чергою, спрощувало можливість подальшої міграції до Канади, США або країн Західної Європи.

Основна частина етнічних українців мешкає в столиці та провінції Буенос-Айрес (більше 120 тис. осіб) та провінції Місьйонес (близько 170 тис. осіб). Місцями компактного проживання є також провінції Чако (50 тис. осіб), Кордоба (15 тис. осіб), Мендоса (10 тис. осіб), Формоса (8-10 тис. осіб), Ріо-Негро (3 тис. осіб) та Коррієнтес (3 тис. осіб) [416].

Українська греко-католицька церква (УГКЦ) відіграє значну роль у збереженні та поширенні української культури та освіти серед української громади в Аргентині. У 2007 році було створено Інститут української культури та освіти ім. Патріарха Йосипа Сліпого, основним завданням якого є збереження та поширення української культури серед нових поколінь етнічних українців, підготовка вчителів та викладачів українознавчих дисциплін у парафіях і громадських осередках українців, а також проведення наукових досліджень і видавничої діяльності у співпраці з церковними, громадськими

та науково-освітніми установами Аргентини, України та української діаспори [10].

Буенос-Айреська єпархія Покрови Пресвятої Богородиці УГКЦ, юрисдикція якої охоплює всіх українців греко-католиків, що проживають в Аргентині, також активно сприяє культурно-освітній діяльності, організовуючи різноманітні заходи та підтримуючи українські традиції [36].

Українські релігійні організації в Аргентині, такі як Українське культурне товариство «Просвіта», засноване у 1924 році, відіграють важливу роль у збереженні та розвитку української культури та освіти, маючи центральне відділення у столиці та 9 діючих філій у містах провінції [416].

Початок повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 році спричинив масову хвилю вимушеної міграції, яка стала найбільшою в Європі з часів Другої світової війни. Мільйони українців залишили свої домівки, шукаючи безпеки в різних країнах, переважно в Європі, зокрема в Польщі, Німеччині, Чехії, Італії та Іспанії, а також у США, Канаді та інших регіонах. Ця хвиля еміграції мала свою особливість: більшість тих, хто виїхав, становили жінки, діти та літні люди. Значна частина нової діаспори складалася з висококваліфікованих фахівців, які швидко адаптувалися до життя за кордоном і почали будувати нові громади.

Українці, які опинилися в інших країнах, не залишилися пасивними спостерігачами, а активно включилися в громадську діяльність, створюючи волонтерські ініціативи, благодійні фонди та культурні осередки. Багато з них почали працювати над поширенням інформації про Україну, організовувати заходи на підтримку своєї країни та допомагати співвітчизникам, які потребували підтримки в нових умовах. Українські громади стали важливими центрами взаємодопомоги та інтеграції, сприяючи збереженню національної ідентичності, популяризації української культури та мови.

Одним із ключових факторів підтримки українських біженців за кордоном стала церква. Українські православні та греко-католицькі громади, що діяли в різних країнах ще до початку війни, стали важливими центрами

допомоги та адаптації. Церкви організовували гуманітарну підтримку, надавали прихисток, допомагали з пошуком житла та роботи. Крім того, вони відігравали важливу роль у збереженні духовного життя переселенців, проводячи богослужіння українською мовою, забезпечуючи моральну підтримку та створюючи середовище, яке допомагало зберігати національну ідентичність.

Як зазначає Л. Филипович, «Поява нової пастви – біженців – вірних в тимчасовому статусі на обмежений час – створює нову канонічну реальність» [423, с.292-293]. Також авторка вказує на виклики, що постають перед Церквою в умовах сучасних міграційних процесів українців. Однією з ключових загроз є ризик поступового розмивання або повної втрати релігійної ідентичності через відсутність у місцях новоприбуття українських конфесійних громад. Брак церковної спільноти, рідної мови богослужіння та духовної підтримки у нових регіонах послаблює релігійні зв'язки переселенців із традиційними для них конфесіями.

На тлі загального відчуття невизначеності, самотності, втрати звичного середовища та відсутності постійного духовного наставництва зростають ризики поступового послаблення або навіть остаточного занепаду релігійної самосвідомості. У таких умовах віра може стати другорядною, а релігійні практики — занепасти.

Окремим викликом є активізація прозелітичних тенденцій з боку релігійних течій, які не є традиційними для українських переселенців. Вони використовують фактор мовної адаптації, культурної близькості, візуальної привабливості ритуалів та зручність логістичної доступності для залучення нових вірян. Усе це ставить перед Церквою нагальне завдання розробки ефективних механізмів підтримки релігійної ідентичності українців у діаспорі, щоб запобігти духовній асиміляції та втраті віри [там само].

Таким чином, конфесійна домінанта залишається важливим чинником формування та підтримки етноментальності української діаспори, відіграючи роль у духовному, культурному та освітньому житті мігрантів. Вона сприяє

збереженню українських традицій за кордоном, забезпечуючи їхню передачу наступним поколінням.

Православні та греко-католицькі церкви в українській діаспорі стали не лише центрами духовного життя, а й важливими освітніми та культурними осередками. Через організацію суботніх шкіл, курсів українознавства та мовних програм вони сприяють формуванню української самосвідомості в наступних поколіннях. Українські школи за кордоном виконують функцію культурного мосту між історичною Батьківщиною та приймаючими країнами, дозволяючи мігрантам не втрачати зв'язок із рідною культурою.

Завдяки підтримці церкви, громади та міжнародних організацій, такі освітні ініціативи залишаються важливим інструментом інтеграції без асиміляції. Історично українська діаспора поділяється на "західну" та "східну", що вплинуло на домінування певних конфесійних традицій у різних країнах. У США, Канаді та Європі більшість українських освітніх ініціатив пов'язані з діяльністю греко-католицької та православної церков, які формують освітній простір для молоді. В умовах останньої хвилі міграції, викликаній військовими діями, зросли загрози втрати релігійної та національної ідентичності через відсутність відповідних церковних структур у нових місцях проживання. Це створює необхідність посилення ролі церкви в інтеграції нової хвилі мігрантів та підтримці їхніх духовних потреб.

Важливим завданням українських релігійних інституцій є розробка ефективних механізмів духовної підтримки діаспори, щоб уникнути асиміляції, зниження рівня релігійності та переходу до інших конфесій, які активно залучають нових членів через мовну, культурну та соціальну адаптацію.

Висновки до третього розділу:

- Етноконфесійна карта України ілюструє різноманіття релігійних навчальних закладів, що впливають на духовний, культурний і освітній розвиток етнічних груп. Релігійна освіта базується на історичній спадщині, адаптованій до сучасності, й відіграє важливу роль у збереженні традицій.
- ПЦУ та УПЦ МП мають різні ідеологічні орієнтації, що впливає на їхню освітню діяльність. Законодавство України регулює релігійну освіту, забезпечуючи право релігійних організацій створювати навчальні заклади. Релігійна освіта охоплює православ'я, католицизм, протестантизм, іслам, юдаїзм та інші конфесії. Активно розвиваються протестантські та мусульманські освітні заклади, які сприяють підготовці духовенства і міжкультурному діалогу.
- Вплив релігійної приналежності на освітні моделі: конфесійна домінанта, зокрема православна та греко-католицька традиції, стала основою для формування цінностей, які закладаються в освітніх практиках діаспори. Це допомагає українським громадам зберігати свою культурну ідентичність і морально-етичні орієнтири.
- Роль церковних інституцій у формуванні освітнього середовища: Українські церкви, як православні, так і греко-католицькі, активно долучаються до організації шкіл та курсів для дітей діаспори. Вони не лише забезпечують вивчення релігії, а й часто включають вивчення української мови, історії, культури, що сприяє зміцненню зв'язку з батьківщиною.
- Освітні програми з акцентом на національній ідентичності: Навчальні програми українських діаспорних шкіл часто акцентують увагу на збереженні національної ідентичності через релігійні обряди, традиційні свята і культурні заходи, що посилює роль конфесійної складової як об'єднуючого елемента для українців за кордоном.
- Конфесійний вплив на адаптацію молоді до нових культурних умов: Релігійні освітні заклади діаспори сприяють адаптації молоді, пропонуючи

модель виховання, яка підтримує баланс між збереженням національної ідентичності та інтеграцією в нове суспільство.

— Значення духовного виховання як основи морального розвитку: Релігійні інституції української діаспори формують освітні практики, в яких велике значення приділяється моральним цінностям, базованим на християнському вченні. Це надає українським дітям чітке розуміння традиційної етики, що допомагає уникнути асиміляції.

Основні положення цього розділу висвітлено у таких публікаціях:

1. Deinega E. Ethno-confessional map of religious education in Ukraine. *SKHID* 2025. № 7 (1). С.15 - 21 Веб-посилання на видання: <https://skhid.kubg.edu.ua/article/view/324203>
2. Дейнега Є.О., Ломачинська І.М., Ужва В.О. Місія соціального служіння у богословському освітньому дискурсі. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*. 2021. № 38 (11-12). С.85-95 DOI 10.33930/ed.2019.5007.38(11-12)-9. Веб-посилання на видання: <https://www.journal-discourse.com/uk/arkhiv/2021-rik/vipusk-38-11-12>

ВИСНОВКИ

Розглянуті в дослідженні матеріали дозволяють зробити низку концептуальних узагальнень. Головною метою роботи було визначення ролі релігійних детермінант у процесі формування етноментальності у вітчизняних освітніх практиках.

Дисертаційна робота виконана в межах релігієзнавчого аналізу. Однією з її головних особливостей є розгляд різноманітних релігійно-культурних феноменів на різних рівнях: релігійному, культурному, політичному та ментальному. Дослідження процесів, притаманних обраній тематиці, зумовило необхідність аналізу матеріальної та духовної культури українського народу, а також елементів інших культур, адаптованих до місцевих умов.

Визначено сутність дискурсу щодо етноментальності в контексті християнських релігійних систем. Згідно з дослідженням, поняття «етнос» є тотожним поняттю «народ» і може вживатися як його синонім. Водночас поняття «ментальність» є рівнозначним терміну «народний характер» і формується в межах певної території під впливом різноманітних викликів та умов. Це реакція на фактори природного та соціального середовища, зокрема клімат, ландшафт, особливості харчування, характер відносин із сусідніми народами тощо. Таким чином, географічний детермінізм є одним із ключових чинників, що визначають відмінності між народами.

Православна традиція була адаптована древньою і самобутньою людською спільнотою в межах сталої території, що заклало підвалини подальшого синтезу цієї релігійної системи з місцевим народним життям, що призвело до формування специфічного відчуття служіння. Багато язичницьких вірувань було адаптовано до нових соціально-політичних умов, що поступово визначило синкретичний характер української культури.

Синкретичність української культури виходить за межі суто релігійного дискурсу, оскільки географічне положення України сприяло її глибоким

контактам і культурному обміну з найближчими сусідами, зокрема поляками, росіянами, угорцями, румунами та молдаванами.

Головний «нерв» місцевого релігійно-культурного життя України знаходиться на перехресті суперництва за домінування над гуманітарним образом території між імперськими центрами Росії та Польщі. У цьому контексті релігійна традиція тісно пов'язана з політичними цілями держав, які мали значний вплив на регіон у різні історичні періоди.

Православ'я часів Російської імперії та католицизм у Речі Посполитій виступали значущими інструментами створення релігійно-культурних і ментальних кордонів імперій. Через релігійну традицію та відповідні освітні практики формувалося самоусвідомлення українства як складової частини загальної народної історії.

Концентрована українська культура ґрунтується на православній традиції. У процесі дослідження підкреслюється важлива роль західних впливів на місцеві процеси в православній спільноті, які мають подвійний характер. З одного боку, вони сприяють розвитку та певній демократизації загалом консервативної православної системи. З іншого боку, православ'я залишається потужним націєзберігаючим ресурсом.

Визначено домінуючі етнорелігійні наративи на території сучасної України і розглянуті їх історичні передумови. З огляду на широкі хронологічні межі аналізу релігійних детермінант формування ментальності українців та еволюції його культури й освітніх практик, ми звернулися до етноментального трикутника: «язичництво – візантійське християнство – релігійний синкретизм у формі українського православ'я». Взаємозв'язок релігійно-культурного розвитку із соціально-політичними формаціями України в різні епохи пояснено на основі іншої тріади: «імперія – радянський період – незалежність». Такий підхід уможливорює структурований розгляд релігійно-культурних феноменів у парадигмі сучасного релігієзнавчого аналізу. Ці концепти дозволяють продемонструвати неперервність

соціального процесу на території України, що сприяв формуванню колективної пам'яті та етноментальності.

Науково обґрунтовано, що трансформації в релігійній сфері мають безпосередній вплив на зміни етнокультурної ідентичності в процесі становлення української освіти.

Проаналізовано витоки формування етноментальності в контексті вітчизняної релігійної освіти. У дослідженні підкреслено особливу функцію української релігійної освіти, яка полягає у збереженні традиційної культури, моралі та цінностей. Продемонстровано загальний рівень релігійності освітнього простору, що пройшов процес становлення та розвитку в різні історичні періоди. Нині Україна тяжіє до пошуку нових форм співіснування з державними інституціями та світським середовищем, спираючись на усталений релігійно-культурний ресурс.

У контексті вітчизняної релігійної освіти витоки етноментальності пов'язані з адаптацією візантійського християнства, що вплинуло на зміну світоглядних орієнтацій та ставлення до людини й суспільства загалом. Християнізація українських земель визначила їхній культурно-ментальний образ і, в ширшому сенсі, історичну долю. Сучасну територію України слід розглядати як місце формування релігійно-культурного та ментального кордону між Східною та Західною Європою, що зумовило її роль у перетині різних історичних процесів, релігійних традицій і політичних систем. Йдеться про контактну зону між східним і західним способами життя, де перетинаються різні філософські парадигми (наприклад, посткомунізм і ліберальна демократія), системи цінностей, світоглядні орієнтації та побутові традиції. Ці відмінності, характерні для східного і західного світів, знаходять своє відображення і в релігійному ландшафті України. Відтак, українська культура поєднує у собі як тяжіння до європейської традиції, так і глибоко вкорінені східні елементи, що приховані за інституціями та суспільними організаціями західного зразка.

Досліджено православну домінанту конфесійної складової етноментальності у дореволюційній освіті. Православна традиція визначена як така, що історично сформувала самобутню культуру та ментальність українського народу. Українське православ'я характеризується етнічним забарвленням, адаптацією дохристиянських вірувань і збереженням традицій. Однак, в подальшому, значною мірою завдяки долучення української духовної еліти до західноєвропейської релігійно-культурної та освітньої традиції відбулося перенесення характеру української духовної освіти на російський ґрунт, витoki якої – в Київській академії – кузні талантів, вихованці якої виступали «духовним донором» імперії. Завдяки пасіонарності українського народу здійснювалася просвіта тогочасної російської людності. Українці в імперії зайняли найпомітніші й найвпливовіші місця, від вихователів царської родини до монастирських настоятелів. Майже все підпало під їх реформу: богословське вчення, виправлення священного і богослужебного тексту, друкування, справи розколу, церковна адміністрація тощо. В результаті відбувся синтез української православної культури» в процесі «культурної дифузії українського й російського суспільств» та у ширшому контексті – до першої половини XVII ст. українська книжність сприяла європеїзації російського духовного життя і посадженню на російському ґрунті паростків секуляризованої західноєвропейської культури. Однак, наприкінці XVIII століття українське православ'я перебувало на перетині різних релігійних і культурних впливів. З одного боку, його визначали зв'язки з Московським патріархатом, а з іншого — протистояння католицизму й уніатству. Ці процеси суттєво вплинули на релігійну ситуацію в Україні, заклавши основу для подальших соціально-релігійних конфліктів і змін у церковному житті.

Визначено специфіку етноконфесійної карти вітчизняної релігійної освіти. Згідно з результатами дослідження, етноконфесійна карта України відображає культурно-історичний розвиток цієї території, а також етносів, які на ній проживають. Сучасна релігійна освіта в Україні розглядається крізь призму культурно-історичного аналізу, що дає змогу визначити країну як

майданчик для екуменічного діалогу. Це обґрунтовується концепціями «рівновіддаленості» від домінуючих релігійних центрів і «серединного шляху» між російськими та польськими культурними впливами. Такий підхід дозволяє здійснити структурований аналіз «тожсамості» України, тобто особливостей місцевого релігійно-культурного середовища, які визначають повсякденне життя населення.

Соціологічні матеріали, наведені в дослідженні, надають комплексне уявлення про динаміку конфесійних процесів в Україні, їхню залежність від політичного клімату як всередині країни, так і за її межами. Проаналізовано історичну безперервність розвитку конфесійних навчальних закладів, а також їхню філософію та місію в сучасних умовах.

Ретроспективний аналіз підтверджує екуменічну природу українських земель, що зумовлено їхньою рівновіддаленістю від домінуючих релігійних центрів. Це сприяло тому, що місцева релігійна думка історично тяжіла до сприйняття та адаптації різних поглядів на традиційні релігії. У результаті сформувалася релігійна терпимість населення, його відкритість до діалогу та взаємодії між представниками різних конфесій.

Висвітлено особливості впливу православної, католицької та протестантської релігійної освіти на світоглядні засади етноментальності. У контексті України православна, католицька та протестантська релігійна освіта впливають на світоглядні засади етноментальності, формуючи духовні, культурні та соціальні орієнтири суспільства. Православна освіта зосереджена на традиційних цінностях, історичній тягlostі та національній ідентичності. Католицька освіта, зокрема греко-католицька, поєднує східнохристиянські традиції з європейськими інтелектуальними впливами, сприяючи міжкультурному діалогу. Протестантська освіта акцентує увагу на особистій відповідальності, прагматизмі та соціальному служінні, що впливає на громадську активність та модернізацію релігійного мислення.

Таким чином, кожна конфесійна традиція формувала власну систему освітніх цінностей, які відображали не лише богословські, а й культурно-

історичні особливості свого розвитку. Щоб глибше зрозуміти ці процеси, сформовано типологію моделей релігійного впливу на освіту в різні періоди історії України.

У дохристиянську добу функціонувала **синкретична** модель, заснована на поєднанні язичницьких обрядів і народного морального виховання. Після хрещення Русі виникла **конфесійно-уніфікована** модель, у якій освіта зосереджувалася в православних церковних осередках і була спрямована на духовно-моральне виховання. У XVI–XVIII ст. сформувалася **унійно-поліконфесійна модель**, що характеризувалася освітнім змаганням між православ'ям, католицизмом, протестантизмом і уніатством, з активним розвитком братських шкіл. У період входження до складу Російської імперії утвердилася **імперсько-асиміляційна** модель, яка використовувала релігійну освіту як засіб русифікації. За радянської влади запроваджено секулярно-репресивну модель, що супроводжувалася жорстким витісненням релігії з освітнього простору. Із 1991 року в Україні діє **плюралістично-відновлювальна** модель, у межах якої релігія знову інтегрується в освіту, розвиваються духовні навчальні заклади та формується співпраця між Церквою і державою.

Проаналізовано конфесійні домінанти етноментальності у освітніх практиках української діаспори. В освітніх практиках української діаспори конфесійні домінанти етноментальності відіграють ключову роль у збереженні національної ідентичності. Православні та греко-католицькі освітні установи діаспори сприяють збереженню мовно-культурної спадщини, формуючи у вихованців зв'язок з історичною батьківщиною. Протестантські громади акцентують увагу на соціальному служінні та адаптації до багатокультурного середовища.

Таким чином, можна стверджувати, що релігійний фактор відіграє ключову роль у збереженні та розвитку української етнокультурної ідентичності в діаспорі. Водночас релігійні громади та освітні установи забезпечують безперервність національних традицій, сприяючи формуванню

цілісного культурного простору, що дозволяє українцям за кордоном залишатися частиною своєї історичної спільноти.

Представлене дослідження відрізняється від попередніх спробою комплексного узагальнення взаємозв'язку території, релігійної традиції та ментальних рис. Доведено природність набуття релігійною системою характерних етнічних рис її послідовників, а також їхню самобутню інтерпретацію цінностей, які пропонує релігійна традиція.

Дослідження відповідає на питання, пов'язані з характером соціально-культурних процесів на українських землях, зокрема в галузі освіти, міжконфесійного діалогу та взаємодії з представниками інших релігійних систем, зокрема ісламського світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова І. Національний психотип українців (на матеріалі розвідки І. Нечуя-Левицького «Світогляд українського народу»). *Вісник Запорізького державного університету*. 2000. Вип.1. С. 1–5.
2. Аввакумов Ю. "Уніятизм" чи унійна ідея? *Релігійно-інформаційна служба України (RISU)*. 2013. URL: https://risu.ua/o-d-r-yuriy-avvakumov-quot-uniyatizm-quot-chi-uniyna-ideya_n57697 (дата звернення: 27.03.2025).
3. Адвентистська церква в Україні. *Всеукраїнський адвентистський центр*. URL: <https://adventist.ua> (дата звернення: 18.02.2025).
4. Академічне релігієзнавство : підручник / за наук. ред. А. Колодного. Київ : Світ Знань, 2000. 720 с.
5. Александрович В. Українські ікони святих зі скороченим історичним циклом (недооцінений аспект традиції княжої доби у мистецтві пізнього Середньовіччя та Нового часу). *Християнська сакральна традиція: історія і сьогодення* : матеріали Міжнародної наукової конференції (6-7 грудня 2013 р., м. Львів). Львів, 2013. С. 15–31.
6. Антонович В. Б. Три національні типи народні / вступ. ст. О. В. Яся // *Український історичний журнал*. – 2017. – № 3. – С. 20.
7. Антонович, В. Б. Коротка історія Козаччини / В. Б. Антонович; Укр. Вільна Акад. Наук. – 3-тє вид. – Вінніпег, 1971. – Давфін, Накладом О. Чорнухи. – XXIV, 232 с., [1] арк. карти: іл. – (Літопис УВАН; ч. 2).
8. Антропологічний код української культури і цивілізації : у двох книгах / авт. кол.: О. О. Рафальський (кер.), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Кн. 1. 432 с.
9. Апологетика. *Бібліотека православної літератури*. URL: <http://hram.in.ua/biblioteka/apolohetyka/119-book119/1417-title1764> (дата звернення: 18.02.2025).
10. Аргентина. *Український освітній всесвіт*. URL: https://vsesvit.miok.lviv.ua/country/ar?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 18.02.2025).
11. Артемчук О. До проблеми реалізації екуменічної моделі в Україні: історичні віхи та перспектива. *Електронна бібліотека Інституту журналістики*. <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1017> (дата звернення: 18.02.2025).
12. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті : пер. з англ. Ніка-Центр, 2012. 440 с.

13. Балтаджи П., Матвієєва Л. Категорія «ментальність» у сучасному науковому дискурсі. *Фундаментальні та прикладні дослідження у практиці провідних наукових шкіл*. 2019. № 34(4). С. 75–78.
14. Бевз Т. Сучасна українська діаспора: проблеми і перспективи. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 34. С. 33–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2007_34_6 (дата звернення: 18.02.2025).
15. Бевзюк Н. Східна і західна моделі християнства в Україні: соціально-культурний аспект (XVII ст.). *Компаративістські дослідження релігії. Сучасні процеси в релігійному житті світу та України*. 2005. С. 33–38. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/items/f556f5b4-265c-48cf-a676-05981cccdfb0> (дата звернення: 27.03.2025).
16. Бегеза Т. Вплив Православної Церкви на політичне життя української держави (історична ретроспектива). *Електронний репозитарій ДВНЗ "УжНУ" / Державний вищий навчальний заклад "Ужгородський національний університет"*. С. 152–160. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua> (дата звернення: 27.03.2025).
17. Берест Р. Специфіка буття в релігії в сучасних різноконфесійних сім'ях. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Історичне релігієзнавство*. 2014. Вип. 10. С. 14–21.
18. Біднов В. Школа й освіта на Україні. *Українська культура : Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор. С. В. Ульяновська ; вст. ст. І. М. Дзюби ; перед. сл. М. Антоновича*. Київ : Либідь. 1993. С. 40–71.
19. Білобровець О. Східні креси в польській суспільно-політичній думці (1914–1925 pp.). *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2017. Вип. 7. С. 261–270. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spup_2017_7_29 (дата звернення: 05.03.2025).
20. Білецький Л. Т. Історія української літератури : у 2 т. / Леонід Білецький. – Авгсбург : [Накладом Укр. церков. вид-ва], 1947. – Т. 1 : Народня поезія. – 328 с.
21. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні (1793–1830) / пер. з фр. З. Борисюк. Львів : Кальварія, 2007. 294 с.
22. Бовуа Д. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793–1914 pp. / пер. з фр. З. Борисюк. Київ : Кліо, 2020. 872 с.
23. Богословське відділення Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича : офіційний сайт. URL: <https://www.bogoslov.cv.ua/> (дата звернення: 18.02.2025).
24. Богословський інститут у Івано-Франківську. *Православний Івано-Франківськ*. URL: <https://pravoslavie.if.ua/bogoslovnoy-institute/> (дата звернення: 18.02.2025).

- 25.Бодак В. Співвідношення релігії і культури: основні методологічні підходи. *Українське релігієзнавство*. 2003. № 25. С. 55–63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrr_2003_25_9 (дата звернення: 05.03.2025).
- 26.Божук Л. Становлення українознавчої освіти за межами України: історичний контекст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011. Вип. 15. С. 52–55.
- 27.Бондарчук П. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. 322 с.
- 28.Бонь І. І. Франко. Із лектури наших предків XI в. І. Збірник Святослава 1076 р. *Стара Україна*. Львів, 1924. Вип. XII. С. 179–183.
- 29.Борейко Ю. Давньослов'янський культ предків у язичницьких часових уявленнях. *Історія релігій в Україні*. 2010. Вип. 20(1). С. 17–22.
- 30.Боровик А. Історія створення середньої школи в Російській імперії на сторінках «Народной энциклопедии». *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 178–185. DOI: 10.5281/zenodo.3860689
- 31.Брайчевський М. Періодизація історичного розвитку Східної Європи в I тис. н. е. *Археологія*. 1994. № 3. С. 13–18.
- 32.Брайчевський М. Приєднання чи воз'єднання? : критичні зауваги з приводу однієї концепції. Торонто : Нові дні, 1972. 66 с.
- 33.Брехуненко В. Степовий кордон України серед світових фронтирів. Локальна історія. 2020. 1 липня. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/stepovii-kordon-ukrayini-sered-svitovikh-frontiriv/> (дата звернення: 01.04.2025).
- 34.Брилинська Б. Поміж Сходом і Заходом: проблема української ідентичності. Релігія в Україні. 2010. 14 жовтня. URL: <https://www.religion.in.ua/main/analitica/6272-pomizh-sxodom-i-zaxodom-problema-ukrayinskoyi-identichnosti.html> (дата звернення: 18.02.2025).
- 35.Буга Є. Еміль Дюркгейм про сутність релігії та її ролі в суспільному житті. *Релігія та соціум*. 2011. № 1. С. 225–230.
- 36.Буенос-Айреська єпархія Покрови Пресвятої Богородиці. *Синод Єпископів УГКЦ*. URL: <https://synod.ugcc.ua/church-structure/buenos-ayreska-eparhiya-pokrovu-presvyatoy-bogorodytsi-38> (дата звернення: 20.02.2025).
- 37.Буковинська Конференція Церкви Адвентистів Сьомого Дня : офіційний сайт. URL: <https://bk.adventist.ua/> (дата звернення: 20.02.2025).
- 38.«Височайші» укази, рескрипти, і «найпідданіші» доповіді по міністерству народної освіти (колекція). *ЦДІАЛ (Центр. держ. істор. архів України (Львів))*. Ф. 744. Оп.1. 1833 р. Спр. 1003. Арк. 6.

39. BBC News Ukraine. Зеленський: у НАТО кажуть – двері відкриті, але поки що стороннім вхід заборонено. 2022. 12 Лютого. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/60446478> (дата звернення: 10.04.2025).
40. В Угорщині УГКЦ відкрила дві українські школи. *Релігійно-інформаційна служба України*. 2020. 17 вересня. URL: https://risu.ua/v-ugorshchini-ugkc-vidkrila-dvi-ukrayinski-shkoli_n112009 (дата звернення: 18.02.2025).
41. В Україні з початку року вже понад 200 релігійних громад змінили підпорядкування – ДЕСС. *Інтерфакс-Україна*. 2024. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/1010395.html> (дата звернення: 15.02.2025).
42. В Україні зафіксовано зменшення кількості парафій УПЦ МП. *Інтерфакс-Україна*. 2023. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/1010395.html> (дата звернення: 18.02.2025).
43. В УПЦ МП цього року зафіксували зменшення кількості парафій. *Релігійно-інформаційна служба України*. 2022. 26 грудня. URL: https://risu.ua/v-upc-mp-cogorich-zafiksuvali-zmenshennya-kilkosti-parafij_n135167 (дата звернення: 18.02.2025).
44. Вайнтриб І. Семантика християнських храмів Середньовіччя. *Людина і світ*. 1996. № 8. С. 26–30.
45. Варварцев М., Мартинов А. Французька революція 1789–1804. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т-Я. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Frantsuzka_revoliutsiia_1789 (дата звернення: 10.03.2025).
46. Василій Великий. Гомілії / пер. з давньогрец. Л. Звонської. – Львів: Свічадо, 2006. – 312 с.
47. Василіянський інститут філософсько-богословських студій. *Буцацький ліцей імені Святого Йосафата*. URL: <https://collegium.osbm.info/index.php> (дата звернення: 18.02.2025).
48. Ващенко Г. Виховний ідеал : підручник для виховників, учителів і українських родин. Брюссель : Центральна Управа Спільки Української Молоді, 1976. 208 с.
49. «Візантійщина»: візантійський цивілізаційний спадок у Центрально-Східній Європі / за ред. А. Домановського, О. Файди. Харків : Майдан, 2018. 332 с. С. 246.
50. Венжинович Н. Концептуальна й мовна картини світу як похідні етнічних менталітетів. *Лінгвістичні студії* : зб. наук. праць. Донецьк : ДонНУ, 2006. Вип. 14. С. 8–13.

51. Візантія: «великий Чужий» чи «Інший Я»? *День*. 2016. 22 грудня. URL: <https://day.kyiv.ua/article/den-ukrayiny-intervyu/vizantiya-velykyy-chuzhyy-chy-inshyy-ya> (дата звернення: 28.04.2025).
52. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / Уклад. коротка біогр. та комент. П.Г. Маркова – К. : Вища шк., 2004. – 503 с.
53. Вінтер Е. Візантія та Рим у боротьбі за Україну, 955–1939. Прага : Видавництво Юрія Тищенка, 1944. 222 с.
54. Власенко Д. Патріарх Йосиф Сліпий і українське образотворче мистецтво *Образотворче мистецтво*. 1992. № 2. С. 6.
55. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології / Федір Вовк. – Прага : Український Громадський Видавничий Фонд, б. р. – 354 с.
56. Войналович В. Сучасне українське православ'я: старі і нові виклики. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2023. Вип. 3–4(95–96). С. 141–192.
57. Войналович В., Кочан Н. Регіональні особливості інституалізації релігійного простору України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 2. С. 76–100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2010_2_9 (дата звернення: 18.03.2025).
58. Войтович В. Міфи та легенди давньої України. Вид. 2-ге, доповн. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. 464 с.
59. Волинська духовна семінарія : офіційний сайт. URL: <https://vds.church.ua/> (дата звернення: 18.02.2025).
60. Волинська православна богословська академія : офіційний сайт. URL: <http://www.vpba.edu.ua/> (дата звернення: 18.02.2025).
61. Володимир-Волинське духовне училище : офіційний сайт. URL: <https://xn--80a3aeu4czas.xn--j1amh/volodymyr-volynske-dukhovne-uchylyshche/> (дата звернення: 18.02.2025).
62. Воропай О. Звичаї нашого народу : у 2 т. Мюнхен : Українське Видавництво, 1958. Т. 1. 309 с.
63. Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів : монографія / Київ : Ніка-Центр, 2012. 319 с.
64. Вроцлавсько-Кошалінська єпархія. *Українська Греко-Католицька Церква*. URL: <https://ugcc.ua/eparchies/vroslavsko-koshalinska-eparhiya-22/> (дата звернення: 18.02.2025).
65. Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів URL: <https://www.baptyst.com/> (дата звернення: 19.02.2025)
66. Всеукраїнська асоціація «Альрайд». Духовне управління мусульман України (УММА). URL: <https://umma.in.ua/ua> (дата звернення: 28.04.2025).

- 67.Вулф Ларі. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / пер. з англ. С. Біленького. Київ : Вид-во Часопис «Критика», 2009. 592 с.
- 68.Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX –початок XX століття) : монографія. Луцьк : РВВ «Вежа», Волинський державний університет імені Лесі Українки, 2002. 532 с.
- 69.Гаюк В. Патріарх Йосиф – подвижник богословської науки в Україні // Кардинал Йосиф Сліпий і сучасність : зб. матеріалів Всеукраїнської наукової конференції на пошанування 110-ї річниці від дня народження Глави УГКЦ, кардинала Йосифа Сліпого (11–12 жовтня 2002 р.). – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – С. 27–36.
- 70.Гімназія «Братів Ізраїлю» (Ахейну Лаудер). Освітні ресурси і технологічний тренінг (ОРТ). URL: <http://www.ort.org.ua/schools-and-centers/lviv/gimnaziya-brativ-izrayilyu/> (дата звернення: 28.04.2025).
- 71.Глушко О. Становлення і розвиток українського шкільництва в Північній Америці. *Педагогіка і психологія*. 2002. № 4. С. 134–140.
- 72.Говорун К. Ідеології: нові лінії розділу в Церкві. *Українське Православ'я в світовій спільноті Православних Церков: минуле, сучасне та майбутнє*. Київ : Дух і Літера, 2022. С. 118–135.
- 73.Голобуцький П. Києво-Могилянська Академія. До 380-річчя заснування. *Людина і світ*. 1996. № 1-2. С. 13.
- 74.Головащенко С. І. Українське православ'я XVII століття в контексті розвитку національної та світової культури / С. І. Головащенко // Українська культура: зміст і методика викладання: тези республіканської науково-методичної конференції, травень 1992 р. / Інститут підвищення кваліфікації викладачів вищої школи при Київському університеті ім. Т. Шевченка, Київський інститут театрального мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. – Київ: [б. в.], 1993. – С. 52–54.
- 75.Головащенко С. Історія православної церкви в Україні. Київ : Четверта хвиля, 1997. 292 с.
- 76.Головащенко С. Феномен українського православ'я: релігійно-церковний аспект першого Українського Відродження (XVII ст.). *Людина і світ*. 1993. № 6-7. С. 2-8.
- 77.Голотенко П. «Повість минулих літ» як прото-науковий культурний твір української середньовічної літератури. *Культурологічний альманах*. 2024. № 1. С. 298–303. DOI: [10.31392/cult.alm.2024.1.38](https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.1.38)
- 78.Гончаренко Р. Зеленський в Мюнхені: прохання про допомогу та ляпаси Заходу. *Deutsche Welle*. 2022. 20 лютого. URL:

- <https://www.dw.com/uk/miunkhenska-promova-zelenskoho-prokhanntia-pro-dopomohu-ta-liapasy-zakhodu/a-60845127> (дата звернення: 19.02.2025).
79. Горбик О. Римо-католицькі костьоли Києва і Київщини. Київ : Техніка, 2004. 128 с.
 80. Гордієнко Д. Поширення християнства в Україні-Русі у другій половині IX–X ст. *Хрещення Русі-України: 988–2018 : альманах*. Львів : Логос, 2018. С. 12–23.
 81. Горелов, В. Єзуїтські колегії та їхня роль у розвитку богословської культури українців. Релігійно-інформаційна служба України (РІСУ). URL: https://risu.ua/yezujitski-kolegiji-ta-jihnya-rol-u-rozvitku-bogoslovskoji-kulturi-ukrajinciv_n84616 (дата звернення: 18.02.2025).
 82. Горобець В. Соборне уложення 1649 р. *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Soborne_ulozhennia_1649 (дата звернення: 01.03.2025).
 83. Городоцький Свято-Миколаївський жіночий монастир : офіційний сайт. URL: <https://gorodok-mon.church.ua/> (дата звернення: 18.02.2025).
 84. Горський В. Історія української філософії. Київ, 1996. С. 29.
 85. Грабовецький В. В. Західно-українські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. : монографія / В. В. Грабовецький ; АН УРСР, Ін-т сусп. наук. – Київ : Наукова думка, 1972. – 191, [1] с. : іл.
 86. Гримич М. Народне православ'я у трактуванні Олександра Панченка. *Етнічна історія народів Європи*. 2007. Вип. 23. С. 160–164. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2007_23_28 (дата звернення: 18.02.2025).
 87. Гринчишин Т., Димид М. Українська діаспора – католицька і православна. *Наукові записки Українського католицького університету. Серія : Богослов'я*. 2015. Вип. 2. С. 343–374. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nzuku_2015_2_18 (дата звернення: 18.02.2025).
 88. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад : есеї. Київ : Критика, 2011. 350 с.
 89. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. : навч. посібник. Київ : Генеза, 1996. 360 с.
 90. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / ред. П. К. Вовк. Перевид. з вид. 1925 року. Київ : Освіта, 1992. 191 с.
 91. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1991.
 92. Гудзик К. Врятований із забуття. Іван Огієнко та Фіоль Швайпольт. *День*. 2007. № 209. URL: <https://day.kyiv.ua/article/ukrayina-incognita/vryatovanyy-iz-zabuttya> (дата звернення: 18.02.2025).

93. Гудзик К. Канонічна територія. Коли, чому й навіщо запущено в широке використання це словосполучення. *День*. 2005. № 163. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/kanonichna-teritoriya> (дата звернення: 19.02.2025).
94. Гудзяк Б. Історія відокремлення: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. *Українське релігієзнавство*. 2017. № 81-82. С. 31–43. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukr_2017_81-82_9 (дата звернення: 19.02.2025).
95. Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / пер. М. Габлевич, за ред. О. Турія. Львів : Інститут історії Церкви Львівської Богословської академії, 2000. 315 с.
96. Гулай А. Віра в непереможність добра. *Радянська освіта*. 1990. 2 лютого. С. 3.
97. Гудзик К. Між Сходом і Заходом: українські греко-католики у світовій спільноті. *Релігія в Україні*. URL: <https://www.religion.in.ua/zmi/827-mizh-sxodom-i-zaxodom-ukrayinski-greko-katoliki-u.html> (дата звернення: 19.03.2025).
98. Даниляк П. Тадеуш Чацький та його роль у розвитку освіти на Правобережній Україні. *Український історичний журнал*. 2009. № 2. С. 51–66. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2009_2_51 (дата звернення: 19.03.2025).
99. Данілевський Г. Харківські народні школи. *Українська старина : матеріали для історії української літератури й народної освіти*. Харків, 1866. 291 с.
100. Двадцять найбільших діаспор світу. *Forbes Україна*. 2020. 15 вересня. URL: <https://forbes.ua/lifestyle/globalna-kraina-15092020-106> (дата звернення: 19.03.2025).
101. Дейнега Є. Витоки формування етноментальності в контексті релігійної освіти: український досвід. *Інтеграція освіти, науки та бізнесу в сучасному середовищі : літні диспути : тези доп. III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 11–12 серпня 2021 р. Дніпро, Україна*.
102. Дейнега Є. Динаміка внутрішньоправославних відносин в Україні в ситуації російсько-української війни. *Схід*. 2022. № 4. С. 43–49. DOI: [10.21847/1728-9343.2022.3\(4\).270054](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3(4).270054)
103. Дейнега Є. Культурно-освітня діяльність церкви в Україні (кінець XVI – перша половина XIX ст.). *Київські філософські студії : матеріали V Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 20 травня 2022 р.)*. Київ : Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2022. С. 207–210.
104. Дейнега Є. Витоки формування етноментальності в контексті релігійної освіти: український досвід. *Інтеграція освіти, науки та бізнесу в сучасному*

- середовищі: літні диспути* : тези доп. III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 11–12 серпня 2021 р. Дніпро, Україна. 2021. С.304–306.
105. Дейнега Є. Релігійний фундаменталізм в контексті світової глобалізації. *Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 10–11 вересня 2021 року). 2021. С. 45–49. URL: <https://ru.scribd.com/document/771733659/Тези> (дата звернення: 19.03.2025).
 106. Дейнега Є. Релігійно-культурні основи формування етноментальності: український контекст. *Культурологічний альманах*. 2024. Вип. 4. С. 41–49. DOI: [10.31392/cult.alm.2024.4.5](https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.4.5)
 107. Дейнега Є. Релігія як чинник формування вітчизняної освітньо-виховної традиції. *Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі* : тези учасників міжнародної науково-практичної конференції, 16–17 липня 2021 р., м. Одеса. С. 42–46. URL: <https://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/123456789/6304/3> (дата звернення: 19.03.2025).
 108. Дейнега Є. Релігія як чинник формування етноментальності східних слов'ян. *Challenges in Science of Nowadays* : IX International Scientific and Practical Conference, July 16–18, 2021, Washington, USA. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/article/view/13877> (дата звернення: 19.03.2025).
 109. Дейнега Є. Роль візантинизму в українській церковній культурі. *Київські філософські студії-2024* : матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 17 травня 2024 р.). Київ : Київ. столич. ун-т імені Бориса Грінченка, 2024. С. 217–219. URL: https://fshn.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/kaf_f/KFS-2024/КФС-2024_збірник_тез.pdf (дата звернення: 19.03.2025).
 110. Державна служба України з етнополітики та свободи назвала кількість громад, які перейшли до ПЦУ в 2024 році. *Релігійно-інформаційна служба України*. 2024. 27 грудня. URL: https://risu.ua/derzhavna-sluzhba-ukrayini-z-etnopolitiki-ta-svobodi-nazvala-kilkist-gromad-yaki-perejshli-do-pcu-v-2024-roci_n153170 (дата звернення: 19.03.2025).
 111. Державне самоврядування українців Угорщини : офіційний сайт. URL: <https://ukrajinci.hu/language/uk> (дата звернення: 18.02.2025).
 112. Дзира О. Українці в Канаді: суспільно-політичне становище в контексті імміграційної політики 1918–1939 рр. Київ : НБУВ, 2020. 260 с.

113. Дзюба І. Русифікація в українському контексті. *Енциклопедія історії України*. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Rusyfikatsiia> (дата звернення: 10.03.2025).
114. Дзюба О., Лазанська Т. Парафіяльні школи. *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Parafiialni_shkoly (дата звернення: 05.03.2025)
115. Дзюра Б. Святий Престол і Україна: спільна історія та спільне майбутнє : Доповідь владика Богдана Дзюраха на конференції «Україна – Ватикан у контексті християнської Європи». *Синод єпископів УГКЦ*. 2010. 22 грудня. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/svyaty-prestol-i-ukrayna-spilna-istoriya-ta-spilne-maybutne-dopovid-vladyky-bogdana-dzyuraha-na-konferentsiy-ukrayna-vatykan-u-konteksti-hrystyyanskoy-evropy-283/> (дата звернення: 05.03.2025).
116. Для любознательных каменчан: 21 год назад в этот день в Украину первый и единственный раз приехал Папа Римский. Kstati+ новини Кам'янського (Дніпродзержинська). 2022. 23 червня. URL: <https://kstati.dp.ua/ru/politika/dlya-lyuboznatelnykh-kamenchan-21-god-nazad-v-etot-den-v-ukrainu-pervyy-i-edinstvennyy-raz> (дата звернення: 28.04.2025).
117. Дніпровська духовна семінарія : офіційний сайт. URL: <https://seminaria.dp.ua/> (дата звернення: 18.02.2025).
118. Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.) : монографія. Київ : Сергійчук М. І., 2008. 882 с.
119. Донцов Д. Націоналізм. Львів : Нове життя, 1926. 255 с.
120. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психо-політичного повсякдення) : монографія. Київ : Либідь, 2001. 334 с.
121. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну Михайла Драгоманова. Коломия : Вид. ред. "Народа", 1894. 199 с.
122. Драгоманов М. Документи і матеріали, 1841–1994 / упоряд.: Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський, Д. Пельц, Г. Сорока ; Наукове товариство ім. Шевченка ; Національний музей літератури України ; Центральний державний історичний архів України у Львові. Львів, 2001. 746 с.
123. Дрогобицька духовна семінарія блаженних священномучеників Северина, Якима та Віталія. *Інтерактивна карта УГКЦ*. URL: <https://map.ugcc.ua/view/134-drogobytska-duhovna-seminariya-blazhennyh-svyashchenomucheniv-severyna-yakyma-ta-vitaliya-m-drogobych-lvivska-obl> (дата звернення: 18.02.2025).
124. Духовна семінарія Андрея : офіційний сайт. URL: <https://dsa.rv.ua> (дата звернення: 18.02.2025).

125. Духовне училище паломщиків-регентів : офіційний сайт / Українська православна церква. URL: <https://chdu-chernigov.church.ua/> (дата звернення: 18.02.2025).
126. Духовні навчальні заклади. *Українська Православна Церква : офіційна мережа сайтів*. URL: <https://church.ua/duhovni-navchalni-zaklady/?form=MG0AV3> (дата звернення: 18.02.2025).
127. Еліаде М. Священне і мирське / пер. з нім., фр., англ. Р. Кьорен. Київ : Основи, 2001. 59 с.
128. Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-I). Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. Т. 1. С. 125–129.
129. Ернст Ф. Українське мистецтво XVII-XVIII віків. Київ : Криниця, 1919. 32 с.
130. Етнографія України : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. С. А. Макарчука. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Львів : Світ, 2004. 517 с.
131. Етнос / В. Б. Євтух. *Етносоціологія: терміни та поняття* : навчальний посібник для студ. гум спец. вищ. навч. закладів / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Центр сучасного суспільствознавства. Київ : Фенікс, 2003. С. 32–34.
132. Етнос / В. С. Лісовий. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. URL: <https://esu.com.ua/article-18071> (дата звернення: 18.02.2025).
133. Євангельська теологічна семінарія : офіційний сайт. URL: <https://evangeltu.org> (дата звернення: 18.02.2025).
134. Євсєєва Т. Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. Київ : Інститут історії України, 2005. 362 с.
135. Євтух В., Маркус В., Трощинський В. Феномен діаспори в дзеркалі науки. *Віче*. 1993. № 11. С. 109–119.
136. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця XX – початку XXI століття. Львів : Вид-во Укра. католиц. ун-ту, 2013. 504 с.
137. Єленський В. Релігійне навчання й виховання в законодавствах та освітніх системах західноєвропейських країн. *Людина і світ*. 2001. № 11-12. С. 32–36. URL: <https://archive.khpg.org/osvita/index.php?id=1039165442> (дата звернення: 18.02.2025).
138. Єленський В. Топ-12 подій релігійного життя України від проголошення Незалежності. *Релігійно-інформаційна служба України*. 2021. 23 серпня.

- URL: https://risu.ua/top-12-podij-religijnogo-zhittya-ukrayini-vid-progoloshennya-nezalezhnosti_n121197 (дата звернення: 18.02.2025).
139. Єндик Р. Антропологічна будова України. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-І)*. Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. Т. 1. С. 125–129.
 140. Жадько В. Обрані педагогікою : худож.-документ. нариси : у 2-х кн. Київ : Експрес-поліграф, 2014. 608 с.
 141. Жила С., Лілік О. Вивчення історичних творів у школі : посібник для вчителя. Чернігів : ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2014. 208 с.
 142. Жолтовський П. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. : монографія. Київ : Наукова думка, 1988. 155 с.
 143. За життя світу: на шляху до соціального етосу Православної Церкви. *Релігійно-інформаційна служба України*. 2020. 29 березня. URL: https://risu.ua/za-zhittya-svitu-na-shlyahu-do-socialnogo-etosu-pravoslavnoji-cerkvi_n103522 (дата звернення: 18.02.2025).
 144. Закарпатський угорський інститут : офіційний сайт. URL: <https://kmf.uz.ua> (дата звернення: 18.02.2025).
 145. Закон Божий : підручник для сім'ї та школи. Київ, 2004. 508 с.
 146. Залізник Л. Від склавинів до української нації. Київ : Бібліотека українця, 1997. 256 с.
 147. Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. Львів : Світ, 1995. 480 с.
 148. Запорожан В. Ноосферне вчення Вернадського. Наступний крок — ноетика? / В. Запорожан // Укрінформ. — 2019. — 11 березня. — URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/2656512-noosferne-vcenna-vernadskogo-nastupnij-krok-noetika.html> (дата звернення: 27.04.2025).
 149. Золота книга Школи українознавства ОУА Самопоміч у Нью-Йорку. Нью-Йорк, 1999. 392 с.
 150. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / ред. Ярослав Ісаєвич, упоряд. Феодосій Стеблій. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* : зб. наук. пр. / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 2001. Т. 8. 960 с., 32 с.
 151. Івано-Франківська духовна семінарія : офіційний сайт. URL: <https://ifds.if.ua/istoriia-ta-suchasnist-seminarii/> (дата звернення: 18.02.2025).
 152. Ігнатенко О., Веляник А. Схід України: спостереження і спогади. *Свідомі*. 2023. 23 січня. URL: <https://svidomi.in.ua/page/skhid-ukrainy-sposterezhennia-i-spohady> (дата звернення: 30.03.2025).

153. Ігнатуша О. Історичний поступ українського православ'я: пошук наукової парадигми. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2001. Вип. 1(13). С. 29–48.
154. Ігнатуша О. Церква в українській революції 1917–1921 рр. Як предмет сучасних історичних досліджень: підсумки двадцятилітнього досвіду вивчення проблеми. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 84–112. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2018_50_7C (дата звернення: 18.02.2025).
155. Із УПЦ (МП) до ПЦУ перейшло 1,5 тис. релігійних громад із 2018 року – Держетнополітики. *Інтерфакс-Україна*. 2024. 29 серпня. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/1010395.html> (дата звернення: 18.02.2025).
156. Іконописна майстерня "Lukicon". *Lukicon*. URL: <https://lukicon.wixsite.com/ikonnyk/> (дата звернення: 18.02.2025).
157. Іконописная школа прп. Алипия Печерского. Всеукраїнський Собор. URL: <https://sobor.in.ua/index.php/kompleks-sobora/administrativno-khozyajstvennoe-upravlenie-upts#:~:text=%D0%86%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%B0%20%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%B%D0%B0%20%D0%BD%D0%B0%20%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%8C%20%D1%81%D0%B2> (дата звернення: 28.04.2025).
158. Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях / за ред. В. Кулика. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. – 328 с.
159. Інтерв'ю з Оксаною Пахльовською: Україна може існувати лише в одному цивілізаційному вимірі – європейському. Інакше на неї чекає небуття // *Дзеркало тижня*. – 2015. – 25 квітня – 15 травня. – № 15(211).
160. Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1966. 248 с.
161. Ісаєвич Я. Основи релігійного життя і культури на Україні (до кінця XVIII ст.). *Bielarus, Lithuania, Poland, Ukraine: The Foundations of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe*. Lublin ; Rome, 1994. Р. 155–175.
162. Ісламський університет. Духовне правління мусульман України (ДУМУ) URL: <https://islam.ua/uk/osvita/islamskyi-universytet> (дата звернення: 28.04.2025).
163. Історія закладу. НВК Школа-гімназія Шептицьких. URL: <https://sdb-school.org.ua/n/history/> (дата звернення: 04.03.2025).

164. Історія Київського університету / ред. кол.: О. З. Жмудський (відпов. ред.) та ін. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. 627 с.
165. Історія семінарії. *Київська духовна семінарія*. URL: <https://seminary.church.ua/istoriya-seminariyi/> (дата звернення: 18.02.2025).
166. Історія школи Салезіянських братів. *Салезіянська школа*. URL: <https://sdb-school.org.ua/new/history/> (дата звернення: 18.02.2025).
167. Каганов Ю. Український Гельсінський рух на тлі опозиційної боротьби в країнах Центрально-Східної Європи (1976–1991 рр.) // Український історичний журнал. 2020. № 5. С. 195–196.
168. Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза, 2017. 560 с.
169. Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.
170. Калакура Я. Ментальність як концепт гуманітаристики / Я. Калакура // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2017. – Вип. 19. – С. 373–385.
171. Калач В. Релігія та українське націєтворення. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. Вип. 14. С. 54–56.
172. Карліна О. Волинська гімназія (Кременецький ліцей) першої третини ХІХ ст. як зародок майбутнього університету. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2021. Вип. 1. С. 18–25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuust_2021_1_4 (дата звернення: 18.02.2025).
173. Кваша С. Педагогічна система Луцької братської школи : дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 1997. 181 арк.
174. Київська духовна академія і семінарія : офіційний сайт. URL: <https://kdais.kiev.ua/istoria-kda/> (дата звернення: 18.02.2025).
175. Київська трьохсвятительська духовна семінарія УГКЦ : офіційний сайт. URL: <https://ktds.edu.ua/about-history/> (дата звернення: 18.02.2025).
176. Київський християнський університет. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Київський_християнський_університет (дата звернення: 28.04.2025).
177. Киридон А. Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920–1930-х років: соціальний вимір. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2004. Вип. 12. С. 234–256.
178. Киридон А. Простір пам'яті: інструменталізація поняття. *Україна-Європа-Світ : Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2013. Вип. 12. С. 203–

208. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2013_12_22 (дата звернення: 18.02.2025).
179. Кирилів Г. Поширення і розвиток баптистського руху у Східній Галичині у 20–30-х роках XX ст. Львівський музей історії релігії. URL: <https://museum.lviv.ua/vystavky/virtualni-vystavky/722-poshyrennia-i-rozvytok-baptystskoho-rukhu-u-skhidnii-halychyni-u-20-30-kh-rokakh-khkh-st> (дата звернення: 28.04.2025).
180. Кирилюк О. Поле як архетип у національній свідомості. *Універсальні виміри української культури*. 2013. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Culturology/uvuk/Politics.html> (дата звернення: 18.02.2025).
181. Кирчів Р. Кременецька гімназія-ліцей першої третини XIX ст. та її дотичність до українського довкілля. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2006-2007. Вип. 15. С. 426–437.
182. Кіку В. Єзуїтські школи. Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2005. Т. 3 : Е-Й. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ezuitski_shkoly (дата звернення: 06.03.2025).
183. Кісь Н. Пам'ять та ідентичність українських греко-католиків: про джерела історичної політики УГКЦ / Н. Кісь. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2018. – 184 с.
184. Ковальчук Г. І. Рукописні книги та стародруки : навчальний. Київ, 2011. 100 с.
185. Ковтун Н. Рефлексія архетипу культурного героя в українській духовній традиції. *Українська полоністика*. 2007. Вип. 3-4. С. 60–72.
186. Когут З. Питання українсько-російської єдності та української окремішності в українській думці і культурі ранньомодерного часу. *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*. Київ : Критика, 2004. С. 133–168.
187. Козак Н. «Візантія після Візантії» в монументальному живописі України. *Народознавчі зошити*. 2009. № 3-4. С. 319–324. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaZo_2009_3-4_5 (дата звернення: 06.03.2025).
188. Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
189. Колесник І. Двокультурність як феномен духовного світу українців. *Historia – Mentalność – Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013. С. 94–111.

190. Колесник І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей. *Український історичний журнал*. 2002. № 1. С. 26–37. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2002_1_26 (дата звернення: 06.03.2025).
191. Коли московське православ'я стало знаряддям російської імперії // Релігійно-інформаційна служба України. – 2023. URL: https://risu.ua/koli-moskovske-pravoslavyya-stalo-znaryaddyam-rosijskoyi-imperiyi_n136879. (дата звернення: 06.03.2025).
192. Колінько М. Розвідки культурного порубіжжя: border, boundary, frontier studies. *Схід*. 2017. № 2. С. 91–95. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Skhid_2017_2_15 (дата звернення: 06.03.2025).
193. Колодний А. Феномен релігієзнавства. Київ : Інтерсервіс, 2020. 248 с.
194. Колодний А. Язичництво як релігійний феномен. *Українське релігієзнавство*. 2003. № 27-28. С. 48–58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrr_2003_27-28_8 (дата звернення: 06.03.2025).
195. Колодний А. Релігієзнавча і релігійна освіта: предметне поле і співвідношення / А. Колодний // *Українське релігієзнавство*. - 2014. - № 70. - С. 31-44.
196. Колодний А., Филипович Л. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. Львів : Логос, 1996. 183 с.
197. Коляда О., Райчева А. Українська діаспора як чинник поглиблення зовнішньоекономічних відносин країни. *Економіка та суспільство*. 2018. Вип. 15. С. 33–39.
198. Компанієць В. Павлович Ю. Основи духовної культури : конспект лекцій. Харків : УкрДАЗТ, 2012. 100 с.
199. Компедіум соціальної доктрини Церкви / Папська рада «Справедливість і мир». Київ, 2008. 546 с. URL: https://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/documents/rc_pc_justpeace_doc_20060526_compendio-dott-soc_uk.pdf (дата звернення: 10.04.2025).
200. Концепція вищої духовної освіти Української Православної Церкви. URL: <http://orthodox.org.ua/page/концепція-вищої-духовної-освіти> (дата звернення: 10 грудня 2021).
201. Корнійчук Ю. Проблема діаспори в сучасному православ'ї. *Історія релігій в Україні : XXVI Міжнародна наукова конференція (24-26 травня 2016 р.)*. 2016. Ч. 2-3. С. 284–292.
202. Костельнюк М. Реформи Петра Могили як спроба запровадження екуменічного руху в першій половині XVII ст. *Наукові праці : наук.-метод.*

- журнал. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. Т. 44. Вип. 31 : Політичні науки. С. 163–166.
203. Костомаров М. Дві руські народности / пер. О. Кониського ; передм. Д. Дорошенка. – Київ ; Ляйпціг : Українська Накладня, друк. К. Г. Редера, [1923]. – 111, [1] с. – (Загальна бібліотека ; № 183–184).
 204. Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу). Київ : Либідь, 1991. 38 с.
 205. Костомаров М. Слов'янська міфологія. Київ : Либідь, 1994. 384 с.
 206. Костюк Б. Україна на шляху євроінтеграції. Як змінюється життя українців? Радіо Свобода. 2016. 27 червня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27822840.html> (дата звернення: 03.03.2025).
 207. Кочан Н. Релігійний чинник етнополітичних процесів Галичини: міноритарні етнорелігійні та релігійні організації / Н. Кочан // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2017. – Вип. 1. – С. 103–126.
 208. Кочура Н. Ціннісні домінанти духовної культури українства. *Соціальні науки*. 2013. № 4. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/1178> (дата звернення: 23.03.2025).
 209. Кралюк П. Історія філософії України : навчальний посібник. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2013. 652 с. С. 207–224.
 210. Кралюк П. Якубович М. Василь Суразький: апологія православної традиції Острог : Вид-во Нац. Ун-ту «Острозька академія», 2011. 212 с.
 211. Красільнікова О. Український церковно-православний рух: історичні передумови. *Православ'я в Україні* : збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції. Київ, 2017. Ч. 2. С. 7–13.
 212. Крекотень В. Освітня реформа Петра Могили й утвердження бароко в українській поезії. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1992. Т. ССХХІV : Праці Філологічної секції. С. 7–24.
 213. Кривда Н. Ікона як один із чинників формування української ідентичності. *Вісник Черкаського університету: Філософія*. 2017. № 1. С. 3–11.
 214. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3-х кн. : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. Київ : Либідь, 1994. Кн. 3 : Кінець XVI – середина XIX століття. 334 с.
 215. Кримський С. Архетипи української ментальності. *Проблеми теорії ментальності*. Київ : Наукова думка, 2006. 408 с.
 216. Крип'якевич І. Історія України. Львів : Світ, 1990. 519 с.
 217. Кришмарел В. Вивчення питань релігії в курсі історії України у 7–8 класах : методичний посібник. Київ : КОНВІ-ПРІНТ, 2018. 95 с.

218. Кудрик. Н. Про нову українську діаспору говорили на II Форумі мігрантів УГКЦ. Радіо Свобода. 2018. 08 жовтня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29531891.html> (дата звернення: 19.02.2025).
219. Кудь А. Проблеми жіночої освіти в Російській імперії на сторінках періодичної преси середини XIX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2011. Вип. 14. С. 272–281. URL: <https://periodicals.karazin.ua/apvvi/article/view/669> (дата звернення: 23.03.2025).
220. Кузнєцова Т. Психологія культури (психолого-філософський аналіз) : курс лекцій. Київ : МАУП, 2005. 152 с.
221. Кукса В., Коломієць Т. Вплив культури козацтва на формування самосвідомості українського народу. *Сторінки історії* : зб. наук. пр. 2010. Вип. 30. С. 13–26.
222. Куліш П. О. Листи з хутора. Лист 1 і 2: Про городи і села. – 1861. – 26 с.
223. Культура / М. В. Попович. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. URL: <https://esu.com.ua/article-51449> (дата звернення: 23.03.2025).
224. Кучма Л. Україна – не Росія / пер. з рос.: І. Пашенко, О. Руденко-Десняк. Київ : АДЕФ-Україна, 2023. 504 с.
225. Кушнір В. Профільне навчання в історії розвитку вітчизняної школи (друга половина XIX–XX ст.) : монографія. Умань : Соцінський, 2016. 418 с.
226. Лагодич М. Релігійна освіта в Україні. *Храм Св. Димитрія Солунського*. URL: <http://hram.in.ua/biblioteka/osnovy-viry/261-book261/3140-title3689> (дата звернення: 05.02.2025 р.)
227. Ластовський В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографічні аспекти : монографія. Київ : Логос, 2006. 278 с.
228. Лебон Г. Психологія людських спільнот / пер.: Я. Мешанича, Н. Іванової. Київ : Андронум, 2021. 224 с.
229. Левантович О. Святослав Шевчук: «Українці як нація дуже хочуть вчитися». *The Ukrainians*. 2021. 25 квітня. URL: <https://theukrainians.org/sviatoslav-shevchuk/> (дата звернення: 20.02.2025).
230. Левинський В. Народ, нація і народність. *Нові шляхи*. 1930. Ч. 2. С. 283.
231. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія : у 2 т. / упоряд.: О. Мислива, В. Яременко ; передм. М. Головатий. Київ : МАУП, 2007. Т. 1 : Призначення України. 331 с.
232. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Київ : Рада, 1995. 96 с.

233. Лисенко О. Вселенське православ'я та його український вимір. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2014. № 8. С. 73–76.
234. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. Київ : Основи, 1994. Т. 1. 530 с.
235. Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою : ст. до історії та критики укр. суспільно-політичної думки. Мюнхен : Сучасність, 1973. 441 с.
236. Літопис школи. *Українська школа в Нью-Йорку*. URL: <https://www.ukrainianschoolnyc.org/наша-школа/літопис-школи> (дата звернення: 20.02.2025).
237. Лозко Г. Українське язичництво. Київ : Укр. центр духовної культури, 1994. 92 с.
238. Лозова Л. Чому рецесія документу «За життя світу» важлива для України. *Відкритий Православний Університет*. 2022. URL: <https://oou.org.ua/2022/02/15/chomu-reczepczyia-dokumentu-za-zhyttya-svitu-vazhlyva-dlya-ukrayiny/> (дата звернення: 20.02.2025).
239. Ломачинська І. Релігійна освіта та професійна діяльність в Україні: законодавче і нормативне регулювання. *Київські філософські студії – 2019* : матеріали наукової конференції. Київ, 2020. С. 405–410.
240. Ломачинська І., Дейнега Є., Ужва В. Місія соціального служіння у богословському освітньому дискурсі. *Освітній дискурс*. 2021. № 38(11-12). С. 85–95. DOI: 10.33930/ed.2019.5007.38(11-12)-9
241. Ломачинська І. Ужва В. Релігійна освіта в Україні: проблеми та перспективи. *The Caucasus*. 2020. Вип. 38. С. 68–72.
242. Ломачинська І. Генеза містико-інтуїтивних практик у християнських релігійно-філософських традиціях епохи середньовіччя / І. Ломачинська, О. Донець // Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. – 2021. – Вип. 37. – С. 86–92.
243. Ломацький М. Заворожений світ / М. Ломацький. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1965. – 229 с.
244. Львівська богословська семінарія : офіційний сайт. URL: <https://lts.lviv.ua> (дата звернення: 18.02.2025).
245. Львівська Духовна Семінарія Святого Духа : офіційний сайт. URL: <https://www.lds.lviv.ua/> (дата звернення: 18.02.2025).
246. Любар О., Осипець Р. Школа та педагогічна думка в Київській Русі : звіт. Кривий Ріг : Криворіз. держ. пед. ун-т, 2001. С. 68–70. DOI: 10.31812/123456789/4678
247. Лютко О. Етноконфесійна ідентичність в розрізі національної ментальності. *Наукові записки Національного університету "Острозька*

- академія". Серія : Філософія. 2008. Вип. 3. С. 54–63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoafs_2008_3_78 (дата звернення: 18.02.2025).
248. Маринович М. Екуменічні проблеми в Україні: аналіз історії та перспективи. *Примирення: Україна в Іраці*. Львів : Свічадо, 1999. 256 с. С. 177.
249. Маринович М. Цивілізаційні виклики християнським цінностям. *XIC – Християнська інтернет-спільнота*. URL: <http://xic.com.ua/z-zhyttja/21-problema/37-myroslav-marynovych-cyvilizacijni-vyklyky-hrystyjanskym-cinnostjam?device=desktop> (дата звернення: 18.02.2025).
250. Матлай Л. Релігійне життя української діаспори у Великій Британії. *Історія релігій в Україні : науковий щорічник*. Львів : Інститут релігієзнавства, філія Львівського музею історії релігії ; Логос, 2014. Кн. I. С. 781–786.
251. Ментальність. Нація. Пам'ять : зб. пр. наукової школи проф. Р. О. Додонова. Київ : Руслан Халіков, 2022. 286 с.
252. Меренков Г. Соціальна і громадянська активність пізньопротестантських церков у незалежній Україні як наслідок переосмислення своєї євангельської місії : дис. ... канд. наук з богослов'я : 09.00.14 / Укр. держ. ун-т імені Михайла Драгоманова. Київ, 2023. 245 арк.
253. Мицько І. Львівські священики та учителі XVI – першої третини XVII ст. *Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні*. Львів, 1996. С. 13.
254. Мілько В. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ, 2015. Вип. 24. С. 175–195 ; Там само. 2016. Вип. 25. С. 222–240.
255. Місіонерська Духовна Семінарія : офіційний вебсайт. URL: <http://missia.org.ua/> (дата звернення: 28.04.2025).
256. Моця О. Ричка В. Київська Русь: Від язичництва до християнства : навч. посіб. Київ : Глобус, 1996. 222 с.
257. Мукачівське духовне училище. Учбовий комітет при Священному Синоді Української Православної Церкви. URL: <https://uchkom.church.ua/mukachivske-duhovne-uchilishhe/> (дата звернення: 28.04.2025).
258. Мусін О. Історична пам'ять у міському просторі: парадокси церковно-політичного відтворення національних святинь у Росії та Україні. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2018. № 1(5) С. 131–155.
259. Нагорна Л. Історична свідомість у регіональному вимірі: українські реалії. *Регіональна історія України* : зб. наук. ст. 2011. Вип. 5. С. 61–74.

260. Нагорна Л. Поняття «місце пам'яті» в системі memory studies. *Регіональна історія України*. 2014. Вип. 8. С. 55–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/reisuk_2014_8_5 (дата звернення: 13.03.2025).
261. Надольська В. Матеріальна і духовна культура народів світу : метод. рек. Луцьк : РВВ “Вежа” Волин, держ. унту ім. Лесі Українки, 2000. 72 с.
262. Назаренко Ю. А. Аксіологія релігійно-освітнього дискурсу : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Назаренко Юлія Анатоліївна ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2017. – 233 арк.
263. Названо церкви УПЦ (МП), які мають змінити назву. А.С.С. 2019. 26 січня. URL: <https://acc.cv.ua/news/ukraine/nazvano-cerkvi-upc-mp-yaki-mayut-zminiti-nazvu-40762> (дата звернення: 15.02.2025).
264. Народ / І. О. Кресіна, В. А. Явір. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 2020. URL: <https://esu.com.ua/article-71245> (дата звернення: 15.02.2025).
265. Народність / Р. В. Пилипчук. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 2020. URL: <https://esu.com.ua/article-71167> (дата звернення: 15.02.2025).
266. Насирова О. Назад у 1982 рік. Як вперше святкували День міста в Києві – архів. NV (New Voice). 2021. 31 травня. URL: <https://nv.ua/ukr/kyiv/pershiy-den-kiyeva-ta-vidkrittya-zolotih-vorit-arhivni-foto-1982-roku-istoriya-kiyeva-50162581.html> (дата звернення: 05.02.2025).
267. Науменко С. Українські сільські школи в 1900 – 1917 роках: їх типи та умови функціонування. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2007. № 21. С. 222–228. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppps_2007_21_35 (дата звернення: 04.03.2025).
268. Національні меншини України в політичних процесах ХХ–ХХІ століть: стан і проблеми дослідження / Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 624 с.
269. Нероба В. Особливості реформаційних процесів в Україні у ХVI–ХVII ст. С. 168–175.
270. Нікішенко Ю. Поняття «етнічна культура» і «традиційна культура» в етнокультурології. *Наукові записки*. 2004. Т. 24: Теорія та історія культури. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2362ad6b-d715-4d7d-80b6-439229a981c3/content> (дата звернення: 22.10.2024).
271. Ніколенко Ю. Політика російського царизму в галузі освіти шляхетства Правобережної України в першій третині ХІХ ст. *Гілея*. 2008. Вип. 17.

- С. 26-35. URL: http://shron.chtyvo.org.ua/Nikolenko_Yurii/ (дата звернення: 22.10.2024).
272. Новини УАПЦ у Львові. *Українська автокефальна православна церква у Львові*. URL: https://uaoc.lviv.ua/detalno/?tx_ttnews%5btt_news%5d=857&cHash=64b2f0c9288566021ba8f6bb96a51a85 (дата звернення: 18.02.2025).
273. Новини Чернівців. *Сайт міста Чернівців*. URL: <https://0372.ua> (дата звернення: 18.02.2025).
274. «Nostra Aetate»: початок діалогу з релігіями світу. *Синод Єпископів УГКЦ*. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/nostra-aetate-pochatok-dialogu-z-religiyamy-svitu-3387> (дата звернення: 18.02.2025).
275. Обушний М. Рецензія на монографію В. А. Войналович, Н. І. Кочан «Релігійний чинник етнополітичних процесів у Галичині: повоєнна радянська доба і сучасність». Київ : ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2018. 408 с. *Українознавчий альманах*. 2019. Т. 24. С. 153–154. DOI : 10.17721/2520-2626/2019.24.27
276. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). *Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу*. Київ : Довіра, 1992. 142 с.
277. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). *Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія*. Київ : Обереги, 1992. 205 с.
278. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). *Історія української літературної мови / упоряд., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик. 2-ге вид., випр.* Київ : Наша культура і наука, 2004. 434 с.
279. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). *Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу : курс читаний в Укр. нар. ун-ті : з мал. і портр. укр. культ. Діячів*. Київ : Абрис, 1991. 272 с.
280. Одеська богословська семінарія : офіційний вебсайт. URL: <https://www.odessasem.org/> (дата звернення: 28.04.2025).
281. Одеська духовна семінарія : офіційний сайт. URL: <https://seminariya.od.ua/> (дата звернення: 18.02.2025).
282. Озадовський І. Б. Історична та політико-правова ретроспектива становлення понять «кордон» і «прикордоння» / І. Б. Озадовський // *Політичне життя*. – 2022. – № 4. – С. 38–44.
283. Окіншевич Л. Між Сходом і Заходом. *Українська історіософія (XIX–XX ст.) : антологія : у 2 ч. / упоряд. В. Артюх*. Суми : Вид-во СумДУ, 2011. Ч. 2. 193 с.
284. Оксана Пахльовська: Поділ України проходить лише по одній лінії між Європою і не-Європою / інтерв'юєр Лариса Івшина. *День*. 2009. № 238. URL:

- <https://day.kyiv.ua/article/nota-bene/oksana-pakhlovska-podil-ukrayiny-prokhodyt-lyshe-po-odniy-liniyi-mizh-yevropyu-i> (дата звернення: 03.03.2025).
285. Освіта на Менщині: церковно-парафіяльна школа. URL: http://mena-museum.cn.sch.in.ua/statti/osvita_na_menshini_cerkovno-parafialjna_shkola/ – (дата звернення: 26.04.2025).
286. Освітньо-професійна програма «Богослов'я» : першого рівня вищої освіти за спец.: 041 «Богослов'я» кваліфікації: бакалавр богослов'я / Таврійський християнський інститут. Івано-Франківськ, 2022. URL: https://tci.edu.ua/2024/risks/17%20%D0%9E%D0%9F%D0%9F_%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%27%D1%8F.pdf (дата звернення: 18.02.2025).
287. Освітньо-професійна програма «Богослов'я» другого (магістерського) рівня вищої освіти. *Івано-Франківська академія Івана Золотоустого*. 2022. URL: <http://ifaiz.edu.ua/images/pdf/OPP-041-mahistr-2022.pdf> (дата звернення: 18.02.2025).
288. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви. Київ : Інформ.-вид. центр УПЦ, 2002. 80 с.
289. Павлюк С. Особливості сучасних трансформацій етнокультурних процесів у масиві українського порубіжжя : стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 13 січня 2016 року. Київ : НАН України.
290. Папська Рада «Справедливість і Мир». Компендіум соціальної доктрини Церкви / пер. О. Живиця, наук. ред. Ю. Щербініна, заг. ред. Л. Коваленко. Київ : Кайрос, 2008. 550 с. (Оригінальне видання: Pontifical Council For Justice And Peace. Compendium of the Social Doctrine of the Church. United States Catholic Conference, 2005. 480 p).
291. Парафія УГКЦ Успіння Пресвятої Богородиці у Міссісазі (Канада). *Живе телебачення*. 2020. 26 березня. URL: <https://zhyve.tv/video/1907-parafiya-ugkts-uspennya-presvyatoy-bogorodytsi-u-mississazi-kanada/> (дата звернення: 20.02.2025).
292. Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII-XV ст.). Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції : дис... д-ра філол. наук : 10.01.01 / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2004. 392 арк.
293. Перемисько-Варшавська архієпархія. *Синод Єпископів Української Греко-Католицької Церкви*. URL: <https://synod.ugcc.ua/church-structure/peremysko-varshavska-arhyeparhiya-21/> (дата звернення: 18.02.2025).

294. Перерва В. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.): забутий світ. Біла Церква : Пшонківський О. В., 2014. Т. I. Загальна частина. 576 с.
295. Пересопницьке Євангеліє (1556-1561). *Наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського*. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/3839> (дата звернення: 04.03.2025).
296. Пивоваров О. Вплив меценатства та благодійництва на розвиток освіти на Лівобережжі у першій третині XIX століття. *Краєзнавство*. 2001. № 1-4. С. 157–159.
297. Піскун В. (упоряд.). Олександр Шульгин в українському державотворенні та міжнародній політиці: Збірник наукових праць та документів. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2016. – 432 с.
298. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 493 с.
299. Повість минулих літ : літописні оповіді / переказ В. Блинєць ; ред. В. Яременко ; худож. Г. Якутович. 3-тє вид., зі змін. Київ : Веселка, 2002. 225 с.
300. Полонська-Василенко Н. Теорія III Риму протягом XVIII та XIX сторіч. Мюнхен : Праці членів Церковно-Археографічної Комісії Апостольського Візитатора для українців у Західній Європі, 1952. 48 с.
301. Полянський О. Українське питання в Російській імперії у інтерпретації московського історика (Миллер Алексей. Украинский вопрос в Российской империи. Київ : Laugus, 2013. – 416 с.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2015. Вип. 2(1). С. 211–214. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ist_2015_2%281%29_43 (дата звернення: 18.02.2025).
302. Пономаренко Л. Ментальність українського суспільства та її вплив на сучасні процеси інституалізації (архетипний підхід). *Публічне урядування*. 2020. Вип. 1(21). С. 266–277. DOI: 10.32689/2617-2224-2020-1(21)-266-277
303. Попов Б. Альтернативна модель етносу та людини. *Філософська думка*. 2001. № 4. С. 37–54.
304. Попова З. Українська діаспора в США: етнічно-культурна самоідентифікація. *Науковий вісник УжДУ. Серія «Історія»*. 1999. № 4. С. 171–176.
305. Попович В. Взаємозв'язок соціального вчення православних церков і богословської освіти в Україні: філософсько-релігієзнавчий аналіз : дис. ...

- канд. філос. наук : 09.00.11 / Житомир. держ. ун-т імені Івана Франка, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2018. 468 арк.
306. Попович В. Тенденції і перспективи розвитку православної богословської освіти в Україні. *Філософські обрії*. 2017. № 37. С. 144–155.
 307. Попович М. Нарис історії культури України. Київ, 1998. С. 87–104.
 308. Попович М. Розвиток системи православної богословської освіти в Україні: ретроспективний аналіз. *Грані*. 2014. № 5. С. 6–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_5_3 (дата звернення: 18.02.2025).
 309. Попович М. Українська національна ментальність. *Проблеми теорії ментальності* : монографія. Київ : Наукова думка, 2006. С. 232–272.
 310. Портнов А. Між Сходом і Заходом. Нотатки про взаємини Русі і Степу в російській та українській історіографії. *Historians*. 2014. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1329-andrii-portnov-mizh-skhodom-i-zakhodom-notatky-pro-vzaiemyny-rusi-i-stepu-v-rosiiskii-ta-ukrainskii-istoriografii> (дата звернення: 18.02.2025).
 311. Потебня О. О. З лекцій теорії словесності: байка, прислів'я, приповідка / пер. А. Диких, М. Оглобліна ; за ред. О. Білецького, Ф. Ю. Зелінського. – 4-те вид. – Харків : Державне видавництво України, 1930.
 312. Поцелуйко А. Б. Загальноіндоевропейські міфологічно-релігійні архетипи та їх вияв в українській духовній традиції : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Поцелуйко Андрій Богданович ; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2004. – 212 арк. – Арк. 198–212.
 313. Почаївська духовна семінарія : офіційний сайт. URL: <http://pds.org.ua/> (дата звернення: 18.02.2025).
 314. Православна церква на півдні України (1775–1781) / упоряд. І. Лиман. *Джерела з історії Південної України*. Запоріжжя, 2004. Т. 4. 560 с.
 315. Православна церква України (Івано-Франківська єпархія). URL: <https://pcu.if.ua/> (дата звернення: 18.02.2025).
 316. Православна Церква України: шлях крізь віки. *Православна церква України*. <https://www.pomisna.info/uk/tserkva/istoriya/>
 317. Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів : Закон України, док. № 498-VIII, чинний, поточна ред від 01.01.2025. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/498-19> (дата звернення: 16.04.2024).
 318. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти : постанова Кабінету Міністрів України № 266 від 29.04.2015. *База даних «Законодавство*

- України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-п#n__ (дата звернення: 15.04.2024).
319. Про затвердження Переліку спеціальностей, за якими проводяться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань : наказ Вищої атестаційної комісії України № 377 від 23.06.2005. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/re10993?an=1933&ed=2010_04_29 (дата звернення: 15.04.2024).
320. Про вищу освіту : Закон України, док. № 1556-VII, чинний, поточна ред. від 09.04.2025, підстава – 3791-IX. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 28.04.2025).
321. Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 041 Богослов'я для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти : наказ Міністерства освіти і науки України № 1483 від 30.12.2021. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2021/12/30/041-Bohoslovya.bakalavr.30.12.21.pdf> (дата звернення: 18.02.2025).
322. Про освіту : Закон України, док. № 2145-VIII, чинний, поточна ред. від 27.03.2025. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 16.04.2024).
323. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України, док. № 987-XII, чинний, поточна ред. від 04.04.2025. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12> (дата звернення: 16.02.2025).
324. Про Центр. Український католицький університет. URL: <https://center.ucu.edu.ua/pro-tsentr/> (дата звернення: 18.02.2025).
325. Про читання Нового Завіту в гімназіях, повітових та парафіяльних училищах. Журнал Міністерства народної освіти. 1821. Ч. III. С. 315.
326. Процес створення «Книги життя українського народу». Богословська скарбниця. URL: http://www.bogskarb.com/?page_id=1414 (дата звернення: 10.03.2025).
327. ПЦУ нині налічує 9000 громад. Релігійно-інформаційна служба України. 2024. 12 травня. URL: https://risu.ua/pcu-sogodni-nalichuye-9000-gromad_n148233 (дата звернення: 10.03.2025).
328. Рада з питань співпраці з Церквами та релігійними організаціями при МОН. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ministerstvo-2/pro-ministerstvo-2/doradchi-organi-2/rada-z->

- pitan-spivpratsi-z-tserkvami-ta-religiynimi-organizatsiyami-pri-mon (дата звернення: 28.04.2025).
329. Регенсько-катехизаторське духовне училище запрошує студентів на навчання. *Дніпропетровська єпархія Української Православної Церкви*. URL: <https://eparhia.dp.ua/predstoyashhie-sobytiya/regentsko-katehizatorske-duhovne-uchylyshhe-zaproshuye-studentiv-na-navchannya/> (дата звернення: 18.02.2025).
330. Регентсько-катехизаторське училище при Корецькому монастирі проводить набір студентів. Українська Православна Церква. 2022. 24 липня. URL: <https://uoc-news.church/2022/07/24/regentsko-katehizatorske-uchilishhe-pri-koreckomu-monastiri-provodit-nabir-studentiv/#2025-04-29> (дата звернення: 28.04.2025).
331. Рєєнт О., Лисенко О. Проблеми організації духовно-релігійного життя в контексті Української революції (1917-1921). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 5-6. С. 254–283. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2017_5-6_17 (дата звернення: 18.02.2025).
332. Результати соціологічного дослідження Київського міжнародного інституту соціології. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1> (дата звернення: 18.02.2025).
333. Релігієзнавчий словник / за ред. А. Колодного. Київ : Четверта хвиля, 1996. 392 с.
334. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крупина, О. Н. Кубальський ; відп. ред. В. М. Даниленко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 210 с.
335. Релігійні ідентичності в їх сутності і конфесійних виявах: український контекст / за ред. Анатолія Колодного, Людмили Филипович, Алли Арістової. – Київ : УАР, 2021. – 348 с.
336. Ричка В. Київська Русь: проблема етнокультурного розвитку (конфесійний аспект). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1994. 34 с.
337. Рівненська духовна семінарія : офіційний сайт. URL: <https://www.rdsa.rv.ua> (дата звернення: 18.02.2025).
338. Рівненська місіонерська школа : офіційний сайт. URL: <http://rmu.uarr.info> (дата звернення: 18.02.2025).
339. Рідновір'я як варіант національної ідеї. Сварга: портал рідної віри. URL: <https://svarga.com.ua/neo yazichnicztvo/ridnovirya-yak-variant-naczionalnoii-ideii.html> (дата звернення: 28.04.2025).

340. Рідна школа Г'юстона : офіційний сайт. URL: <https://sites.google.com/view/ridnashkolahouston> (дата звернення: 20.02.2025).
341. Розвиток освіти і науки під час Української революції 1917–1921 років. УІНП. 2018. 16 листопада. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/rozvytok-osvity-i-nauky-pid-chas-ukrayinskoyi-revolyciyi-1917-1921-rokiv> (дата звернення: 20.02.2025).
342. Розвиток філософської думки в Україні / за ред. проф. Ю. М. Вільчинського. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : КНЕУ, 2014. 327 с.
343. Романенко О. Архетип села у високій та масовій літературі (на матеріалі творів Г. Пагутяк, В. Медвідя, Люко Дашвар) / О. Романенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство, мовознавство, фольклористика. – 2011. – Вип. 22. – С. 15–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_LMF_2011_22_8. (дата звернення: 20.02.2025).
344. Романовський В. Друкар Іван Федорович, життя його та діяльність. *Українська книга XVI–XVII–XVIII ст.* Київ, 1926. С. 1–55.
345. Романько І. Історія та культура української діаспори : навч. посіб. Кропивницький : Вид-во ЛА НАУ, 2020. Ч. 1. 328 с.
346. Рудницький С. Україна. Край і народ / ред. С. Рудницький. – Відень: Видання Союзу Визволення України, 1916. – 44 с.
347. Рудницький С. Основи землезнання України. Прага: Український університет в Празі, 1923. – 199 с.
348. Рудюк Д. (Митрополит Димитрій). Українське Православ'я і наша національна самоідентичність. *Українська правда*. 2009. 9 травня. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/rudyuk/4a05532004f69/> (дата звернення: 07.03.2025).
349. Русин Г. Волинь в історії православного просвітництва (1900–1939 рр.): наукові розвідки. *Гілея: науковий вісник*. 2021. Вип. 100(1). С. 185–192. DOI: 10.33216/2220-6310-2021-100-1-185-192
350. Русский архив. Москва : 1874. Кн. I. Стор. 1155.
351. Рязанцева Т. Богословські основи навчання і виховання в сучасних євангельських навчальних закладах Євро-Азіатської акредитаційної асоціації : дис. ... д-ра філос. наук / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2021. 252 арк.
352. Савенко О. Великодні алюзії у проповідях Кирила Туровського. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (літературознавство)*. 2016. № 1.

- С. 227–233. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmduf_2016_1_46 (дата звернення: 20.02.2025).
353. Сандюк, Л. О., Симоненко, С. П., Сулим, О. В., Шмиголь, М. Ф., Щубелка, Н. В., Юшкевич, Ю. С. (2017). *Основи філософії: навч. посіб.* / за ред. М. Ф. Шмиголя. Київ: Центр учбової літератури. 412 с.
354. Сарапін О. Антитринітаризм. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Антитринітаризм> (дата звернення: 06.03.2025).
355. Світовий конгрес українців. Глобальний голос українського народу у світі. *Ukrainian World Congress*. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/> (дата звернення: 18.02.2025).
356. Сверстюк Є. Блудні сини України. – К.: [б.в.], 1993. – 256 с.
357. Свято Івана Купала: походження, які традиції існують. *Правда ІФ*. 2023. 30 червня. URL: <https://pravda.if.ua/svyato-ivana-kupala-pohodzhennya-yaki-tradycziyi-isnuyut/> (дата звернення: 14.03.2025).
358. Свято-Успенський Святогірський Зимненський монастир. *Інок*. URL: <https://inok.info/monasteries/26/> (дата звернення: 18.02.2025).
359. Сердюк О. Переселенський рух із західноукраїнських земель (кінець XIX – початку XX ст.): масштаби, основні напрями, характерні особливості. *Краєзнавство*. 2019. № 1. С. 101–106. URL: http://resource.history.org.ua/publ/kraeznavstvo_2019_1_10 (дата звернення: 04.03.2025).
360. Сестри Василянки відзначили 100 років служіння на американській землі. *Голос Америки*. 2011. 29 листопада. URL: <https://www.holosameryky.com/a/basil-sisters-anniversary-11-29-2011-134674523/246170.html> (дата звернення: 19.02.2025).
361. Сирцова О. Текстологія та історіографія «Синопису» Інокентія Гізеля в аргументації авторської ідентичності твору. *Київська Академія*. 2011. Вип. 9. С. 78–85.
362. Сіданіч І., Федорець В., Ключко О. Феноменологія архетипу господаря в українській культурі в контексті застосування компетентнісної парадигми в освіті: етнопедагогічний аспект. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Педагогічні науки»*. 2023. Вип. 25(54). С. 317–338. URL: <http://umo.edu.ua/serija-pedagoghichni-nauki> (дата звернення: 19.02.2025).
363. Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців : монографія. Львів : АНУ імені Івана Франка, 2011. 428 с.
364. Сіренко. С. Україна, держава: господарські заняття. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2018. Т. : Україна–Українці. Кн. 1. 608 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=1.4.1> (дата звернення: 02.03.2025).

365. Сліпушко О. Література Києворуської держави (XI–XIII століття): актуальні проблеми сучасних студій. *Слово і Час*. 2007. № 8. С. 14–28.
366. Сміт Ентоні Д. Етнічна основа національної ідентичності. *Національна ідентичність* / пер. з англ. П. Тарашука. Київ : Основи, 1994. С. 28–51.
367. Соколовський О. Л. Просвітницький вектор раннього антитринітаризму // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – 2011. – Вип. 46. – С. 338–344.
368. Соколовський О. Л. Христологія: еволюція доктрини : монографія / О. Л. Соколовський. – Житомир : Вид-во Євенок О. О., 2018. – 471 с.
369. Солонська Н. Бібліотека Києво-Софійського собору як науковий і освітній центр Київської Русі. *Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського*. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/286> (дата звернення: 11.03.2025).
370. Ставлення українців до різних релігійних конфесій у 2023 році. *Київський міжнародний інститут соціології (КМІС)*. 2024. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1> (дата звернення: 15.02.2025).
371. Стадник М. Вплив християнства на формування світоглядів доби Відродження та Нового часу. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2008. № 1. С. 85–92.
372. Статеева В., Шаркань В. Навчитися по-своєму читати... : до 150-річчя букваря П. Куліша. *День*. 2007. № 225. URL: <https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/navchytysya-po-svoyemu-chytaty> (дата звернення: 13.03.2025).
373. Степико М. Буття етносу. Витоки, сучасність, перспективи. Київ : Знання, 1998. 251 с.
374. Степико М. Українська ідентичність у глобалізованому світі : монографія. Харків : Майдан, 2020. 258 с.
375. Степико М. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
376. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука. Київ : Либідь, 1991. 512 с.
377. Сумська духовна семінарія : офіційний сайт. URL: <https://sds.sumy.ua/> (дата звернення: 18.02.2025).
378. Сухобокова О. Українська шкільна освіта в Канаді. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*. 2010. Вип. 18. С. 290–295. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2010_18_59 (дата звернення: 15.02.2025).

379. Таврійська духовна семінарія. *Учбовий комітет при Священному Синоді Української Православної Церкви*. URL: <https://uchkom.church.ua/tavrijska-duhovna-seminariya/> (дата звернення: 18.02.2025).
380. Табачковський Віталій Георгійович / В. Д. Білодід. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2024. URL: <https://esu.com.ua/article-883281> (дата звернення: 18.02.2025).
381. Таврійський християнський інститут : офіційний сайт. URL: <https://tci.org.ua> (дата звернення: 18.02.2025).
382. Тарасенко О. Архієпископ Філарет (Гумілевський) і Чернігівська Духовна Семінарія. *Сіверянський літопис*. Чернигов, 1999. № 6(30). С. 53–60.
383. Твердохліб А. Київська братська школа як культурно-освітній осередок: роль Івана Борецького в її становленні. *Педагогічні науки*. 2017. Вип. 69. С. 117–120. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pena_2017_69_22 (дата звернення: 18.02.2025).
384. Тейлор Ч. Секулярна доба / пер. з англ. О. Панич. Київ : Дух і Літера, 2013. Кн. 1. 664 с.
385. Історія заснування Тернопільської Вищої Духовної Семінарії. Вища Духовна Семінарія імені Патріарха Йосипа Сліпого. URL: <https://vds.te.ua/> (дата звернення: 28.04.2025).
386. Тимошенко Л. Берестейська унія 1596 р. : навч. посіб. Дрогобич : Коло, 2004. 197 с.
387. Тимошенко Л. Руське (україно-білоруське) православ'я і «єдиновірна» Московська Русь в останній третині XVI – початку XVII ст. (до проблеми взаємовідносин релігійних культур Східної Європи). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2012. Вип. XVI. С. 103–132.
388. Тимчик О. Економіка та релігія: теорія і практика взаємовпливу : монографія. Київ : КНТ, 2014. 410 с.
389. Тищенко А., Титаренко В. Біблійні школи. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/Біблійні_школи (дата звернення: 16.01.2025).
390. Ткаченко О. Народний світогляд і традиції української філософської думки *Київські обрії: історико-філософські нариси*. Київ : 1997. С. 337–347. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/68445953-a2f0-4eca-a131-033f4387cab2/content> (дата звернення: 16.01.2025).

391. Ткачук А. А. Освітня діяльність Римо-католицької церкви на Правобережній Україні напередодні освітніх реформ в Російській імперії // Історія релігій в Україні. – 2016. – Ч. 1. – С. 257–268.
392. Torn A. Dignitatis humanae: ось як Собор санкціонував релігійну свободу. Vatican News. 2020. 15 липня. URL: <https://www.vaticannews.va/uk/vatican-city/news/2020-07/dignitatis-humanae-vatykanskyj-sobor-pro-religijnu-svobodu.html> (дата звернення: 27.04.2025).
393. Тойнбі А. Дослідження історії. Київ, 1995. Т. 2. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Toynbee.html> (дата звернення: 16.01.2025).
394. Тойнбі А. Дослідження історії. Т. 2: Скорочена версія томів 7-10 Д. Ч. Сомервелла / пер. з англ. В. Митрофанов, П. Таращук. Київ : Основи, 1995. 406 с.
395. Токарська Ю. Українське (руське) православ'я в церковно-релігійній думці та суспільно-політичних реаліях кінця XVI – першої половини XVII століття : дис. ... д-ра філос. наук / Волин. нац. ун-т імені Лесі Українки. Луцьк, 2022. 238 арк.
396. Токман В. Соціально значуща діяльність релігійних організацій України в сучасних суспільно-політичних умовах. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 2017. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/socialno-znachuschadiyalnist-religiynikh-organizacij-ukraini-v> (дата звернення: 10.12.2021).
397. Толочко О., Толочко П. Київська Русь. – К., Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 352 с.
398. Томістичний інститут : офіційний сайт. URL: <https://tomainstytut.org/> (дата звернення: 18.02.2025).
399. Трегуб О. Історична пам'ять як засіб мобілізації національної свідомості. *Marістеріум*. 2008. Вип. 31 : Політичні студії. С. 25–29. URL: <https://ekmair.ukma.-edu.ua/server/api/core/bitstreams/43385e89-b85f-41fa-b0d1-b1cb32a0e9d8/content> (дата звернення: 10.02.2025).
400. Турій О. «Уніатизм» чи пошук єдності: роздуми напередодні ювілею Берестейської унії. *Синод Єпископів Української Греко-Католицької Церкви*. 2021. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/oleg-turiy-uniatyzm-chy-poshuk-ednosti-rozdumy-naperedodni-yuvileyu-beresteyskoy-unii-6511/> (дата звернення: 10.02.2025).
401. Турій О. Традиційні Церкви в незалежній Україні: проблема ідентичності. *І: Незалежний культурологічний часопис*. 2001. Число 22. С. 115–132.

402. Турій О. Греко-Католицька Церква та українська національна ідентичність у Галичині. *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*. 2003. Ч. 4 : Еклезіальна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. С. 67–85.
403. У Києві запрошують дошкільнят у православний дитячий садок. *Союз православних журналістів*. URL: https://spzh.eu/ua/news/82230-v-kijeve-priglashajut-doshkolynikov-v-pravoslavnyj-detskij-sad?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 18.02.2025).
404. У Польщі створили нову єпархію УГКЦ. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3145991-u-polsi-stvorili-novu-eparhiu-ugkc.html> (дата звернення: 18.02.2025).
405. УГКЦ у Польщі також переходить на новий календар. *Українська греко-католицька церква*. URL: <https://ugcc.ua/data/ugkts-u-polshchi-takozh-perehodyt-na-novyj-kalendar-2068/> (дата звернення: 18.02.2025).
406. Уер Т. (Митрополит Калліст). Православна Церква : пер. з англ. Київ : Дух і літера, 2009. 384 с. С. 177–195.
407. Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи [текст] / Г. В. Щокін, М. В. Попович, М. С. Кармазіна [та ін.] ; за заг. ред. Г. В. Щокіна, М. Ф. Головатого ; Міжрегіональна академія управління персоналом. – Київ : МАУП, 2000. – 384 с.
408. Українська баптистська теологічна семінарія : офіційний сайт. URL: <https://ubts.org.ua> (дата звернення: 18.02.2025).
409. Українська євангельська теологічна семінарія: офіційний сайт. URL: <https://uets.edu.ua> (дата звернення: 24.02.2025).
410. Українська лютеранська семінарія святої Софії. Релігійні меншини України. URL: <https://rmu.uarr.info/ulc-seminariya-svyatoyi-sofiyi/> (дата звернення: 28.04.2025).
411. Українська суботня школа у Відні. *IUV.Guide*. URL: <https://iuv.guide/organizations/ukrainska-subotnia-shkola-u-vidni/> (дата звернення: 10.02.2025).
412. Українська церква в Угорщині. Державне самоврядування українців Угорщини. URL: <https://ukrajinci.hu/language/uk/українська-церква-в-угорщині/> (дата звернення: 28.04.2025).
413. Український апостольський університет : офіційний сайт. URL: <https://uuba.org.ua/> (дата звернення: 18.02.2025).
414. Український гуманітарний інститут : офіційний сайт. URL: <https://ugi.edu.ua> (дата звернення: 24.02.2025).
415. Український католицький університет : офіційний сайт. URL: <https://ucu.edu.ua/> (дата звернення: 11.03.2025).

416. Український католицький університет у Римі відновлює діяльність. *Український католицький університет*. 2023. URL: <https://ucu.edu.ua/news/ukrajinskyj-katolytskyj-universytet-u-rymi-vidnovlyuje-diyalnist/> (дата звернення: 18.02.2025).
417. Українська школа «Ерудит» у Відні : офіційний вебсайт. URL: <https://www.erudytvien.com/pidtrika> (дата звернення: 28.04.2025).
418. Українці в Аргентині. *Посольство України в Аргентині*. URL: https://argentina.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/ukrayina-ta-argentina/343-ukrajinci-v-argentini?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 18.02.2025).
419. Українці за кордоном. *Українська діаспора*. URL: <http://ukrainianchi.com> (дата звернення: 18.02.2025).
420. Українці: народні вірування / упоряд.: А. П. Пономарьов, Т. В. Косміна, О. О. Боряк. 2-ге вид. Київ : Либідь, 1992. 637 с.
421. Филипович Л. Етнологія релігії. *Українське релігієзнавство*. 1999. № 10. С. 74–87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukr_1999_10_14 (дата звернення: 18.02.2025).
422. Филипович Л. Деміфологізація етнології релігії. *Філософські обрії*. 2006. № 15. С. 190–210.
423. Филипович Л. О. Сучасна міграція українців як наслідок російської агресії: проблема духовної опіки // *Грааль науки*. 2022. № 18–19 (серпень). С. 291–294.
424. Филипович Л. Етнологія релігії: традиція вітчизняного релігієзнавчого осмислення і теоретичне вирішення проблем співвідношення релігії та етносу : дис... д-ра філос. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 2000. 421 арк.
425. Филипович Л. Протестантизм та його роль в утвердженні релігійного багатоманіття світу. *Історія релігій в Україні*. 2017. Вип. 27. С. 54–62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/istrelukr_2017_27_7 (дата звернення: 18.02.2025).
426. Филипович Л. О. Сучасні виклики для України в сфері релігійної безпеки / Л. О. Филипович // *Релігія та Соціум*. – 2024. – Вип. 34, № 1. – С. 210–220. – DOI: 10.33294/2523-4234-2024-34-1-210-220.
427. Філоненко О. Диференційований підхід до організації навчально-виховного процесу в гімназіях та реальних училищах у Центральному регіоні України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки. Серія : Педагогічні науки*. 2011. Вип. 101. С. 341–351.
428. Франківська академія Івана Золотоустого : офіційний сайт. URL: <http://www.ifaiz.edu.ua/> (дата звернення: 18.02.2025).
429. Фрумкин Г. Яблучний Спас 2022: традиції, пов'язані з освяченням яблук і меду, обряд обжинок і обмеження посту. *Факти*. 2023. 18 серпня. URL:

- <https://fakty.ua/405967-yablochnyj-spas-2022-tradicii-svyazannye-s-osvyacsheniem-yablok-i-meda-obryad-obzhinkov-i-ogranicheniya-posta> (дата звернення: 14.03.2025).
430. Харківська духовна семінарія : офіційний вебсайт. URL: <https://seminary.church.ua/> (дата звернення: 15.07.2024).
 431. Харківський навчально-виховний комплекс "Ліцей Шаалавім". School Navigator. URL: <https://schoolnavigator.com.ua/en/schools/kharkivskyi-navchalno-vykhovnyi-kompleks> (дата звернення: 28.04.2025).
 432. Харлампович К. Західноруські православні школи XVI – початку XVII століття, їхнє ставлення до іновірців, релігійне навчання в них та їхні заслуги у справі захисту православної віри і церкви. Казань : Типо-літографія Імператорського університету, 1898. XIII, 524, LXII с.
 433. Харченко В. Сучасна діяльність лютеранських церков в Україні у соціально-гуманітарній сфері. *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 1. С. 17–24.
 434. Хома І. Патріарх Йосиф. Вид. 2-ге, перероблене і доповнене. Львів : Дон Боско, 2009. 172 с.
 435. Хоменко М. "Етнос" чи "етнічність"? (До питання пошуку базової категорії сучасної етнології). *Етнічна історія народів Європи*. 1999. Вип. 1. С. 83–86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_1999_1_28 (дата звернення: 14.03.2025).
 436. Хоткевич Г. Гуцули й Гуцульщина / Г. Хоткевич. – Jersey City: 3 друк. "Свободи", 1920. – 32 с.
 437. Храмова В. До проблеми української ментальності. *Українська душа*. Київ : Фенікс, 1992. С. 3–35.
 438. Хрипко С. Геополітика та геопсихологія як джерела формування специфіки української релігійності та характерних ознак національної ментальності. *Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова. Серія 7 : Релігієзнавство. Культурологія. Філософія*. 2013. № 29(42). С. 50–59.
 439. Хрипко С. Духовно-релігійні вияви української ментальності : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2003. 189 арк.
 440. Хрипко С. Етно-ментальний дуалізм духовно-релігійних виявів української сакральної традиції. *Культурологічна думка*. 2011. № 4. С. 189–197. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kultdum_2011_4_35 (дата звернення: 14.03.2025).
 441. Христокін Г. В. Православ'я. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Православ'я> (дата звернення: 15.03.2025).

442. Хромець В. Богословська освіта в Україні. Релігійний і світський контекст : монографія. Київ ; Рівне : Зень О., 2018. 310 с.
443. Хромець В. Богословська освіта як феномен релігійного та світського освітнього простору України : дис. ... д-ра філос. наук : спец. 09.00.11 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2019. 404 арк.
444. Хромець В. Види та форми християнської богословської освіти. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 7 : Релігієзнавство. Культурологія. Філософія.* 2012. Вип. 28(41). С. 3–6.
445. Хромець В. Конфесійні та світські форми функціонування богослов'я та богословської освіти. *Вісник Львівського університету. Серія : Філософсько-політологічні студії.* 2018. Вип. 18. С. 236–244.
446. Хромець В. Нові форми інституалізації теології в світській системі освіти України. *Всі разом!* 2017. 12 жовтня. URL: <https://vsirazom.ua/cabinet/novi-formi-institualizacii-teologii-v-svitskij-sistemi-osviti-ukraini/> (дата звернення: 15.03.2025).
447. Хромець В. Сучасний дискурс богослов'я та богословської освіти в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія : Гуманітарні студії.* 2018. № 295. С. 126–134.
448. Хромець В. Форми отримання богословської освіти та їх розвиток в перспективі трансформацій богословської освіти майбутнього. *Освітній дискурс. Гуманітарні науки.* 2018. Вип. 7. С. 105–114. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eddcsp_2018_7_12 (дата звернення: 15.03.2025).
449. Царик М. (Єпископ Матфей). Чернечі ордени Католицької Церкви та їхня діяльність в Україні. *Волинський благовісник.* 2016. № 4. С. 315–326. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/volblag_2016_4_27 (дата звернення: 15.03.2025).
450. Центр Разумкова. Війна і Церква. Церковно-релігійна ситуація в Україні 2022 р. : інформаційні матеріали підготовлені в рамках діяльності Круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин» за сприяння Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні. Київ, 2022. 224 с.
451. Церква адвентистів сьомого дня. URL: <https://adventist.ua/> (дата звернення: 19.02.2025).
452. Церква Християн Віри Євангельської : офіційний вебсайт. URL: <https://www.chve.org.ua/> (дата звернення: 28.04.2025).
453. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ППіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

454. Ціборовська-Римарович І. Стародруки як джерело до історії Луцька XVI–XVIII ст.: книги, бібліотеки, люди. *Старий Луцьк* : наук.-інформ. зб. 2011. Вип. 7. С. 445–457.
455. Цього дня 140 років тому священник УГКЦ відслужив перше богослужіння у США. *Українська Греко-Католицька Церква*. URL: <https://ugcc.ua/data/tsogo-dnya-140-rokiv-tomu-svyashchennyk-ugkts-vidsluzhyv-pershe-bogosluzhinnya-u-ssha-6094/> (дата звернення: 20.02.2025).
456. Черевична Н., Скирда О. Огляд етапів становлення вищої освіти за часів Київської Русі та козацтва. *Молодий вчений*. 2016. № 6. С. 484–489. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2016_6_122 (дата звернення: 20.02.2025).
457. Черенков М. Християнська єдність як виклик. *Релігійно-інформаційна служба України*. 2017. 23 травня. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/mcherenkov_column/67074/ (дата звернення: 20.02.2025).
458. Чернігівщина : енциклопедичний довідник. Київ : УРЕ імені М. П. Бажана, 1990. 1005 с. С. 899.
459. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ, 1992. 230 с.
460. Чорноморець Ю. Об'єднання УПЦ МП та ПЦУ – лише питання часу: релігієзнавець Юрій Чорноморець. *Українське радіо*. 2022. 31 травня. URL: <https://ukr.radio/news.html?newsID=98839> (дата звернення: 19.02.2025)
461. Чорноморець Ю. Перспективи розвитку духовної освіти в Україні. *Philosophy of education*. 2020. Vol. 26(2). С. 8–24. DOI: [10.31874/2309-1606-2020-26-2-1](https://doi.org/10.31874/2309-1606-2020-26-2-1)
462. Шандра В. Олександр І. *Енциклопедія історії України* / НАН України. Інститут історії України. 2010. Т. 7 : Мі-О. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Oleksandr_I (дата звернення: 10.03.2025).
463. Шатров В. Релігійне життя на Закарпатті в XX столітті. *Go-To.Rest*. 2020. 30 грудня. URL: <https://go-to.rest/blog/religijne-zhittja-na-zakarpatti-v-xx-stolitti/> (дата звернення: 18.02.2025).
464. Шафрановський В. Організація процесу навчання в церковно-приходських школах України XIX – початку XX століття : дис. ... д-ра філософії / Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава, 2023. 274 арк.
465. Шаян В. Проблема української віри. Лондон-Торонто : Інститут Володимира Шаяна, 1972. 20 с.
466. Шевельов Ю. В. Москва: Маросейка. *Хроніка-2000*. 1995. Вип. 1. Київ, 1995. С. 167.
467. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / авториз. пер. з англ. М. Габлевич ; ред.

- А. Ясіновський. Львів : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. XIX+250 с. (Перекладено за виданням: Ševčenko, Ihor. *Ukraine between East and West. Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century*. Edmonton–Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1996).
468. Шинкарук В., Сопівник Р., Сопівник І. Теорія та історія соціального виховання в зарубіжних країнах (для студентів напряму підготовки «Соціальна педагогіка»). Київ : Компринт, 2015. 236 с.
469. Шинкарук В. І. Вступ. Філософія і світогляд // Людина і світ людини: Категорії «людина» и «світ» в системі наукового світогляду/ відп. ред. В. І. Шинкарук. – Київ : Наукова думка, 1977. – С. 7–22.
470. Шпорлюк Р. Імперія та нації : пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2000. 354 с.
471. Штука С. Культурно-просвітницька діяльність Йосифа Сліпого (1922 – 1945 рр.). *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Історичне релігієзнавство*. 2014. Вип. 10. С. 207–212. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NznuoairD2009_2014_10_23 (дата звернення: 10.03.2025).
472. Шульга Ю. Взаємодія церкви та духовних закладів освіти з суспільством і державою у розвитку духовної освіти дітей та учнівської молоді України. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2018. № 1(75). С. 95–105.
473. Щербяк Ю., Кокуріна А. Освітньо-культурна діяльність релігійних центрів та організацій української діаспори в другій половині ХХ століття. *Інновації в освіті: перспективи розвитку* : матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 20 трав. 2021 р.). Тернопіль : ЗУНУ, 2021. С. 344–351.
474. Ювілей сестер Василянок. *Голос Америки*. 2011. 29 листопада. URL: <https://www.holosameryky.com/a/basil-sisters-anniversary-11-29-2011-134674523/246170.html> (дата звернення: 10.03.2025).
475. Юрій М. Візантизм як фактор цивілізаційного впливу на українське суспільство. *Україна–Європа–Світ*. 2016. Вип. 18 : Присвячено 150-річчю від дня народження М. Грушевського. С. 119–130.
476. Юрій М. Етногенез та менталітет українського народу. Київ : Наукова думка, 1997. 235 с.
477. Юркевич, П. Вибрані твори: Ідея-Сердце-Розум і Досвід. – Вінніпег: Колегія Св. Андрея, 1984. – 167 с.
478. Юрко О. С. Липинський, В'ячеслав Казимирович // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Липинський,В'ячеславКазимирович> (дата звернення: 27.04.2025).

479. Як виглядає та чим живе українська діаспора у Г'юстоні. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3272640-ak-vigladae-ta-cim-zive-ukrainska-diaspora-u-hustoni.html> (дата звернення: 20.02.2025).
480. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. Київ : Laurus, 2012. 472 с.
481. Яковенко Н. Україна між Сходом і Заходом: проєкція однієї ідеї. *Ізборник* : електронна бібліотека. URL: <http://litopys.org.ua/yakovenko/yak13.htm> (дата звернення: 27.03.2025).
482. Яковенко Н. Українська культура XVII ст. як пошук "третього шляху". *Шлях у чотири століття* : матеріали Міжнародної наукової конференції "AD Fontes – до джерел" до 400-ї річниці заснування Києво-Могилянської академії, 12-14 жовтня 2015 року. Київ : НаУКМА, 2016. С. 12–23.
483. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. Київ : Критика, 2002. 416 с.
484. Якубовський М. Унійна Церква в Речі Посполитій. *Нова Польща*. 2024. 1 лютого. URL: <https://novapolshcha.pl/article/uniina-cerkva-v-rechi-pospolitii/> (дата звернення: 11.03.2025).
485. Якубова Л. Схід України: спостереження і спогади / Л. Якубова. URL: <https://svidomi.in.ua/page/skhid-ukrainy-sposterezhennia-i-spohady> (дата звернення: 11.03.2025).
486. Янковська Ж. Відображення концепту "дім — поле — храм" в оповіданні Ганни Барвінок "Домонтар". *Народознавчі зошити*. 2016. № 3. С. 710–717.
487. Яроцький П. Кальвінізм. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Кальвінізм> (дата звернення: 06.03.2025).
488. Яроцький П. Конкордат. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Конкордат> (дата звернення: 10.03.2025).
489. Яроцький П., Головащенко, Клімов В. С. Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць. — К.: Четверта хвиля, 1997. — 292 с.
490. Ясь О. Романтизм. *Енциклопедія історії України*. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Romantyzm> (останній перегляд: 10.03.2025).
491. About Manor College. *Manor College*. URL: <https://manor.edu/about/> (last accessed: 20.02.2025).
492. Andrews E. Slavic Mythology / E. Andrews. – Minneapolis: ABDO, 2024. – 32 с. – (Ancient Mythologies). – ISBN 109824706X.
493. Antosik G., Łuczyński M. Badania nad wierzeniami Słowian: wczoraj, dziś, jutro / red. R. Sawicki. Wspólna Ziemia, 2020. 225 s.

494. Bartetzky A. Die Rolle der Rekonstruktion nach dem Wechsel der Systeme in Osteuropa. *Geschichte der Rekonstruktion. Konstruktion der Geschichte. Publikation zur Ausstellung des Architekturmuseums der TU München in der Pinakothek der Moderne* / eds.: W. Nerdinger, M. Eisen, H. Strobl. München, 2010. S. 138–147.
495. Bartetzky A. Urban Planning for Utopian Communities. *Journal of Urban History*. 2021. Vol. 47(4). P. 947–951. DOI: [10.1177/0096144220933201](https://doi.org/10.1177/0096144220933201)
496. Bataillon M. La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. *Revue économique*. 1950. Vol. 1, № 2. P. 232–241. DOI: 10.3406/reco.1950.406753.
497. Braudel F. *Grammaire des civilisations*. Paris : Editions Flammarion, 1993. 752 p.
498. Braudel F. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. – France: A. Colin, 1982. – 1160 c.
499. Brogi Bercoff G. Ruś, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Środkowo-Wschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym. *Contributi italiani al XIII congresso internazionale degli slavisti* / Ed. Alberto Alberti et al. Pisa, 2003. P. 32. URL: <https://www.ualberta.ca/en/canadian-institute-of-ukrainian-studies/index.html> (last accessed: 20.02.2025).
500. Chaillot C. *A Short History of the Orthodox Church in Western Europe in the 20th Century*. Paris : Inter-Orthodox Dialogue, 2006. 256 c.
501. Congar Y. *After Nine Hundred Years: The Background of the Schism between the Eastern and Western Churches*. Fordham University Press, 1959. 150 p. <https://archive.org/details/afterninehundred027313mbp/page/n13/mode/2up> (last accessed: 30.03.2025).
502. Canadian Institute of Ukrainian Studies. University of Alberta. URL: <https://www.ualberta.ca/en/canadian-institute-of-ukrainian-studies/index.html> (last accessed: 20.02.2025).
503. Cunningham H. *Histories of Childhood* // *The American Historical Review*. – 1998. – Vol. 103, No. 4. – P. 1195–1208. – Oxford University Press on behalf of the American Historical Association. – DOI: 10.2307/2651207.
504. Declaration on christian education. *Gravissimum educationis* : proclaimed by his holiness pope paul vi on October 28, 1965. *Vatican.va*. URL: https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_gravissimum-educationis_en.html (last accessed: 20.02.2025).

505. Deinega E. (2024). Orthodox dominant of preservation of national memory in the material and spiritual culture of the Ukrainian people. *Skhid*. 2024. Vol. 6(4). P. 47–52. DOI: [10.21847/2411-3093.2024.649](https://doi.org/10.21847/2411-3093.2024.649)
506. Deineha E. Ethno-confessional map of religious education in Ukraine. *Skhid*. 2025. Vol. 7(1). P. 15–21. DOI: [10.21847/2411-3093.2025.712](https://doi.org/10.21847/2411-3093.2025.712)
507. Deineha E., Donets O. The ethno-mental nature of Christianity in Ukraine: between the East and the West. *Economics. Management. Innovations*. 2023. Vol. 2(33). P. 1–20. DOI: 10.35433/ISSN2410-3748-2023-2(33)-2
508. Diplomata Statutaria. Yubyleinoe yzdanye v pamiat 300-letyia osnovanyia Lvovskoho Stavropyhyiskoho bratstva. – L., 1886. – T. 1. – 215 s.
509. Eliade M. History of Religious Ideas / translated by Willard R. Trask. Chicago: The University of Chicago Press, 1978. Vol. 1 : From the Stone Age to the Eleusinian Mysteries. 508 p.
510. Elias N. The Civilizing Process: State Formation and Civilization. – London: Blackwell, 1982.
511. Evans J., Baronavski Ch. How do European countries differ in religious commitment? Use our interactive map to find out. *Pew Research Center*. 2018. December 5. URL: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/12/05/how-do-european-countries-differ-in-religious-commitment/> (last accessed: 30.03.2025).
512. Foucault, Michel. *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason* / Michel Foucault ; translated by Richard Howard. – Abridged, reprinted, corrected ed. – London : Psychology Press, 2001. – 282 p. – (Routledge Classics).
513. Gimbutas M. The Slavs : Ancient Peoples and Places, Vol. 74. London: Thames and Hudson, 240 p.
514. Gomde Ukraine – Jangchub Choling. URL: <https://gomdeua.org/jangchub-choling.php> (last accessed: 30.03.2025).
515. Guénon R. Orient et Occident. Paris : Les Éditions Vega, 1983. 231 p.
516. Halbwachs M. On Collective Memory / edited, translated, and with an introduction by L. A. Coser. Chicago : University of Chicago Press, 1992. 254 p.
517. Handbuch Katholische Schulen, hrsg. im Auftrag des Arbeitskreises Katholischer Schulen in freier Trägerschaft in der Bundesrepublik Deutschland von Rainer Ilgner, Bd. 1: Dokumente. – Köln, 1994. – S. 121–161. – № 108].
518. Houston A., Mandaville P. The Role of Religion in Russia's War on Ukraine (The battle for Ukraine's spiritual independence has deep roots in the region's religious history. *United States Institute of Peace*. 2022. URL: <https://www.usip.org/publications/2022/03/role-religionrussias-war-ukraine> (last accessed: 30.03.2025).

519. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York : Simon & Schuster, 1996. 368 p.
520. Isaievych Ia. Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. – Edmonton–Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2006.
521. John Paul II. Centesimus Annus. *Vatican.va*. URL: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jpii_enc_01051991_centesimus-annus.html (last accessed: 19 лютого 2025).
522. Lévy-Bruhl L. How Natives Think. – London, 1910.
523. Lomachinska I., Deinega E., Donets O. (2021). The Religious Factors of the Ukrainian Mentality Formation. *CXIД. Skhid*. 2021. Vol. 1(3). P. 34–39. DOI: [10.21847/1728-9343.2021.1\(3\).242755](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2021.1(3).242755)
524. Lomachinska I., Khrypko S., Iatsenko G. The ideological sources of religious leadership in Ukrainian cultural space. *Skhid*. 2019. Vol. 3(161). P. 84–88 DOI: [10.21847/1728-9343.2019.3\(161\).171725](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2019.3(161).171725)
525. Lomachinska I., Martych R. Religious Education in the European Educational Space: Social and Cultural Context. *Studia Warmińskie*. 2021. Vol. 58. P. 173–187. DOI: [10.31648/sw.7014](https://doi.org/10.31648/sw.7014)
526. Mannhardt W. Wald- und Feldkulte: Band 2: Antike Wald- und Feldkulte aus nordeuropäischer überlieferung erläutert. Elibron Classics, 2004. 319 p.
527. McKinn C. Russian Folk Belief. New York : M.E. Sharpe, 1989. 288 p.
528. Mearsheimer J. The case for a Nuclear Determent. *Foreign Affairs*. 1993. Vol. 72(3) (Summer). P. 50–66.
529. Müller M. Introduction to the Science of Religion. London : Longmans Green And Co, 1882. 215 p. <https://archive.org/details/introductiontoth014888mbp/page/n1/mode/2up> (last accessed: 30.03.2025).
530. Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, 1989. No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory. P. 7–24. DOI: [10.2307/2928520](https://doi.org/10.2307/2928520)
531. Piaget, Jean. The Language and Thought of the Child. Translated from French by Marjorie Gabain and Ruth Gabain. Illustrated ed., reprinted ed. London: Psychology Press, 2002. 294 p. (International Library of Psychology, Philosophy, and Scientific Method; Selected Works, vol. 5). (Routledge Classics).
532. Plokhly S. The Origins of the Slavic Nations: Premodern identities in Russia, Ukraine, and Belarus. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 379 p.

533. Rudnytsky I. L. Essays in modern Ukrainian history / I. L. Rudnytsky ; ed. by P. L. Rudnytsky. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1987. – 586 c.
534. Tarde G. [Chapter] / G. Tarde ; translated from French by E. C. Parsons. – New York : Henry Holt, [n.d.]. – P. 74–87 (with elisions). – Originally published in French in 1890
535. Sahlins P. Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees. Berkeley : Univ. of California Press, 1989. 351 p.
536. Snyder T. Index. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. Yale University Press, 2003. 384 p. URL: <http://www.jstor.org/stable/j.ctt1npt4f.26> (last accessed: 30.03.2025).
537. Spence L. Legends and Romances of Brittany. *Project Gutenberg*. 2010. <https://www.gutenberg.org/files/30871/30871-h/30871-h.htm> (last accessed: 30.03.2025).
538. Ukrainian Canadian Congress Represents the Ukrainian Canadian community before the people and Government of Canada. *Ukrainian Canadian Congress*. URL: <https://www.ucc.ca> (дата звернення: 20.02.2025).
539. Ukrainian History and Education Center. URL: <https://www.ukrhec.org/> (last accessed: 18.02.2025).
540. Ukrainian Institute London. URL: <https://ukrainianinstitute.org.uk/> (last accessed: 20.02.2025).
541. Ukrainian Orthodox Church of the USA. URL: <https://www.uocofusa.org/> (last accessed: 18.02.2025).
542. Vedaem.com.ua. URL: <http://vedaem.com.ua/> (last accessed: 18.02.2025).
543. Veda-Kyiv. URL: <https://veda-kiev.org.ua/> – (last accessed: 26.02.2025).
544. Weber M. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism / translated from English by S. Kalberg ; edited by S. Kalberg. London : Taylor & Francis, 2001. 266 p.
545. Whittaker C. The Ideology of Sergei Uvarov: An Interpretive Essay. *Russian Review*. 1978. Vol. 37, № 2. P. 158–176